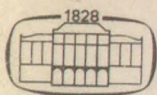

HAJDÚ ZOLTÁN

**TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS KÖZIGAZGATÁSI
TERÜLETSZERVEZÉS A DÉL-DUNÁNTÚLON**

TERÜLETI ÉS TELEPÜLÉSI KUTATÁSOK

Területi és Települési
Kutatások

1.

42367

HAJDÚ ZOLTÁN

**TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS KÖZIGAZGATÁSI
TERÜLETSZERVEZÉS A DÉL-DUNÁNTÚLON**

MTAK

0 00002 96018 0

Akadémiai Kiadó, Budapest
1987

662401

Területi és Települési Kutatások

Megjelenik: az MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) gondozásában

A szerkesztőbizottság elnöke: ENYEDI GYÖRGY

Sorozatszerkesztő: HORVÁTH GYULA

Lektorálta: PAPP ANTAL

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Hajdú Zoltán, 1987

A kiadásért felelős:

az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Hegyi Istvánné, Varga J. Dávid;

borítóterv: Murányi Zsuzsa; ábrák: Fonyódi Valéria

ISSN 0238-0552

ISBN 963 8371

Készült: 8717452 MTA Sokszorosító, Budapest.

Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné

Példányszám: 800

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 7632 /19. 88. sz.

Tartalom

Bevezetés	7
I. A dél-dunántúli megyék közigazgatási területbeosztásának történeti fejlődése	12
II. A településhálózat és a közigazgatási területszervezés kapcsolata a dualizmus időszakában	19
III. A településhálózat és a közigazgatási területszervezés kölcsönhatása a két világháború közötti időszakban	34
1. A Dél-Dunántúl településhálózatának helyzete az 1920-as évek elején	36
2. A különböző jellegű településközi kapcsolatok központ-és területrendszere a Dél-Dunántúlon 1925-ben.	38
A köz- és szakigazgatási területbeosztás rendszere	39
Az egészségügyi intézményhálózat területi rendszere	41
Oktatási intézményhálózat és vonzáskörzetrendszer	44
Kereskedelmi vonzáskörzetek	49
A településhálózat szolgáltatási kapcsolatainak rendszere	51

3. A Dél-Dunántúl központi jellegű településeinek hierarchikus rendje és feltételezett intenzív vonzáskörzete 1925-ben	54
4. A településhálózat és a közigazgatási térszervezés fejlődése a felszabadulásig	58
IV. A településhálózat és a közigazgatási területszervezés fejlődése a felszabadulás után	62
1. A város- és községállomány, a városi és a községi népesség számának alakulása 1950–1980 között	70
2. A járásrendszer alakulásának területi és településhálózati kérdései.	77
3. A község-hálózat és a községközi kapcsolatok fejlődése a felszabadulástól 1980-ig	80
A községi igazgatás központ- és területrendszere fejlődésének fő tendenciái	85
A mezőgazdasági termelés szervezeti keretei és a szervezeti keretek változásának hatása a községközi kapcsolatokra	90
A körzeti orvosi ellátás községközi kapcsolatai	93
Az iskolai körzetesítés és a községi településhálózat	95
4. A községek adminisztratív úton meghatározott kapcsolatrendszerének térbeli rendje 1950–1980 között	97
V. A közigazgatási területbeosztás közigazgatásföldrajzi problémái a Dél-Dunántúlon az 1984-es területi reform után	104
VI. A közigazgatási területbeosztás továbbfejlődésének kérdései	113

Irodalom	116
Mellékletek	131
Angol és orosz nyelvű összefoglalók	163

BEVEZETÉS

A közigazgatás összetett rendszer, akár szervezetét, akár pedig működését vizsgáljuk. A közigazgatás a társadalmi, politikai és a települési viszonyok szinte minden területén érdekelt. A településenként, területileg elkülönülő népesség életének szervezése, irányítása, ellenőrzése a mindenkori közigazgatási területbeosztás keretei között történik. A közigazgatás az egyik legszélesebb körű tevékenység, amely átfogja a népesség életének települési és területi rendjét, szerteágazó tevékenységével erőteljesen befolyásolja annak alakulását.

A közigazgatási területbeosztás elsősorban államhatalmi kérdés, a területi rendszer alakulása és tartalma a mindenkori hatalmi viszonyok függvénye. A közigazgatási területbeosztás a hatalmi meghatározottságon túl történetileg kialakult nemzeti sajátosságokat is hordoz, a területbeosztás alakulása nem választható el az állam- és nemzeteszmék változásaitól, az államterület és az államhatárok módosulásaitól.

A közigazgatási területbeosztás alakulására jelentős hatást gyakorol a termelőerők mindenkori fejlettsége, a társadalmi és a területi munkamegosztás kialakult rendje, az államterület természeti, gazdasági, közlekedési településhálózati struktúrája, a népesség száma, nemzetiségi összetétele, a politikai hatalomgyakorlás módja. Ennek ellenére a közigazgatási területbeosztás nem közvetlen függvénye a területi és gazdasági szerkezetnek. A közigazgatásnak sajátos belső követelményrendszere is van.

A közigazgatási területbeosztás több vonatkozásban formálja a településhálózat funkcionális és hierarchikus kapcsolatrendszerét. A közigazgatási központ- és területrendszer és a településhálózat közötti kölcsönhatások a történeti fejlődés egész időszakában érvényesülnek, bár más-más jelleggel és eltérő minőségben.

A közigazgatás települési és területi rendszere teljes mértékben lefedi az ország egész területét. A közigazgatási területbeosztás teljes térkitöltésű rendszer, az ország minden pontja szabályozottan része a

települési és területi igazgatás rendszerének. A kialakított települési és területi szintek közötti kapcsolatok egyértelműen meghatározottak.

Minden ember szabályozott és saját maga által kialakított mozgásokban él. Egyszerre többféle központhoz és körzethez tartozik egy-egy adott szinten is, különböző szintű kapcsolatai, térbeli mozgásai, mozgáspályái pedig még bonyolultabbak. Alapvető kérdés a központok és körzetek azonossága, ill. különbözősége, a szabályozott és az egyéni döntés alapján kialakított mozgásterek kölcsönhatása, az adminisztratív úton szabályozott körzetek társadalmi elfogadottsága, a településközi kapcsolatok alakulásának közlekedési lehetőségei (idő, költség, gyakoriság) és feltételei.

Az állam területi beosztásának elméleti kérdéseivel hagyományosan az államjog, a területi rendszer funkcionálásával elsősorban az államigazgatási jog foglalkozott. Ma már egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a közigazgatási területszervezés elméleti, módszertani és gyakorlati feladatait önmagában egyetlen tudomány sem képes megoldani.

A közigazgatási központ- és területrendszer alakulásának, hatásainak és határainak vizsgálata fontos földrajztudományi kérdés is, mert a közigazgatási terület egységek a területi struktúra fontos részét képezik, s a központ körül az igazgatási tevékenység érvényesülése révén területileg zárt lakossági mozgások, sőt kényszerpályák alakulnak ki. A közigazgatás jelentős szerepet játszik a gazdaság, a társadalom, a településhálózat átalakulásában, a területi közösségek és érdekek alakításában és képviselésében.

A földrajztudományon belül fokozatosan kialakultak a *közigazgatás-földrajz* keretei. A közigazgatásföldrajz objektív társadalmi szükségletek kielégítésére jött létre. A közigazgatásföldrajz a közigazgatási területszervezés elméleti, történeti, gyakorlati kérdéseinek kutatását és a racionális közigazgatási területbeosztás földrajzi alapjainak kimunkálását tekinteti feladatának.

A közigazgatási területszervezés földrajzi alapkérdéseinek megítélése erősen differenciált a földrajztudományon belül is. A természeti, gazdasági, társadalmi tér törvényszerűségei kutatásának mindhárom nagy földrajztudományi gondolatrendszere — a tájföldrajz, a gazdasági körzetesítés, a központi hely elmélet — igényt tart a területi folyamatok totalitásának megragadására, így szükségképpen eljut a területszervezés elméleti és gyakorlati kérdéseinek kutatásához, megfogalmazza közigazgatási területszervezési koncepcióit.

A földrajzi alapvetésű területbeosztási javaslatok minden országban széles skálán mozognak. Szembetűnő, hogy még az azonos elméleti alapon nyugvó javaslatok konkrét területi rendszere is nagyfokú különbségeket mutat, így teljesen érthető, hogy a különböző elméleti indítássalú javaslatok területi rendje teljesen eltérő.

A közigazgatási területszervezés földrajzi kérdései Magyarországon két síkon vetődnek fel: 1/ *helyi, települési* (község, város); 2/ *területi* (járás, városhatár, megye, több megyét összefogó regionális) igazgatás. Mindegyik szint sajátos településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, közlekedésföldrajzi, természetföldrajzi problémák egész sorát foglalja magában.

A földrajztudomány elsősorban a közigazgatási területbeosztás nagyobb területi egységeinek alakulására fordított figyelmet. Ma mind a gazdaságban, mind pedig a társadalomban — bizonyos mértékig az igazgatásban is — nő a lokalitás szerepe, ez megköveteli a településhálózat és a településigazgatás kölcsönhatásának elmélyültebb kutatását.

Egy regionális elemzésnek nem lehet feladata az országos folyamatok, szabályozások teljes körű nyomon követése. Az országos folyamatokat csak annyiban érintem és elemzem, amennyiben a területi folyamatok megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. (Ez óhatatlanul korlátozza a levont következtetések és javaslatok érvényességi körét is.)

A Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna, Zala megye) sem természetföldrajzi, sem pedig gazdaságföldrajzi tekintetben nem képez szerves egységet. A négy megye történeti fejlődése, gazdasági és településhálózati struktúrája, a népesség etnikai összetétele változatos és eltérő, többféle természeti, gazdasági, településhálózati tértípust reprezentál.

A kutatás és az elemzés során elsősorban a települések (falvak, városok) fejlődésére, igazgatási és területszervezési kérdéseire fordítottam figyelmet. A lakosság és a közigazgatás leggyakoribb és legintenzívebb érintkezési területe a településigazgatás. A településközi kapcsolatok szempontjából részletesen vizsgálom a járási központ- és területrendszer változásait. A városhatári igazgatást a község — város településközi kapcsolatok és az igazgatási területszervezés összehangolása szempontjából értékelem.

A megyék és központjaik területváltozásainak történeti földrajzi és közigazgatásföldrajzi elemzése még akkor is lényeges, ha tudjuk, hogy a Dél-Dunántúl területén a megyék központ- és területrendszere nagyfokú stabilitást mutat. Éppen ez adja meg annak lehetőségét, hogy fel-

tárjam a megyeszékhely településfejlődésre gyakorolt hatásának történeti sokszínűségét.

A településhálózat fejlődése és a közigazgatási területszervezés kölcsönhatásának feltárása csak akkor vezethet általánosítható eredményre, ha áttekintjük fejlődésük és kölcsönhatásuk teljes történeti pályáját. A történeti kontinuitás érzékelése mellett alapvető célom a településhálózat és a közigazgatási területszervezés mai rendszere és struktúrája közvetlen történeti előzményeinek az elemzése, ezért részletesebben csak a modern polgári közigazgatás kiépülésétől kezdve vizsgálom a folyamatokat.

A XIX. sz. második felében végbemegy a közigazgatás funkcióinak és térbeliségének átrendeződése, az infrastruktúra, a gazdaság modernizációja és nagyarányú fejlődése, a társadalom politikai intézményrendszerének átalakulása. Átalakul a gazdaság, a társadalom és a településhálózat struktúrája, térbeli rendszere.

1920-tól részletesen értékelem a közigazgatási központ- és területrendszer és a településhálózat átalakulása közötti kapcsolatokat. A két világháború közötti időszak részletes elemzését az indokolja, hogy a trianoni békeszerződés alapvető változásokat hozott a Dél-Dunántúl helyzetében. Déli határán a korábbi közigazgatási jellegű határ helyett államhatár jött létre. A terület több évszázados gazdasági, településhálózati és közigazgatási viszonyai teljesen átrendeződtek. A korszak végére kialakult struktúrák a felszabadulás utáni területi fejlődés kiindulási alapjait képezték, s hatással voltak a további településhálózati és igazgatási területi fejlődés kereteire is.

A felszabadulás utáni időszakban lényegileg megváltozik a közigazgatás jellege és funkciója. Az elnyomó, végrehajtó, rendelkező közigazgatás fokozatosan – törésektől sem mentesen – átalakul tervező, fejlesztő, szolgáltató közigazgatássá, anélkül, hogy klasszikus funkcióit teljesen elvesztené.

A szocialista fejlődés időszakában lényegileg megnőtt az állami beavatkozás szerepe és jelentősége. A közigazgatás struktúraalakító, befolyásoló szerepe ebben az időszakban megerősödik, különösen megnő a jelentősége a települések és a településhálózat formálásában.

A magyar társadalom átalakulása, a szocialista demokrácia elmélyülése új módon veti fel a helyi és területi érdekviszonyokat. A társadalomszervezésben és az igazgatásban is fontos kérdés, hogy egy adott településen, területen élő lakosság milyen azonosságtudattal, érdekelis-

meréssel rendelkezik, kialakul-e egyfajta területi közösségi érzés, területi érdekközösség. Az érdekviszonyok jelentős része kötődhet a közigazgatási beosztáshoz, de szembe is kerülhet vele. A lakosság a közigazgatási határok — elsősorban a település- és a megyehatárok — mindkét oldalán többé-kevésbé erős területi identitástudattal rendelkezik ahhoz, hogy ebből a szempontból is jelentősége legyen a közigazgatási területbeosztásnak.

A sok tekintetben szűkreszabott megközelítés miatt — a településhálózati folyamatok részletesebb elemzése mellett a gazdasági, társadalmi, politikai összefüggések szűk körét érintettem — nem volt és nem is lehetett célom a Dél-Dunántúl új közigazgatási területbeosztásának kimunkálása, csak a fejlődés lehetséges irányait értékeltem.

kerület ügye. A Dráva Zákány alatt új ágat alakított ki magának s ezáltal szigetté változtatott egy területet (Keter-dülő), amelyet Kőrös megyei lakosok foglaltak el. Az országgyűlés bizottságot küldött ki a helyzet tanulmányozására. *A bizottság úgy döntött, hogy Magyarország és Horvátország között a Dráva a természetes határ*, de a vitatott területek viszszaosztására nem került sor.)

A török kiűzését követő évtizedek a nagy újrakezdés időszakát jelentették a gazdaságban és a településhálózatban egyaránt. Alapvető változások következtek be a népesség etnikai összetételében. *A meginduló német betelepítések következtében Baranya és Tolna megye területének egy részén egybefüggő német településterület alakult ki.*

A közigazgatás és a területszervezés terén sok vonatkozásban a korábbi állapot tért vissza. Somogy és Zala megyék ténylegesen bekövetkezett szétválását 1715-ben az országgyűlés jóváhagyta. A megyehatárok stabilizálódása után fokozatosan megindult a járásrendszer kialakulása. Pl. Somogy megye 1711-ben két járásra, 1724-ben 3-ra, 1753-ban 4-re (kaposvári, szigetvári, kanizsai, igali), Tolna megye 1698-ban 3 járásra (földvári, dombóvári, simontornyai) tagolódott.

Az újjászerveződés időszaka és az átalakuló, fejlődő közigazgatás új módon vetette fel a megyeszékhelyek kérdését. Az 1723. évi 73. tc. elrendelte, hogy minden megye gondoskodjék olyan épület létesítéséről, amelyben gyűléseit, ítélőszékeit tarthatja, iratait őrizheti, börtönében az elítélt rabokat elzárhatja. Baranya megyében szinte természetes módon Pécs vált a megye székhelyévé. 1780-ban szabad királyi városi címet kapott, ezzel megindulhatott a szabad fejlődés útján. Mindvégig a Dél-Dunántúl egyetlen szabad királyi városa maradt.

Somogy megyének az újjáalakulás időszakában nem volt igazi székhelye, a megyegyűléseket különböző településeken tartották, 1712-ben Csökölyben, majd Igalon, 1713–15-ben Nagybjomban. 1716–1724 között Nagybjom, Kaposvár, Szigetvár, Marcali volt a gyűlések színhelye. 1724–1735 között Tapsony tölti be a megyeszékhely szerepét, végül 1753-tól Kaposvár válik a megye székhelyévé, majd központjává (Kanyar J. szerk. 1975). A dél-dunántúli megyeszékhelyek közül Kaposvár példáján tudjuk a legszemléletesebben nyomon követni a megyeszékhelyi rang megszerzését követően a kedvező gazdaságföldrajzi helyzet és a közigazgatási funkciók találkozásának eredményeként lezajlott gazdasági, településhálózati és térszerkezeti változásokat (Tóth T. 1975).

Tolnában az 1727-es szekszárdi megyegyűlés úgy döntött, hogy a

megyeházát Simontornyán kell felépíteni. A megyeháza mind térszerkezeti, mind építészeti szempontból „egészségtelen” helyre épült, ezért rövidesen vita tárgya lett a megyeháza megfelelőbb helyre való telepítése. Először a megye hozzávetőleges geometriai középpontjában elhelyezkedő Kölesd jött szóba, majd végül Szekszárd mellett döntött az 1779-es megyegyűlés. A király 1780-ban hozzájárult ahhoz, hogy Szekszárd legyen Tolna megye székhelye.

Zala megyében Zalaegerszeg szerepe már a török háborúk időszakában megerősödött, mivel Nagykapornak, a megye korábbi székhelye végvár lett, ezért biztonsági okokból egyre gyakrabban Zalaegerszegen tartották a megyegyűléseket. 1732-ben felépült a megyeháza, ezzel Zalaegerszeg megyeszékhelyi rangja állandósult.

A községi közigazgatás tekintetében jelentős változást jelentett Mária Terézia 1767-es urbárium. Az urbárium szabályozta a község szervezetét és rendtartását, a földesúrtól és az államtól való függőségi viszonyát. E szerint a község elsőfokú felettes szerve a földesúr. A község ügyeiben másodfokon a megye határoz. A községek az állami adózást illetően közvetlenül a megye felügyelete alá tartoznak (Horváth Z. 1965).

II. József 1785-ben kísérletet tett a megyerendszer reformjára, azzal a céllal, hogy az intézkedéseivel szemben kibontakozó megyei nemesi ellenállást letörje. Az országot 10 kerületre osztotta fel. A felosztás sok vonatkozásban racionális, de idegen hatalmi, igazgatási és részben társadalmi érdekeket képviselt. Pécs kerületi központ lett, Baranya, Somogy, Tolna megyére kiterjedő hatáskörrel. Zala megye viszont a zágrábi kerülethez nyert beosztást, ami az átlagosnál is nagyobb megyei felháborodást váltott ki. *II. József* halála után visszaállt a korábbi területi rendszer.

Összességében a XVIII. század végére ismételten megszilárdultak mind a megyehatárok, mind pedig a megyén belüli járáshatárok, kialakultak a községi igazgatás szabályozott keretei. *Pécs, Kaposvár, Szekszárd, Zalaegerszeg a megyeszékhelyi rang megszerzésével jelentős előnyre tett szert. A megváltozott körülmények között több tekintetben biztosították megyén belüli vezető szerepüket.* A megyei székhely-funkció már ekkor is tényleges és jelentős igazgatási központ jelleget biztosított. A megyegyűléseken részt vevő birtokosok a székhely kereskedőitől, kézműveseitől szerezték be a szükséges árucikkeket. A helyhez kötött igazgatási apparátus helyigénye az építkezések útján jelentős településfejlesztő hatással járt.

1. ábra: A Dél-Dunántúl közigazgatási területbeosztása az 1800-as évek elején.

A XVIII–XIX. sz. fordulójára kialakult közigazgatási területi struktúra sok vonatkozásban aránytalan, nem alkalmazkodott sem a közlekedési hálózathoz sem pedig a településhálózathoz. A járások egy része természetföldrajzi adottságokhoz, más része birtokhatárokhoz kötődött (1. ábra).

A XIX. sz. elejétől kezdve jelentősen átalakult az ország városhálózata, megkezdődött a gazdaság térszerkezetének átalakulása, fontos változások következtek be a településhálózat struktúrájában. A Dél-Dunántúl sok szempontból sajátos helyzetbe került, mert nem alakultak ki nagyobb népesedési gócok, de a különböző szempontok alapján végzett ágazati központ vizsgálatok egyértelműen jelzik, hogy megkezdődött a központok differenciálódása (*Bácskai V. – Nagy L. 1984, Gyimesi S. 1975*).

Az 1828-as összeírás részletes dél-dunántúli feldolgozása és elemzése alapján (*Bácskai V. – Nagy L. 1981*) megállapíthatjuk, hogy Dél-Dunántúl területén sajátos módon alakultak a településhálózati és településközi kapcsolatok. A feltárt kereskedelmi központok és vonzáskörzetek lényegesen eltértek a közigazgatás területi és központrendszerétől. A Dél-Dunántúl két meghatározó kereskedelmi központja Pécs és Nagykanizsa. Dunaföldvár, Keszthely, Zalaegerszeg járási nagyságú, Paks, Hőgyész, Marcali kis kiterjedésű kereskedelmi vonzáskörzettel rendelkezett. A megyehatárok és a kereskedelmi vonzáskörzetek lényegesen eltértek egymástól.

A magyar államismék (*Szaller Gy. 1796, Magda P. 1819, Nagy L. 1828, Fényes E. 1847*) alapján viszonylag pontosan nyomon követhetjük a dél-dunántúli megyék igazgatási rendszerének és településállományának változásait. A kisebb forrástani pontatlanságok ellenére is megállapítható, hogy a járások száma és területi rendje nagyfokú stabilitást mutat, a mezővárosi jogállású települések száma dinamikusan növekedett, s kisebb változások figyelhetők meg a falvak számát illetően (1. táblázat).

Az 1848-as forradalom alapvető változásokat eredményezett a magyar gazdaságban és társadalomban. A jobbágyfelszabadítás megteremtette a polgári átalakulás feltételeit, és teljesen új gazdasági és társadalmi helyzetet alakított ki a falvakban. A márciusi törvények – a korábbi éles viták ellenére – továbbra is a megyékre ruházták a közigazgatás legfontosabb feladatait, de megkezdődött a városok és a falvak igazgatásának átalakítása is.

A szabadságharc leverése után hatalomra jutó abszolutizmus Magyarország önállóságát teljesen megszüntette. Bach az országot 5 részre osztotta, s ezeket a részeket koronátartományoknak tekintve, az osztrák udvar céljainak megfelelő katonai és polgári közigazgatást vezetett be. Az ún. magyar királyságot felölelő koronátartományt 5 kerületre (Pest, Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad székhellyel) osztotta. A kerületek megyékre, a megyék járásokra tagozódtak.

Dél-Dunántúl területe a soproni kerülethez tartozott. Zala megye muraközi részét elszakították a megyétől és a horvátországi koronátartományhoz csatolták. 1850-ben Zalától Veszprémhez csatolnak 12 községet, de 1854-ben ezekből csak 6 maradt Veszprémben. Baranyától Tolnához csatolták Hidast és Zsibriket, valamint Fejér megyétől Igart.

1859 áprilisában császári nyílt parancs hirdette ki a községi törvényt. A községi igazgatás megoldására kerületi jegyzőségeket alakítottak ki, amelyekhez általában 3 falu tartozott. (Az abszolutizmus községi törvényének sok összetevője felbukkan majd az 1871-es törvényben is.) 1860-ban megszüntették a kerületi beosztást, és visszaállították a megyék korábbi határait.

A megyerendszer kialakulásától vázlatosan és röviden áttekintve a négy dél-dunántúli megye területváltozásait, egyértelműen kiderült, hogy a területváltozások, területi reformok elsődlegesen *külső folyamathoz*, ill. struktúraváltozásokhoz kapcsolódtak (ilyen külső hatásnak tekintem a török hódoltság idején bekövetkezett változásokat és a különböző időszakokban megjelenő osztrák reformokat), nem pedig a terület belső fejlődéséhez, térszerkezetének átalakulásához.

II. A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETSZERVEZÉS KAPCSOLATA A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Az 1867-es kiegyezés rendezte Ausztria és Magyarország államjogi viszonyát (1867. évi XII. tc.), majd ezután megindult a történelmi Magyarország különböző területrészeinek államjogi rendezése is. Az 1868. évi XXX. tc. szabályozta Horvát-Szlavón-Dalmátországek helyzetét. Ezek ún. társországeként, Fiume és kerülete pedig „külön testként” csatlakozott a magyar koronához. Az 1868. évi XLIII. tc. ismét kimondta Magyarország és Erdély egyesülését.

Ezekkel a rendelkezésekkel egy többszörösen összetett, bonyolult állami struktúra jött létre, amely külső és belső kompromisszumok eredményének tekinthető.

A polgári államszervezet kiépítése, az apparátus átszervezése során a helyi önkormányzatok reformját megelőzte a bíraskodás és a közigazgatás kettéválasztása (1869. évi IV. tc.).

Az államstruktúra rendezése után került sor a belső közigazgatási egységek helyzetének szabályozására. Az 1870. évi XLII. tc. rendezi a törvényhatóságok helyzetét. A törvény fenntartja a történeti fejlődés eredményeként kialakult struktúrát, a megyéket, a kiváltságos területeket stb., valamint a szabad királyi városokat tekinti önálló törvényhatóságnak. A törvényhatósági jogú városok (szabad királyi városok) hatásköre megegyezett a megyéével. A kettő között az a különbség, hogy *a megye területi jellegű törvényhatóság*, általában másodfokon látta el a közigazgatási ügyek intézését (a községekben vagy a járási főszolgabíró által elsőfokon már eldöntött, de megfellebbezett ügyekben), a törvényhatósági jogú városok pedig (helyhatósági jellegű törvényhatóságok, települések, így több szempontból közelebb állnak a többi városhoz, mint a megyékhez) első- és másodfokon is intézték a közigazgatási ügyeket.

Nem dolgoztak ki önálló városi törvényt, a törvényhatósági jogú városok (szabad királyi városok) helyzetét a törvényhatóságokról szóló törvény, a többi városét a községi törvény rendezte, csak a fővárosról intézkedett külön törvény (1872. évi XXXVI. tc.).

Az ún. első községi törvény (1871. évi XVIII. tc.) átfogó módon rendezte a községek jogi és igazgatási rendszerét. A törvény kimondja, hogy *minden honpolgárnak és minden területnek valamely községhez kell tartoznia s ezzel az egész országra kiterjedően egységes, teljeskörű községi közigazgatási területbeosztást követel meg.*

Az állami területbeosztás egyik alapkérdése a községi igazgatás. A falvak területenként eltérő nagyságúak és jellegűek. Közigazgatási szervezetük kialakítása rendkívül összetett feladat.

A községi törvény háromféle községi kategóriát alkot: a) városok, melyek rendezett tanáccsal bírnak; b) nagyközségek (mezővárosok és nagy faluk), melyek rendezett tanáccsal nem bírnak, de a törvény által rájuk ruházott teendőket saját erejükből képesek teljesíteni; c) kis-községek, melyek a törvény által a községekre ruházott teendőket korlátozott anyagi viszonyaik miatt saját erejükből teljesíteni nem képesek és így más községekkel kell szövetkezniük. A körjegyzőségbe szövetkezett kisközségekben önálló képviselőtestület alakult, de közös jegyzőt tartottak.

A mi szempontunkból a leglényegesebb az, hogy az első magyar községi törvény *egységes keretben szabályozza a települések* (a törvényhatósági jogú városokat és a fővárost kivéve) *igazgatását, községnek tekintve a kis- és középvárosokat is.* A községi törvény másik fontos jellemzője, hogy *a községek közigazgatási jogállását a községek anyagi helyzetével, teherbíró képességével, áttételesen a települések nagyságrendjével és gazdasági fejlettségével hozza kapcsolatba.*

Közigazgatási ügyekben a községek fellebbviteli hatósága első fokon a megyei törvényhatóság, másodfokon a kormány. A törvény meghatározza, hogy a rendezett tanácsú városok közvetlenül és kizárólag az alispán, a kis- és nagyközségek pedig a járási tisztviselők útján érintkezzenek a megyével. A rendezett tanácsú város tehát ilyen vonatkozásban úgy tekinthető, mint egy községből álló járás.

A közigazgatási jogállás változása ügyében (puszta községgé, kis-község nagyközséggé, nagyközség rendezett tanácsú várossá alakuljon vagy visszaminősüljön) az érintett törvényhatóság meghallgatásával a belügyminiszter határoz. Összeépült községek egyesítését egyik vagy másik község kezdeményezheti, az egyesítés ügyében a törvényhatóság véleményének és az érintett községnek a meghallgatása után a belügyminiszter határoz. Rendezett tanácsú város törvényhatósági jogú várossá

alakulása ügyében, valamint megyehatár változással járó községegyesítés és átcsatolás ügyében a törvényhozás dönt.

A községi törvény kapcsán vetődik fel, hogy milyen viszony van a falu és a község fogalma között. A hagyományos, széles körben elfogadott megítélés szerint *a falu földrajzi, településtudományi, a község pedig közigazgatási kategória* (Mártonffy K. [szerk.] 1938, Fonyó Gy. 1970). Az 1970-es években kísérletek történtek a község-fogalom komplex rendszerének kidolgozására (Takács J. 1975), de sokan a községet ma sem tekintik komplex fogalomnak, hanem közigazgatási oldalról határozzák meg (Veres M. 1979).

A falu – község problematikát a történeti fejlődés tükrében, árnyaltan kell megközelíteni. A feudalizmus során kialakult falu a helyi lakosság saját szerveződése volt, amely elsősorban a gazdasági érdekek és a termelés közösségén alapult, saját belső igazgatással és kifelé irányuló képvisellel rendelkezett. A feudalizmus kori falu egyszerre települési, gazdasági-termelési és politikai-igazgatási egység is.

Az 1871. évi XVIII. tc. a községet elsősorban politikai-igazgatási egységként, szervezetként kezeli, a hagyományos faluközösség önszerveződési egységéből az állami hierarchia részévé válik, a politikai-igazgatási község szervezése, egyesítése, megszüntetése a központi hatalom akaratától függ.

Alsó L., a két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb községelméleti és község szervező szakembere szerint a község nem elvont intézmény, hanem mindig és mindenütt szoros kapcsolatban van a településsel, aminek leglényegesebb kritériuma a meghatározott terület és az állandó lakosság. „... a földrajzi viszonyok határozzák meg a települést és a települési viszonyok kell hogy meghatározzák a község szervezeti beosztását, hogy a község hivatásának megfelelő hatást gyakoroljon a településre. ... A földrajzi és települési viszonyok adott vagy csak nehezen megváltoztatható tényezők, míg a községek szervezeti beosztásának megváltoztatása az államnak hatalmában van. Nem kétséges tehát, hogy a község megváltoztatható szervezeti beosztásának kell az állandó jellegű települési, távolabbról pedig a települést meghatározó földrajzi viszonyokhoz alkalmazkodni.” (Alsó L. 1935. pp. 16–17.)

A mi szempontunkból lényeges, hogy *a község nemcsak közigazgatási fogalom, hanem a politikai földrajz alapkategóriája is, mely egy adott településnek vagy településcsoportnak a közigazgatási rendszerben elfoglalt helyét jelenti.*

Az 1871-es községi törvény nem határozta meg a község fogalmát, alapításának népességi és területi kritériumait, nagyfokú szabadságot biztosított a falvak községgé alakítására. A törvény a történelmileg kialakult falvakat elismerte községként. *1871-ben tehát megvolt a lehetősége annak, hogy a földrajzi meghatározottságú falu igazgatási tekintetben községgé alakuljon.* (Csak az 1886. évi XII. tc. mondja ki, hogy ha valamely pusztá birtokosai önálló községgé kívánnak alakulni, igazolniuk kell, hogy azok kívánják a községgé alakulást, akik a pusztá egyenes adójának több, mint 50 %-át fizetik, és legalább 50 állandóan megtelepedett család lakik a területen.)

A közigazgatási járások helyzetét nem szabályozta külön törvény, a korábbi gyakorlat marad érvényben, a megye járásokra való felosztása és annak megváltoztatása a megye hatáskörébe tartozik. Elhangzottak olyan követelések, hogy a járási beosztást összhangba kell hozni a bírósági felosztással, ne a szolgabíró előző lakóhelye legyen a járás székhelye, hanem a szolgabíró lakjék a megye által meghatározott járási székhelyen, de csak az 1886. évi XXI. tc. mondta ki, hogy a tisztségviselők a járás székhelyén kötelesek lakni.

A tényleges közigazgatást, az állami célok megvalósítását a helyi önkormányzatok és a minisztériumoknak közvetlenül alárendelt közigazgatási szervek végezték. A lakosság széles rétegeivel leggyakrabban a helyi önkormányzati szervek érintkeztek. A középfokú állami szervek és a lakosság érintkezése ritkább, nem érint nagy tömegeket.

A polgári államrend kiépítése és a közigazgatás hatékony működése megkövetelte a modern statisztikai hálózat létrehozását, az ország állapotának pontos felmérését és folyamatos nyomon követését. *Az 1870-es népszámlálás még a községek helyzetének szabályozása előtt lezajlott.* A népszámlálás pontos végrehajtását nehezítette a települések igazgatási beosztásának szabályozatlansága: „A falusi községek, puszták, telepek stb. száma egész határozottsággal aligha mondható megbízhatónak, mert a község fogalma törvényesen meghatározva nincs...” (1870. évi népszámlálás. p.3.)

Az 1870-es közigazgatási és településrendszer az új közigazgatás bevezetése előtti történeti beosztást mutatja. Lényeges különbségek vannak a megyék között mind területi, mind pedig népességi vonatkozásban (2. táblázat).

Pécs a terület egyetlen szabad királyi városa, Nagykanizsa pedig az egyetlen rendezett tanácsú város volt. Baranya, Somogy, Zala megyében

a járáások számának azonossága — a megyék eltérő területi kiterjedése következtében — különböző nagyságú járásterületeket jelentett. Szembetűnő különbségek voltak a mezővárosok, falvak és puszták számát illetően is. Az 1870-es népszámlálás szerint *Baranya megye* tizenhét 2 ezer fön felüli településsel rendelkezett. Legnépesebb települése a 23 863 fős Pécs és a 12 140 fős Mohács volt. A településhálózat kisközpontjainak népességszáma nem érte el az 5 ezer főt. (Siklós 4296, Dunaszekcső 4683, Mágocs 3436, Pécsvárad 2753, Dárda 2358, Németbóly 2596 fő.)

Somogy megye húsz 2 ezer fő feletti településsel bírt, legnépesebb települése a 6649 fős Kaposvár és a 4703 fős Szigetvár volt. A településhálózat kialakult kisközpontjainak lakosságszáma alacsony. (Nagybajom 4308, Karád 3211, Csurgó 3017, Tab 2303, Lengyeltóti 2380, Marcali 3309, Nagyatád 2504, Barcs 2111).

Tolna megye területén harmincegy 2 ezer fön felüli település található. A megye legnépesebb települése a 12 382 lakosú Dunaföldvár és a 11 069 fős Szekszárd. (Paks 9434, Tolna 7309, Bátaszék 6452, Bonyhád 5610, Tamási 4013, Gyöngyös 3271.) *A települések és a központok átlagos népességszáma Tolnában volt a legmagasabb.*

Zala megye 2 ezer fő feletti településeinek száma tizenöt volt. Legnépesebb települése a 11 128 fős Nagykanizsa és az 5424 fős Zalaegerszeg. A kialakult központok lakosságszáma megközelítette a többi megye központjait (Tapolca 4081, Keszthely 4888, Sümeg 4491, Perlak 3233, Csáktornya 2384), *de a települések átlagos lélekszáma itt volt a legalacsonyabb.*

Lényeges kérdés, hogy a kialakuló új igazgatási rendszer mennyiben veszi figyelembe, ill. mennyire támaszkodik a településhálózat történetileg kialakult területi rendjére, sajátosságaira, hogyan alakítja központ- és területrendszerét. A községi törvény végrehajtása során a déldunántúli megyékben éles viták bontakoztak ki mind a községeken belül, mind pedig az egyes községek között. A községeken belüli viták fő forrása, hogy milyen szervezetet válasszon a község, milyen anyagi áldozatokra képes, ill. hajlandó a közigazgatási önállóság érdekében. A községek közötti vita akörül bontakozott ki, hogy mely községekkel szövetkezzen körjegyzőségbe az illető kisközség, ill. mely település legyen a körjegyzőség székhelye (Leidecker J. 1961).

A viták során sokféle szempont és érvelés elhangzott. *Felvetődött a községek korábbi történetének és együttélésének minden kérdése, az egyházi, vallási, gazdasági, nemzetiségi kapcsolatok, s úgy tűnik, hogy a*

teherviselő képességet kivéve elhanyagolhatóan jelentkeztek csak az igazgatás szempontjai.

A községi törvény végrehajtásának időszakában sok bizonytalanság figyelhető meg. A területi rendszer erős mozgásban van. A hivatalos statisztika nevezéktana is eltérő, az adatok pedig több ponton különböznek. (Az 1873-as helységnévtár és az 1873-as Magyar Statisztikai Évkönyv mind megnevezésében, mind pedig adatszerűségében eltérő módon közli a közigazgatási felosztást. A törvény ugyan egyértelműen meghatározta, hogy amíg a községek a törvények értelmében alakulnak, addig az első folyamodású bírósági hatósággal felruházott mezővárosok rendezett tanácsú városoknak, a külön jegyzőt tartó mezővárosok és falvak nagyközségnek, a közös jegyzőt tartó falvak pedig kisközségnek tekintendők.)

A szerveződés folyamán a kis lélekszámú falvak többsége a kisközségi szervezet mellett döntött, de sok nagyobb település is megelégedett a kisközségi szervezettel úgy, hogy némi anyagi áldozat árán megszerezte a körjegyzőség székhelyét. A nagyközségi közigazgatás terhei sokkal súlyosabbak a településre nézve, mint a kisközségié. Még a járási székhelyek egy része is kisközségi státuszt „igényelt” (Barcs, Szentlőrinc, Sásd, Pécsvárad stb.). Különösen szembetűnő, hogy Somogy megye volt mezővárosai „nem vállalták” a nagyközségi igazgatást, jelentős részük kisközséggé alakult. *Általánosságban azt mondhatjuk, hogy nincs abszolút összefüggés a falvak lélekszáma és a választott közigazgatási szervezet között, de tendenciajelleggel a nagyfalvas területeken inkább a nagyközséggé alakulás, az aprófalvas területeken a kisközséggé válás és a körjegyzőségbe való tömörülés a jellemző.*

Külön elemzést igényel a nagy lélekszámú, ill. korábban első folyamodású bírósági hatáskörrel felruházott települések átalakulása. (Fényes E. [1865, 1866] Csáktornyát, Nagykanizsát, Mohácsot tekinti rendezett tanácsú városnak.) Nagykanizsa már 1871-ben a rendezett tanácsú városi szervezet mellett határozott, Kaposvár hosszú vita után pótlólagos kérelemre, a megye egyértelmű támogatásával, csak 1873-ban alakult rendezett tanácsú várossá. Mohács, Szekszárd és Zalaegerszeg a nagyközségi szervezetet választotta. *E települések vezetésének megítélése szerint a városi jogállás nem jár lényeges előnyökkel, ugyanakkor a közigazgatási kiadások jelentősen meghaladják a nagyközségek kiadásait, ezért egyik sem kívánt rendezett tanácsú várossá alakulni.* (Zalaegerszeg 1885-ben, Szekszárd 1905-ben, Mohács pedig 1924-ben alakult át rendezett

tanácsú várossá.) Összességében megállapítható, hogy *a földrajzi (funkcionális) értelemben városnak tekinthető településeknek csak egy része alakult közigazgatási vonatkozásban is várossá.*

A községi törvény végrehajtását 1873. május 6-ig kellett volna befejezni, ez azonban nem sikerült. Részben a viták miatt, részben pedig a közigazgatási személyzet hiánya miatt késett a végrehajtás. Baranya megyében 1875-ig 7 nagyközség és a 348 kisközségből 17 körjegyzőség alakult meg. A legnagyobb körjegyzőséghez 15 kisközség tartozott (*Horváth Z.* 1965). Zala megyében bizonytalanságok voltak a nagyobb lélekszámú szerek és szegek tekintetében, másutt a népesebb puszták és majorok rendezése és szervezése okozott problémát. A községi közigazgatás területi és központrendjének bizonytalansága és gyakori változása 1880-ig figyelhető meg.

Az 1870-es évek elején kialakuló községhálózat és jogállás a későbbiek során sok vonatkozásban nehezítette a fejlődő kisközségek nagyközséggé alakulását. A körjegyzőségből kilépni akaró kisközségnek bizonyítania kellett, hogy kilépése után a körjegyzőség életképes marad és teljesíteni tudja közigazgatási kötelezettségeit.

Az új igazgatási rendszer kiépülése során felvetődött a járási szintű területegységek kérdése is. A történelmileg kialakult járásbeosztás sok helyen nem felel meg az új igényeknek. Részben közigazgatási, részben pedig bíraskodási és pénzügyigazgatási érdekek találkoznak a járási területegységek rendezése során.

1872–73-ban végbement a járások területének rendezése. Baranya megye történetileg kialakult 6 járásához (baranyavári, mecsekháti, mohácsi, pécsi, siklósi, szentlőrinci) új járásként csatlakozott a pécsváradi. Somogy megye 6 történeti járása (babócsai, igali, kaposi, marcali, szigetvári, központi) erőteljesen átalakult. A megye 10 járás kialakításának tervét terjesztette fel a belügyminiszterhez, de a belügyminiszter az igazságügyminiszterrel egyeztetve csak 8 járás alakításához járult hozzá (csurgói, igali, kaposvári, lengyeltóti, marcali, nagyatádi, szigetvári, tabi), s ezek székhelyén az igazságügyminiszter a járásbíróságokat is föllállította. Tolna megye járásbeosztása (központi, földvári, simontornyai, völgysegi, dombóvári) nem változott lényegesen. Mind az 5 járás megmaradt, székhelyeiket rögzítették, így a dombóvári járás székhelye Tamási, a földváré Paks, a központié Szekszárd, a simontornyaié Gyöngyös, a völgysegié Bonyhád lett. (A megye 6 járás kialakítását tervezte. A közgyűlésen a dunaföldvári bíró olyan nyilatkozatot tett, hogy a mezőváros közönsége

szolgabíróság felállítását nem kívánja, mivel a paksi székhely egészen közel van Dunaföldvárhoz.) *A leglényegesebb változások Somogy megye mellett Zala megyében következtek be.* A megye 6 hagyományos járása (tapolcai, szántói, kapornaki, egerszegi, lövői, muraközi) 12 járássá osztódott. Az új járások = alsólendvai, baksai (székhelye: Kozmadombja), csáktornyai, keszthelyi, letenyei, nagykanizsai, pacsai (székhelye: Zalaszentmihály), perlaki (székhelye: Kottori), sümegi, tapolcai (székhelye: Köveskála), zalaegerszegi, zalaszentgróti — lényegesen kisebb területet fogtak egybe, mint korábban. (A Magyar Korona Országainak Helységnevtára, 1873.)

Összességében a négy dél-dunántúli megye területén a történeti járásrendszer alapvetően megváltozott. A korábbi 23 járás helyett 32 járást hoztak létre. 1873-ban a Dél-Dunántúl területén lévő járások átlagos területe és átlagos népessége jelentős mértékben eltért: Baranya megye 729 km², 37 378 fő, Somogy 829 km², 35 113 fő, Tolna 692 km², 41 934 fő, Zala 491 km², 26 022 fő — Dél-Dunántúl átlagában 659 km², 33 265 fő. A legkisebb területű és népességű járásokat Zalában alakították ki — jórészt a korábbi nagy területű és nagy népességszámú járások igazgatási nehézségein okulva —, míg a legnagyobb területűeket Somogy megyében hozták létre. *A járásszékhelyeket tekintve megállapíthatjuk, hogy Baranyában, Somogyban, Tolnában gyakori egybeesések figyelhetők meg a járásszékhelyek és a településhálózat központjai között, ugyanakkor Zalában — éppen az újonnan alakított elaprózott járáshálózat miatt — jelentéktelen települések is járásszékhellyé váltak.*

Lényeges kérdés, hogy a járásszékhelyi rang megszerzése milyen hatással volt a települések fejlődésére. Az adott időszakban a főszolgabírói hivatal még nem épített ki nagy apparátust. A járáshoz kapcsolódó egyéb feladatok (járási orvos, járási útbiztos stb.) elvégzésére mintegy 15–20 család telepedett le. Azokon a járásszékhelyeken, amelyek megkapták a járásbíróági, ill. adóhivatali és egyéb funkciókat, s így teljes értékű járási székhelyeknek tekinthetők, összességében mintegy 50–60 család letelepítésével számolhatunk. A településfejlődés szempontjából a járásszékhelyek szintjén még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a középületépítésnek, mint a megyeszékhelyek esetében (Simonffy E. 1982).

A pénzügyigazgatási és a bírósági szervezet kiépítése időben együtt, de a települési és területi rendjét tekintve sok vonatkozásban eltérő módon ment végbe. 1873-ban az *adóhivatalok* tekintetében a következőket

állapíthatjuk meg. Baranya megyében mind a 7 járási székhelyen működött adóhivatal, bár illetékességi területük nem esett egybe a járáshatárokkal, Somogy megye 8 járási székhelye közül csak négyben működött adóhivatal (Igalon, Lengyeltótiiban, Nagyatádon, Tabon nem volt), viszont működött Karádon, nagyjából a tabi és az igali járásra kiterjedő hatáskörrel. Tolna megyében mind az 5 járásban volt adóhivatal, de ezek közül csak 3 működött járási székhelyen. A dunaföldvári járásnak Paks volt a székhelye, de az adóhivatal Dunaföldváron működött. A simontornyai járás székhelye Gyöngyös, az adóhivatal viszont Hőgyészen volt. Zala megye területén 8 járásszékhelyen működött adóhivatal, de nem volt a baksai, a novai, a pacsai és a zalaszentgróti járásban.

A *bíróági szervezet* központ- és területrendszerét hasonló problémák jellemezték. Baranya és Somogy megyében minden járási székhelyen létrehozták a járásbírószékhelyet. Tolna megyében sajátos helyzet állt elő, mivel mind az 5 járásszékhelyen működött járásbírószékhely, és ezen kívül Dunaföldváron külön járásbírószékhely funkcionált, a járás északi részére kiterjedő illetékességgel. Zala megyében 1873-ban 8 járási székhelyen és a nem székhely jellegű Balatonfüreden működött járásbírószékhely. Nem volt járásbírószékhely a novai, pacsai, perlaki és a zalaszentgróti járásban.

A *megyei szintű szakigazgatási szervezet* kiépítése, központ- és területrendjének alakulása bonyolult érdekösszeütközések közepette ment végbe, sok vonatkozásban történeti hagyományok kötötték, de jónéhány esetben el tudtak szakadni a megyebeosztástól, és ágazati szempontból racionális központ-, ill. területrendszert alakítottak ki.

1873-ban a *pénzügyigazgatás még regionális jellegű*, Baranya, Somogy és Tolna megye a pécsi, Zala megye a soproni pénzügyigazgatósághoz tartozott. A bíróági szervezet megyei szintű területi és központrendjének kialakulása azt bizonyítja, hogy megvolt a lehetősége a megyerendszertől eltérő, az ágazat szempontjából racionális területi rend kialakításának. 1873-ban Baranya megyében a pécsi királyi törvényszék hatásköre kiterjedt Pécsre is. Tolna megyében a székesfehérvári, Somogyban a kaposvári törvényszék illetékességi területe azonos volt a megyével. Zala megyében a bíróági szervezet kialakításakor 3 királyi törvényszéket szerveztek (zalaegerszegi: a sümegi, a tapolcai és a zalaegerszegi; nagykanizsai: a keszthelyi, a letenyei és a nagykanizsai; csáktornyai: az alsó-lendvai és a csáktornyai járásbírószékhelyre kiterjedő hatáskörrel). A balatonfüredi járásbírószékhely a veszprémi törvényszékhez tartozott.

Az állami struktúra, a települések jogállásának és közigazgatási

viszonyainak rendezése után megkezdődött a megyei területbeosztás reformjának előkészítése. *Szapáry Gyula* belügyminiszter 1873 decemberében javaslatot nyújtott be a törvényhatóságok területének szabályozásáról és új beosztásáról. A javaslat az ország területét átgondolt, egy-egy alapelvek szerint és a legkisebb részletekbe menően akarta a polgári közigazgatás céljainak megfelelően átalakítani.

Szapáry célul tűzte ki a népességi és területi aránytalanságok felszámolását, s más törvényhatóságba beékelődő községek megszüntetését, a közlekedési nehézségekkel, természeti akadályokkal elválasztott területek rendezését, a több darabból álló törvényhatóságok felszámolását. A meglévő 81 területi jellegű törvényhatóság (megyék, székek, vidékek, kerületek) helyén 51 megyét, a 73 városi törvényhatóságból 25-öt kívánt alakítani.

Szapáry a Dél-Dunántúl területén jelentős változásokat tervezett mind a megyei, mind pedig a járási területbeosztás terén. Zala megye balatonfüredi és tapolcai járását Veszprémhez kívánta csatolni, Veszprém megye enyingi járását felosztotta Fejér és Tolna megye között, és több kisebb megyehatár-korrekciót javasolt (*Eszlár K.* 1947, IV. sz. térkép).

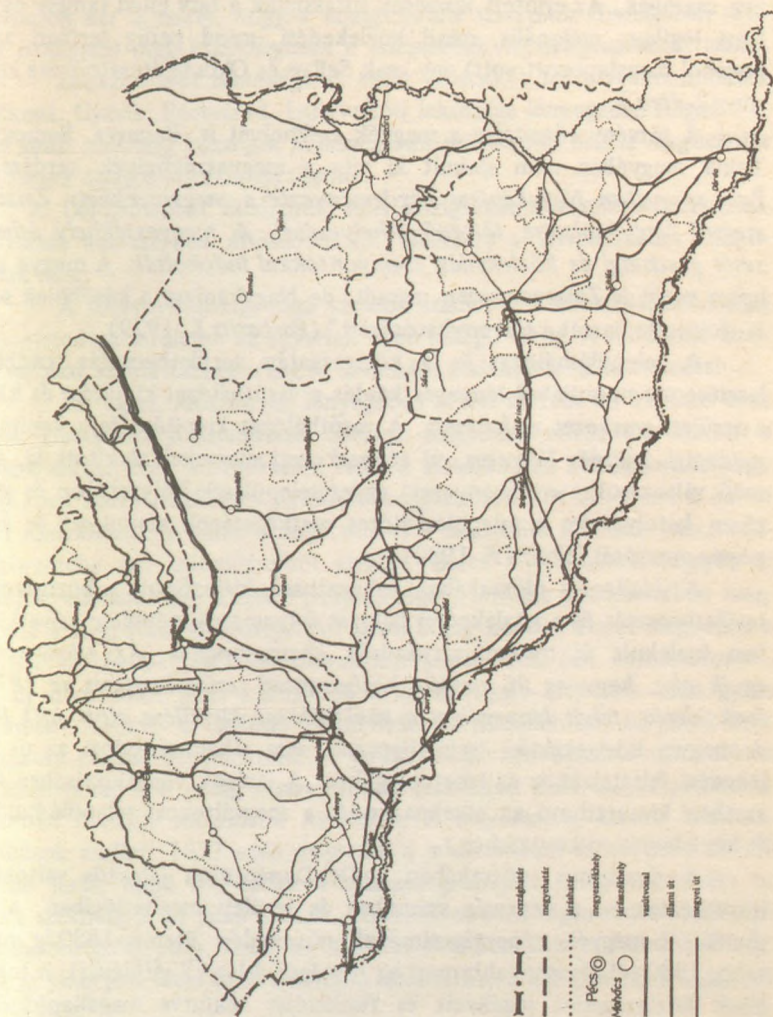
A javaslat a modern polgári igazgatás területi alapjainak megteremtését célozta, hasonló nagyságú és népességű megyéket kívánt létrehozni, *a megyehatárok megvonásakor előtérbe helyezte a természetes határokat és a közlekedési viszonyokat, a megyeszékhelyeket a forgalmi és gazdasági viszonyokra alapozva akarta megállapítani*, továbbá szükségesnek tartotta a járási beosztás racionális átalakítását, a különböző szintű köz- és szakigazgatási szervek területének és székhelyének harmonizálását.

A javaslat elfogadása megteremtette volna a településhálózat és a közigazgatási területbeosztás összehangolásának és együttes fejlesztésének lehetőségét, de a sokféle érdekösszeütközés miatt még országgyűlési tárgyalásra sem került (*Hencz A.* 1973).

1876-ban került sor a megyei és városi törvényhatóságok területi reformjára. Az 1876. évi XX. tc. a törvényhatósági jogú városok vonatkozásában majdnem megegyezett *Szapáry* javaslatával, az ún. anyaország területén a 73 szabad királyi város közül csak 26 őrizte meg törvényhatósági jellegét, több nagyközséggé alakult vissza. Az 1876. évi XXXIII. tc. rendezte a megyék területbeosztását. Jelentősebb változásokra csak Erdélyben került sor, valamint számottevően megváltozott az Alföld megyerendszere.

A Dél-Dunántúl területén a reform jelentéktelen változásokat

2. ábra: A Dél-Dunántúl közigazgatási területbeosztása 1880-ban.

Egyes kisközségek nagyközséggé válása után a korábbi körjegyzőség folytatta működését; néhány esetben megfigyelhető, hogy a nagy településszámú körjegyzőségek szétválásával új körjegyzőségek alakultak. A kisközségek száma kismértékben csökkent, részben a nagyközségekké alakulás, részben pedig a községek közigazgatási egyesítése következtében. Megindul a városközeli és a várossal egybeépült községek városhoz csatolásának folyamata is (Olait 1887-ben Zalaegerszeghez csatolták).

Nemcsak megszűntek községek, de új községek is keletkeztek. Az új községek részben puszták önálló községgé alakulásával (Gödreszentmártonpuszta, Bakházapuszta, Pusztahencse, Kivadárpuszta, Somogytarnóca), részben pedig korábban egyesített községek szétválásával (Kisbicsérd, Kisberki, Görbő), valamint régebbi és újonnan létesült különböző jellegű telepek (Fonyód, Hács, Kuntelep) önálló községgé alakulásával jönnek létre. *Az újonnan alakult községek némelyike az előnyös gazdasági, közlekedési és új közigazgatási helyzetének eredményeként gyors fejlődésnek indult.* (Pl. Fonyód 1905-ben egy Lengyeltótihoz tartozó telepből alakult önálló községgé. Előnyös közlekedési helyzetét és a balatoni fürdőkultúra lehetőségeit kihasználva lényegesen gyorsabban növelte lakosságát, mint Lengyeltóti.) A községek alakulása sajátos módon ment végbe Zala megye csáktornyai járásában. A teljes mértékben külterületi lakott helyekből álló hegykerületek az 1900-as években kisközségekké alakulnak.

Összességében a dualizmus időszakában a megyei területi rendszerben nem következtek be érdemi változások, mindössze Sellye és Okorág Somogytól Baranyához történt átcsatolása járt megyehatármódosítással. A járásbeosztás – megyénként eltérő módon és mértékben – jelentősebben megváltozott az 1870-es évek elején, majd ezután csak kisebb változások következtek be. A községi igazgatás új rendjének kialakítása jelentős változásokat hozott, a későbbiekben csak kisebb átrendezések történtek (3. ábra).

A településhálózat és a városok szempontjából jelentős, hogy *a korszak második felének infrastrukturális fejlesztései és építkezései a városokban történtek.* A városok intézményhálózata új elemekkel gazdagodott, a korábbinál gyakoribb és sokoldalúbb kapcsolatok alakultak ki a városok és a községek között. A gazdasági, társadalmi fejlődés mozgatói, a politikai érdek-összeütközések csomópontjai a városok lettek. A polgári közigazgatás kiépítésével megnőtt a közigazgatás szerepe a településközi kapcsolatok formálásában, a közigazgatás minden szinten a településközi kapcsolatok egyik jelentős alakítójává vált.

III. A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETSZERVEZÉS KÖLCSÖNHATÁSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

Az I. világháború után alapvető változások következtek be az ország állami, társadalmi, gazdasági és politikai életében. Megváltozott az ország térszerkezete, természeti, gazdasági, társadalmi, településhálózati stb. struktúrája (*Edvi Illés A. – Halász A. 1921*).

A polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság kísérletet tett az ország új gazdasági, társadalmi, politikai berendezkedésének kialakítására, az államszerkezet átalakítására. A Tanácsköztársaság időszakában a korábbinál is élesebben vetődtek fel Zala megye területi problémái. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a belügyi népbiztos Nagykanizsát jelölte ki Zala vármegye székhelyéül, s utasította a nagykanizsai munkástanácsot, hogy a vármegye feletti végrehajtó hatalmat is vegye át. A zalaegerszegi direktórium megtagadta a megyei végrehajtó hatalom átadását, fegyveres ellenállást helyezett kilátásba. Végül is kompromisszumos megoldásként a két direktórium megegyezett abban, hogy a nagykanizsai, a letenyei, a keszthelyi, a pacsai, a csáktornyai és a perlaki járások a nagykanizsai, a többi járás pedig a zalaegerszegi direktóriumhoz tartozzon. A történeti Zala megye tehát a Tanácsköztársaság alatt kettévált Alsó- és Felső-Zala megyére. (A szétválás körülményei és hangulata jelzi, hogy a szocialista forradalom győzelme önmagában nem oldja meg a területszerzés problémáit. A helyi érdekek tovább élnek, a kialakult területi struktúrához érzelmi szálak is kötődnek.) A szétválással párhuzamosan Keszthelyen mozgalom bontakozott ki egy Balaton vármegye alakítására, a balatonfüredi járás pedig Zalától Veszprémhez akart csatlakozni.

A hatalomra jutó ellenforradalmi Horthy-rendszer a „jogfolytonosság” jegyében a korábbi állapotot állítja vissza. Érvénytelenítik a Tanácsköztársaság minden közigazgatási területszervezésre vonatkozó intézkedését is. A Belügyi Közlöny 1920, 1921-es évfolyamában szinte minden számban találkozhatunk a Tanácsköztársaság alatti változtatások megszüntetésével. Pl. visszavonják a Belügyi Népbiztos rendeletét, amelyben megengedte Böhönye kisközség nagyközséggé alakulását (Belügyi

Közlöny, 1920. 3. sz. p. 114.), hogy aztán a „jogfolytonosság” jegyében ismét engedélyezzék az átalakulást (Belügyi Közlöny, 1921. 51. sz. p. 2245.).

Az 1918–1921 közötti időszakban kialakult sajátos helyzete miatt külön meg kell említeni a Pécs-Baranya-Baja háromszög problémáját (*Gerely F. – Kőhegyi M.* 1974). A szerb megszállás és a terület elszakítására, önálló állammá alakítására irányuló törekvések következtében a közigazgatási beosztás sajátosan alakult. A szerb hatóságok Somogy megye megszállt területein (a barcsi és a szigetvári járás egy részéből Barcs székhellyel) önálló járást szerveztek és ezt Baranya megyéhez csatolták. A szentlőrinci járás székhelyét Sellyére helyezték át.

A Horthy-rendszer megszilárdulásában nemzetközi síkon jelentős szerepet játszott a trianoni békeszerződés elfogadása és aláírása. A békeszerződés alapvetően átrendezte az ország határait. A Magyar Birodalom 72, ill. az anyaország 63 megyéje közül csak 10 maradt teljes egészében, 25 megye területének pedig kisebb-nagyobb része maradt az új ország-határokon belül, a többi az utódállamokhoz került.

A trianoni békeszerződés végrehajtása és a szerb csapatok kivonulása után jelentősen megváltozott a Dél-Dunántúl helyzete. Az ún. Baranya-háromszög, Zala megye délnyugati része és Somogy megye jelenték-telen – az országos statisztikában nem is jelzett – része Jugoszláviához került. Az új országhatároknak megfelelően újjáértékelődött a dél-dunántúli megyék helyzete, súlya, szerepe az országon belül, mind gazdasági, mind pedig területi és népességi vonatkozásban (6. táblázat).

Megváltoztak a Dél-Dunántúlon belüli gazdasági, népességi, településhálózati viszonyok, és kisebb mértékben a határváltozásoknak megfelelően átstrukturálódik a közigazgatási területbeosztás is. Mivel Baranya megyében a baranyavári járás nagy része és központja (Dárda) Jugoszláviához került, a járás nevének megtartásával Villány vette át a járásszékhely szerepét. Zala megyétől a csáktornyai és a perlaki járás teljes egészében, az alsólendvai járás pedig részben került át. Az alsólendvai járás székhelye ideiglenesen Zalabaksa, majd 1925 után a novai járástól az alsólendvai járásba átcsatolt Lenti lett.

A községi igazgatás tervezett reformjának előkészítéséhez kapcsolódóan 1925-ben széleskörű adatfelmérést végeztek. A közigazgatási tájékoztató lapok átfogták a községek és a községi igazgatás minden lényeges kérdését, ezáltal kitűnő forrást biztosítanak a településhálózat és a közigazgatási területszervezés kölcsönhatásának elemzéséhez.

1. A Dél-Dunántúl településhálózatának helyzete az 1920-as évek elején

Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye együttes területe több, mint 19 000 km², lakossága meghaladja a 1,2 millió főt. A terület az ország összterületének 20 %-a, népessége az ország lakosságának 16 %-a. Nép-sűrűsége lényegesen elmarad az országos átlagtól.

A népesség területi eloszlása egyenetlen, foglalkozási és nemzetiségi összetétele területileg differenciált. A népesség járásonkénti területi eloszlása és a népsűrűség településenkénti megoszlása jelentős területi különbségeket mutat. A népesség területi elhelyezkedésének különbségei részben a természeti feltételek (orográfiai helyzet, a talaj minősége, ásványkincsek, vízszervezési lehetőségek stb.) eltéréseiből adódnak — bár ezek hatása önmagában még nem dönti el a népesség számát, tömörülési fokát —, nagyobbbrészt azonban a gazdasági, társadalmi feltételek és a hosszú távú történeti, gazdasági, demográfiai folyamatok határozzák meg a népesség számának és területi eloszlásának alakulását.

A Dél-Dunántúl települései döntően a mezőgazdasági termelés színterei, így a lélekszám, a településnagyság, a településsűrűség, a népsűrűség kialakulásában alapvetően a mezőgazdasági termelés gazdasági és társadalmi feltételei játszanak szerepet. Az 1920-as évek elején a Dél-Dunántúl területén még az agrártermelés a gazdaság és a népesség térbeli rendjének, településközi kapcsolatrendszerének meghatározó tényezője.

A városiasodás, a centrumképződés, a mezőgazdasági termelés feltételeitől és sajátosságaitól eltérő, elszakadó iparosodás magasabb népességkoncentrációt hoz létre. *A Dél-Dunántúl egyetlen, elsősorban ipari bázison fejlődő területe a Pécs környéki bányavidék.*

A népesség településenkénti megoszlása mellett a közigazgatás szempontjából fontos tényező *a lakosság településen belüli megoszlása* is. A település és a termelés történetileg kialakult rendje következtében a Dél-Dunántúl területének nagy részére a zárt települések a jellemzőek. A külterületi népesség aránya 5 % alatt maradt a baranyai aprófalvak nagy részén, bár néhány faluban a szőlőtermeléshez kapcsolódva jelentős külterületi népesség is kialakult. Somogy megye területén a települések jelentős hanyadában a külterületi népesség aránya meghaladta a 20 %-ot. A külterjes gazdálkodás és a nagybirtok gazdálkodási rendje és településigénye okozták ezt az arányt. Tolna megyében — a megye településhálózati adottságai következtében — szinte minden típus megjelenik. Ebben

a megyében sajátos helyet foglalnak el az ún. eszmei (uradalmi) községek (Majsamiklósvár, Újdombóvár, Dőrypatlan), amelyek szinte teljesen külterületi lakott helyekből állnak. Zala megyében a szeges, szeres települések miatt nehéz megítélni a külterület fogalmát. A balatoni szőlőkultúra a legtöbb település esetében magas külterületi aránnyal jár.

A népesség foglalkozási megoszlására területi és települési vonatkozásban egyaránt *az őstermelő népesség magas aránya a jellemző*. Járási szinten vizsgálva a foglalkozási szerkezetet, megállapíthatjuk, hogy több járás 80 % körüli őstermelő népessége az országos átlagot tekintve nagyon magas, a foglalkozási szerkezet egyes járásokban a mezőgazdasági tevékenység abszolút meghatározó szerepét jelzi. Az őstermelő népesség aránya a községek döntő részében 85–90 % körül alakul, csak a központi jellegű, a településhálózatban ellátó, irányító, szolgáltató szerepet betöltő községekben és a kisipari termelés központjaiban csökken 60 % alá.

A népesség nemzetiségi megoszlása az egész országot tekintve is a Dél-Dunántúlon a legváltozatosabb. Somogy és Zala megye — kisebb nemzetiségi szórványok megjelenése mellett — döntően magyar lakosságú, Baranya és Tolna nemzetiségi összetételére a magyar lakosság túlsúlya mellett a német nemzetiségűek magas aránya jellemző. Emellett Baranyában a szerbek, horvátok és az egyéb nemzetiségű lakosság száma is jelentős.

A népesség nemzetiségi összetétele jelentős hatással van a településközi, igazgatási, csoport- és társadalmi kapcsolatok alakulására. Különösen a községek esetében figyelhető meg, hogy az azonos nemzetiségű községek szerveződnek körjegyzőségbe, de kimutatható a nemzeti-összetétel hatása a járási területbeosztás alakulásában is, valamint az orvosi körzetek megállapításakor és a körzeti orvos személyének kiválasztásakor. (A pályázati hirdetésekben meghatározták, hogy a leendő körzeti orvosnak a magyar mellett milyen nyelvismerettel kell rendelkeznie.)

A Dél-Dunántúl településhálózatára az aprófalvas jelleg nyomja rá a bélyegét, bár a részletes területi elemzés alapján kimutatható, hogy kisebb egybefüggő közép- és nagyfalvas területek is kialakultak. A települések nagyságrendje befolyásolja a közigazgatási területszervezés lehetőségeit, a települések jogállását, intézményi ellátottságát, kívülreutaltságát. A különböző nagyságrendű települések gazdasági, társadalmi, közigazgatási problémái eltérőek.

A Dél-Dunántúl településhálózatának az aprófalvas területek nagy-

arányú kiterjedése mellett a másik legfontosabb sajátossága a városhálózat fejletlensége, a városok és a városi népesség alacsony száma és aránya, a városhiányos területek nagysága. 1925-ben Pécs, Mohács, Kaposvár, Szekszárd, Nagykanizsa és Zalaegerszeg együttes lakosság száma 150 000 fő körül alakult, a terület össznépességéből kb. 12 %-ban részesedtek. A 6 város nem képes egyenletesen ellátni az egész terület városi szolgáltatásait. A városok egyenlőtlen elhelyezkedése következtében a Dél-Dunántúl területén nagyobb szerepet kapnak a lakosság ellátásában a nem városi jogállású járásszékhelyek és a nem járásszékhely központok is.

2. A különböző jellegű településközi kapcsolatok központ- és területrendszere a Dél-Dunántúlon 1925-ben

A vonzáskörzetek kialakulásában, hierarchikus rendjének létrejöttében, fejlődésében jelentős szerepet játszik a politikai, igazgatási kapcsolatok adminisztratív úton meghatározott kényszerpályáinak rendszere. Emellett fontos, több vonatkozásban strukturáló elem az igazgatási kapcsolatoktól függetlenül alakuló gazdasági, ellátási kapcsolatok jellege, minősége, gyakorisága.

A gazdasági tevékenység, az ellátási szférák egy-egy elemének elhelyezkedése mindig feltételekhez, sőt feltételek egész rendszeréhez kötött. A népesség közigazgatási, egészségügyi, oktatási, kereskedelmi stb. ellátásának rendszerei különböző időpontokban alakultak ki, eltérő szintű és jellegű döntések eredményei, de mindenkor egységes, működő rendszert képeznek. Az egyes ágazatok esetében eltérő az optimális és az eredményes működéshez szükséges népességszám. A különböző jellegű szolgáltatási, ellátási tevékenységnek, igazgatási-funkcióknak nincs egymásba illesztett rendszere.

A településhálózat esetében, a különböző, adminisztratív úton kialakított intézményhálózatok települési és területi illetékességének meghatározásakor problémát jelent, hogy a népesség történetileg kialakult településekben él, a települések lélekszáma nem alkalmazkodik a különböző intézmények gazdaságossági elvárásaihoz, igényeihez. Az intézményeket és azok működési mechanizmusát kell alakítani a meglévő településhálózati adottságokhoz, bár a települések ésszerű csoportosításával sem alakíthatók ki mindig, minden szempontból megfelelő körzetek.

A köz- és szakigazgatási területbeosztás rendszere

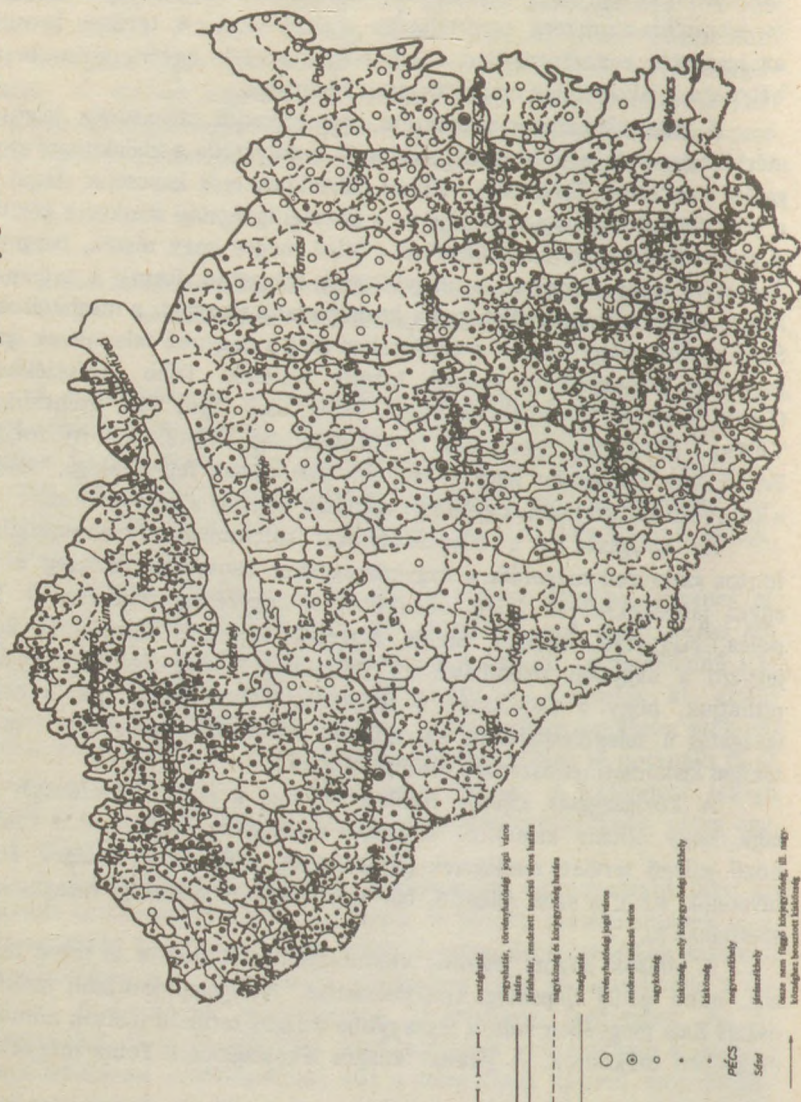
A köz- és szakigazgatási beosztás több síkon vizsgálható. Az igazgatás szinte az egyetlen ágazat, melynek területi illetékessége, központ- és hierarchia-rendszere egyértelműen szabályozott. A területi beosztás az igazgatás vonatkozásában a lakosság mozgását egyértelműen szabályozza, a lakosságnak nincs választási lehetősége.

A településhálózat szerkezete, nagyságrendi struktúrája jelentős mértékben — de nem abszolút módon — befolyásolja a kialakítható igazgatási struktúrát. Területileg változó mértékben erős kapcsolat alakul ki a településhálózat nagyságrendje és a községi igazgatási struktúra között. A nagy- és középfalvas területeken (Tolna megye nagy részén, Baranya, Somogy egyes részein) a nagyközségi igazgatási forma a jellemző. A kis- és aprófalvas területeken a körjegyzőségi igazgatás a meghatározó. Szembetűnő, hogy ezeken a területeken még a nagyobb települések igazgatása is körjegyzőségi keretek között történik. Több járásszékhely (Lenti, Letenye, Lengyeltóti, Pacsa, Nova, Sásd, Igal, Tab, Szentlőrinc, Villány, Pécsvárad) igazgatása is körjegyzőségi keretek között folyik. Ennek oka elsősorban nem a nagyobb települések fejletlensége, hanem a környező kis települések erős kapcsolódása ezekhez a községekhez.

Az igazgatás és a településhálózat kölcsönhatása szempontjából fontos szervezeti megoldás a nagyközségekhez beosztott kisközség és az egyes járásszékhelyek körül kialakított körjegyzőségi rendszer. A Tapolca, Nagyatád, Mohács, Siklós, Szigetvár környéki települések körjegyzői a nagyobb településekben működtek. Összességében megállapíthatjuk, hogy a Dél-Dunántúl területén, Tolnát leszámítva, a helyi igazgatás a településhálózati kapcsolatok vonatkozásában jelentős mértékben kiskörzeti rendszerben történt (4. ábra).

A közigazgatás sajátos területi egysége a járás. Jelentőségét az adja, hogy néhány kivételtől eltekintve a járásokra épülnek rá a különböző jellegű területi rendszerek (járásbíróság, járási felügyelőségek, adóhivatalok stb.), s ezek állandó, bár nem intenzív lakossági mozgásokat alakítanak ki.

A járások között jelentős különbségek mutathatók ki mind területi, mind pedig népességi vonatkozásban. A legelaprózottabb járásbeosztás Zala megyében volt, a legnagyobb átlagos területű járások Somogy megyében működtek. A járások átlagos lakosságszáma Tolna megyében

a legmagasabb, ugyanakkor itt a legalacsonyabb az egy járásra jutó átlagos településszám.

A magyar közigazgatási területbeosztás meghatározó alapját a történelmileg kialakult megyerendszer képezi. Közigazgatási vonatkozásban minden, ami ezen belül van a megyébe, minden, ami ezen kívül van, a megyére épül. Mind az országot, mind pedig a Dél-Dunántúlt tekintve irracionális a megyék távolságszerkezete. Ha elfogadjuk Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye távolságszerkezetét, akkor szinte az egész ország egy központból igazgatható megyei szinten. A Dél-Dunántúl is igazgatható lenne akár egy megyei központból is, ha Zala megye legtávolabbi pontját vesszük figyelembe (5. ábra).

A megyék területi struktúrája nem alkalmazkodott a megváltozott gazdasági, közlekedési feltételekhez (bár szembetűnő, hogy egyes megyeszékhelyek a megyén belüli vasúti szárnyvonalak kiépítése során érvényesíteni tudták befolyásukat, a helyiérdekű vasútvonal kiépítését mintegy alárendelték a megye és a megyeszékhely érdekeinek).

A Dél-Dunántúl különböző jellegű (szakigazgatási, érdekképviselői, egyházigazgatási) területbeosztásának összevont területi rendszere (6. ábra) világosan mutatja, hogy a magyar közigazgatás legsajátosabb területi egysége a megye. Az egyházigazgatási, gazdasági szervezeteket leszámítva szinte minden más ágazat valamilyen formában (megyes vagy több megyés rendszerben) a megyét teszi a területi beosztása alapjává. A regionális jellegű igazgatási beosztások, érdekképviselői szervek esetében gyakori, de nem kizárólagos a négy dél-dunántúli megye szervezeti-igazgatási egybekapcsolása. Az elhatárolás egyértelmű az Alföld felé, kevésbé egyértelmű és egységes az Észak-Dunántúl felé. Zala megye több felosztásban Szombathely regionális jellegű vonzáskörzetébe tartozik. A Dél-Dunántúl regionális jelleggel működő igazgatási szervezeti rendszereinek központja szinte minden ágazatban Pécs.

Az egészségügyi intézményhálózat területi rendszere

Az egészségügyi intézményhálózat egyaránt befolyásolja a települések alsó-, közép- és felsőfokú településközi kapcsolatrendszerét. Az egészségügyi ellátás jelentős része adminisztratív úton meghatározott keretek közt folyt már 1925-ben is. Az orvosi körzeteket a megyei egészségügyi bizottság javaslatára a belügyminiszter állapította meg. Az or-

a legmagasabb, ugyanakkor itt a legalacsonyabb az egy járásra jutó átlagos településszám.

A magyar közigazgatási területbeosztás meghatározó alapját a történelmileg kialakult megyerendszer képezi. Közigazgatási vonatkozásban minden, ami ezen belül van a megyébe, minden, ami ezen kívül van, a megyére épül. Mind az országot, mind pedig a Dél-Dunántúlt tekintve irracionális a megyék távolságszerkezete. Ha elfogadjuk Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye távolságszerkezetét, akkor szinte az egész ország egy központból igazgatható megyei szinten. A Dél-Dunántúl is igazgatható lenne akár egy megyei központból is, ha Zala megye legtávolabbi pontját vesszük figyelembe (5. ábra).

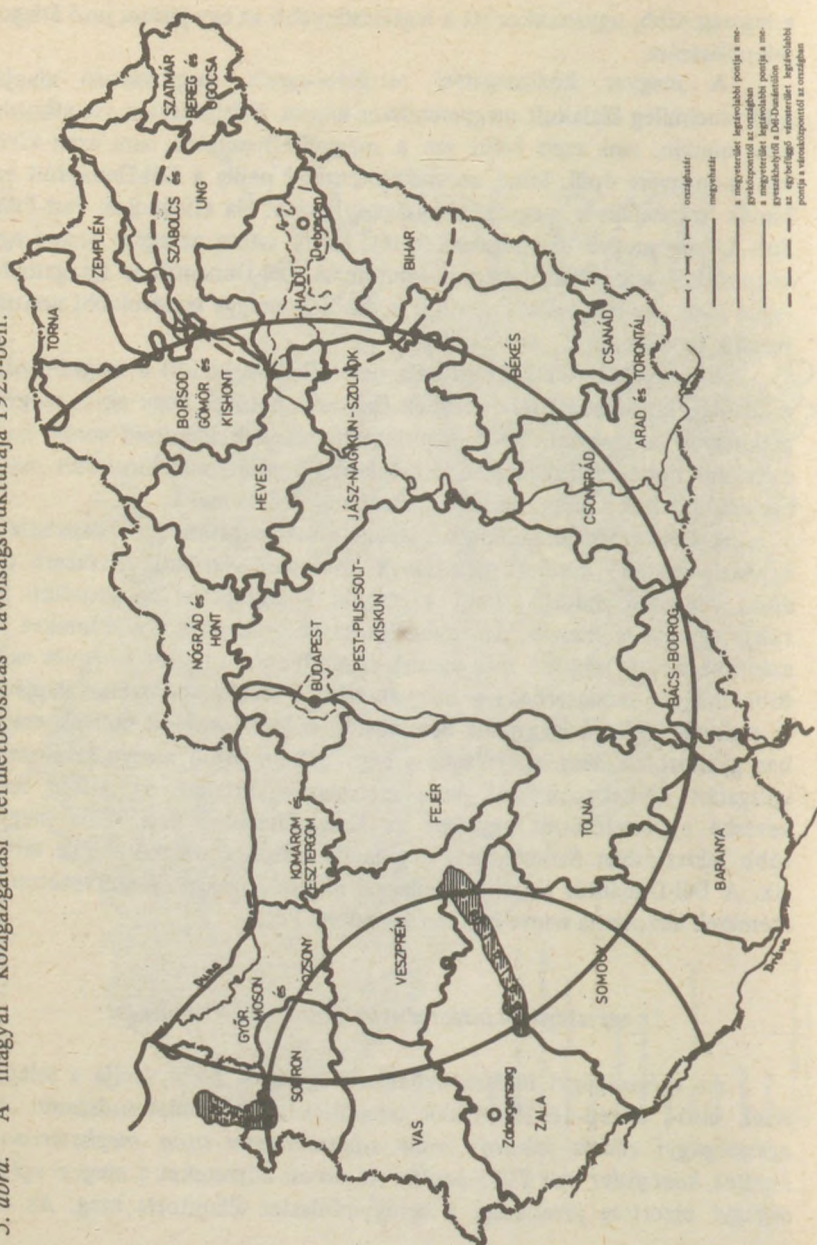
A megyék területi struktúrája nem alkalmazkodott a megváltozott gazdasági, közlekedési feltételekhez (bár szembetűnő, hogy egyes megyeszékhelyek a megyén belüli vasúti szárnyvonalak kiépítése során érvényesíteni tudták befolyásukat, a helyiérdekű vasútvonal kiépítését mintegy alárendelték a megye és a megyeszékhely érdekeinek).

A Dél-Dunántúl különböző jellegű (szakigazgatási, érdekképviselési, egyházigazgatási) területbeosztásának összevont területi rendszere (6. ábra) világosan mutatja, hogy a magyar közigazgatás legsajátosabb területi egysége a megye. Az egyházigazgatási, gazdasági szervezeteket leszámítva szinte minden más ágazat valamilyen formában (megyés vagy több megyés rendszerben) a megyét teszi a területi beosztása alapjává. A regionális jellegű igazgatási beosztások, érdekképviselési szervek esetében gyakori, de nem kizárólagos a négy dél-dunántúli megye szervezeti-igazgatási egybekapcsolása. Az elhatárolás egyértelmű az Alföld felé, kevésbé egyértelmű és egységes az Észak-Dunántúl felé. Zala megye több felosztásban Szombathely regionális jellegű vonzáskörzetébe tartozik. A Dél-Dunántúl regionális jelleggel működő igazgatási szervezetirendszereinek központja szinte minden ágazatban Pécs.

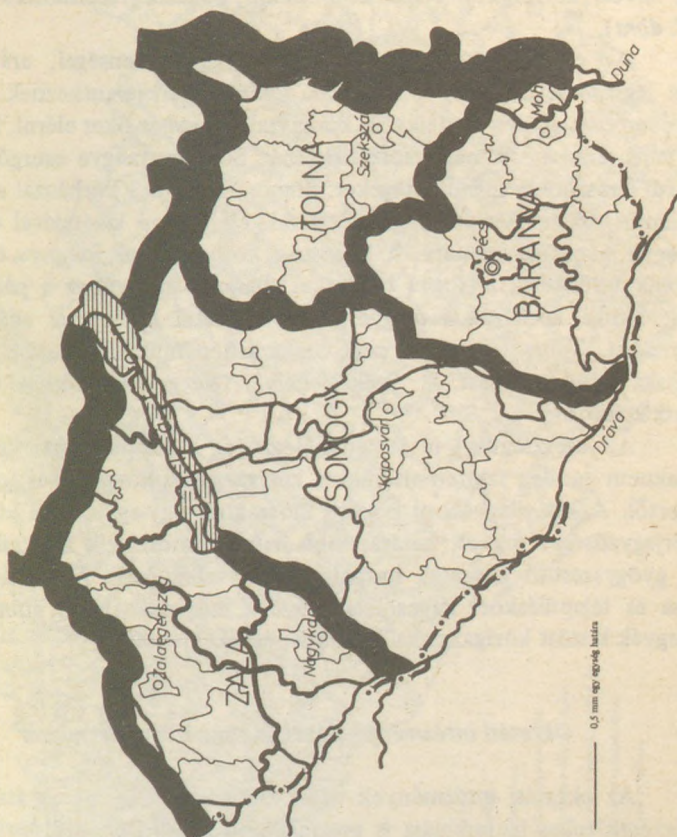
Az egészségügyi intézményhálózat területi rendszere

Az egészségügyi intézményhálózat egyaránt befolyásolja a települések alsó-, közép- és felsőfokú településközi kapcsolatrendszerét. Az egészségügyi ellátás jelentős része adminisztratív úton meghatározott keretek közt folyt már 1925-ben is. Az orvosi körzeteket a megyei egészségügyi bizottság javaslatára a belügyminiszter állapította meg. Az or-

5. ábra: A magyar közigazgatási területbeosztás távolságstruktúrája 1925-ben.

6. ábra: A Dél-Dunántúli regionális köz- és szakigazgatási területbeosztásának rendszere 1925-ben.

vosi körzeteket igyekeztek legalább a járási határokhoz igazítani, de ez a tendencia sem érvényesült mindig következetesen.

A gyógyszerárak nyitása és üzemeltetése is miniszteri engedélyhez kötött. A gyógyszerárak igénybevétele adminisztratív úton nem szabályozott, így vonzáskörzetük, településközi kapcsolatrendszerük az orvosi körzetektől függetlenül alakul, sokszor racionálisabb azoknál (7. ábra).

Az egészségügyi intézményhálózat egyenetlenségei, aránytalanságai legszembetűnőbben a kórházak tekintetében jelentkeznek. Zala megyében 5 település rendelkezik kórházzal, de nehéz őket elérni, különösen a lenti járásban. A nagykanizsai kórház Somogy megye csurgói és nagyatádi járásából is fogad betegeket. Somogy megye 3 kórházzal rendelkező települése a megye délnyugati és északkeleti része kivételével elérhető a megye lakossága számára. A kaposvári kórház Észak-Baranya és Nyugat-Tolna területéről is fogad betegeket. Baranya megyében a pécsi, mohácsi, siklósi kórházak a megye északi területei kivételével ellátják a lakosságot. Tolna megyében csak Szekszárdon működik kórház, a megye északi része Budapest, ill. Székesfehérvár felé gravitál kórházi ellátás vonatkozásában.

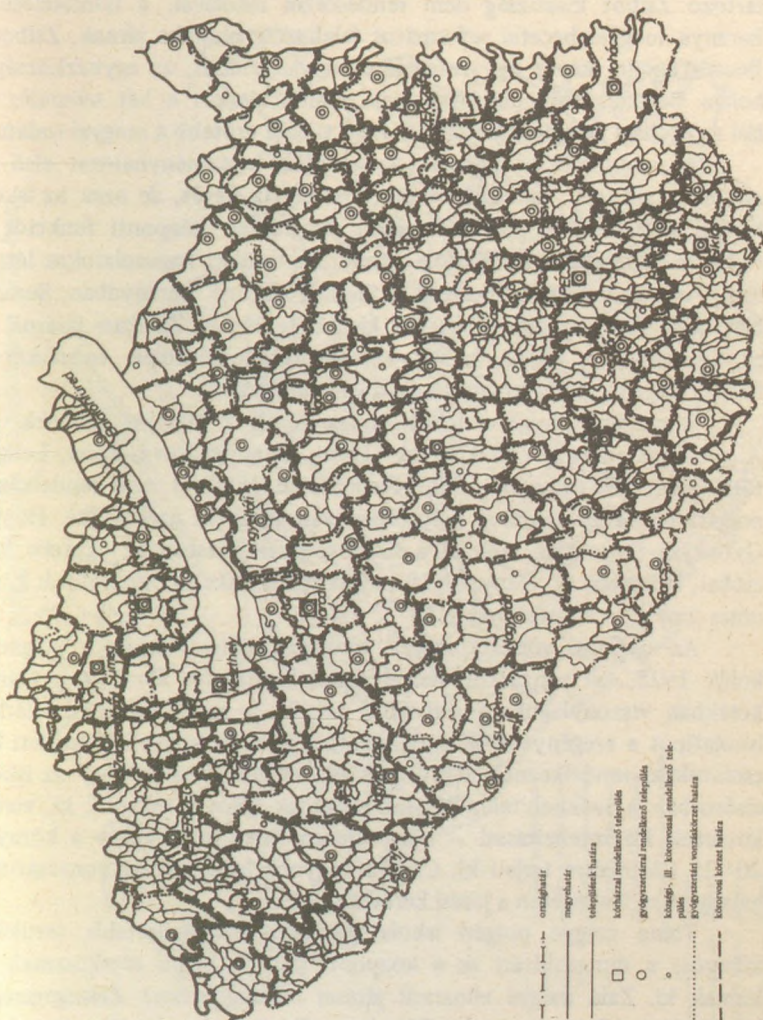
Az egészségügyi intézményhálózat és a településközi kapcsolatok csaknem minden szinten eltérnek a közigazgatási központ- és területrendszertől. A két világháború közötti időszakban egy-egy orvosi körzet több körjegyzőséget fog át, határai több helyen keresztezik a járáshatárokat. A gyógyszerári körzetek hasonló módon alakulnak. A kórházak eloszlása és településközi kapcsolatai mind a megyéken belül, mind pedig a megyék között közigazgatási határátlépésekkel járnak.

Oktatási intézményhálózat és vonzáskörzetrendszer

Az oktatási intézmények teljes rendszere és így az oktatási vonzáskörzetek teljes hierarchiája is megtalálható a Dél-Dunántúl területén. Az elemi iskolától az egyetemig kiépült az oktatási intézményhálózat.

Az elemi iskolai hálózat alacsony minőségi szinten, de nagyrészt települési jelleggel kiépült. Dél-Dunántúl településeinek 98 %-a rendelkezett elemi iskolával 1925-ben. Az elemi iskolával nem rendelkező törpeközségeket a közigazgatási összevonások során fokozatosan beolvasztották a szomszédos településekbe. Az egyesítés indoklásakor döntő

7. ábra: A Dél-Dunántúli települések egészségügyi intézményellátottsága és vonzáskörzet-rendszere 1925-ben.

szempont az iskola hiánya, ill. a közös iskola fenntartása. (A közös iskolák vizsgálata hozzájárul a települések közötti kapcsolatrendszerek mélyebb és árnyaltabb megértéséhez. Somogy megye szigetvári járásához tartozó Zsibót kisközség nem rendelkezik iskolával, a tankötelesek a Baranya megyei becefai református felekezeti iskolába járnak. Zsibót és Becefa együtt képez egy református anyaegyházat, az egyházközség iskolája Becefán működik. Az iskola fenntartásakor a két település való-
lási és egyházi jellegű összetartozásának tudata erősebb a megyei tudatnál).

A tanonciskolák képezik az oktatási intézményhálózat első hierarchikus szintjét. Tanulólétszámuk viszonylag kevés, de ezek az iskolák kivétel nélkül a településhálózatban valamilyen központi funkciót betöltő településekben találhatók, közvetlen területi kapcsolatokra létesültek. Vonzáskörzetük szerkezete területileg változó. Baranyában, Somogyban, Tolnában általában járásnál kisebb területre, Zalában járásnál nagyobb területre terjed ki. A kereskedő-tanonciskolák vonzáskörzete mind a négy megyében meghaladja a járási méreteket.

A polgári iskolák a fejlett járásszékhelyek szintjén jelennek meg. A gyengén fejlett járásszékhelyek (Lenti, Letenye, Nova, Pacsa, Lengyeltóti, Tab, Igal, Pécsvárad, Sásd, Szentlőrinc, Villány) nem rendelkeznek polgári iskolával. (Sajátos helyzetben van Hőgyész és Bölske. Hőgyész Gyönkkel megosztva látja el a simontornyai járásban az oktatási funkciókat, Bölskén rk. leánypolgári működik, de Paks és Dunaföldvár között nincs tényleges vonzáskörzete.)

Az oktatási vonzáskörzetek területi problematikáját a polgári iskolák 1925. évi vonzáskörzeteivel szemléltetem (8. ábra). A polgári iskolákban viszonylagos tömegképzés folyik — ez a leginkább elérhető iskolatípus a szegényebb rétegek számára is — és közvetlen területi kapcsolatokkal rendelkeznek. Egyértelműen megállapítható, hogy az iskolák elsősorban a székhelytelepülés lakosságának igényeit elégítik ki, vonzáskörzetük kis intenzitással — néha jelentős üres foltokkal — a környező 20–25 településre terjed ki. Csak a nagyobb leányiskolák vonzáskörzete haladja meg lényegesen a járási kereteket.

Tolna megye polgári iskolai hálózata a legfejlettebb, területileg arányos, a dunaföldvári és a központi járáson belüli részkörzetek alakulnak ki. Zala megye elmaradt járásai beletagolódnak Zalaegerszeg és Nagykanizsa, Baranya megye Pécs környéki járásai pedig Pécs vonzáskörzetébe. A sásdi járás nagy része Dombóvár, kisebb része Pécs, Kaposvár és Bonyhád polgári iskolai vonzáskörzetébe tartozik. Somogy megye

8. ábra: A dél-dunántúli települések oktatási intézményellátottsága és a polgári iskolák vonzáskörzete 1925-ben.

északkeleti része nyitott, vonzáskörzeti központja Kaposvár, de jelentős a tanulókibocsátás Tolna, ill. Fejér megye felé.

A vonzáskörzetek korántsem olyan zártak és egyértelműek, mint ahogy az ábra mutatja. Különösen a határmenti (járás, megye) községek vonzódását nehéz egzakt módon megállapítani és eldönteni, hiszen a kis települések esetében egy-két fő vesz részt a képzésben, és jónéhány olyan település is van, amelyből nincs tanulókibocsátás. Másrészt irracionális területi kapcsolatok is kialakulnak, pl. a polgári iskolákkal jól ellátott Tolna megyéből Keszthelyen is regisztráltam tanulókat.

Sajátos helyzetben van a tanítóképzés. Az oktatási intézményrendszer hierarchiájában a népoktatás és a középfokú oktatás között helyezkedik el, ugyanakkor települési szempontból erősen koncentrált az intézmények elhelyezkedése. A pécsi tanító-, ill. tanítónőképző, a csurgói tanítóképző kis intenzitású, erősen térhiányos dél-dunántúli vonzáskörzettel rendelkezik.

A gimnázium jellegű középfokú oktatás a polgári iskolákkal szemben már nem tömegképzésre, hanem elitképzésre rendelkezett be. Az iskolák településközi kapcsolatait erőteljesen befolyásolja jellegük. Különbséget kell tennünk az állami és felekezeti gimnáziumok között. A nagy felekezeti gimnáziumok (Csurgó, Bonyhád, Pécs) a nagyobb területű egyházmegyék oktatási igényeinek kielégítésére szerveződtek, vonzáskörzetük részben az egyházmegyei beosztáshoz igazodik, részben pedig a felekezet sajátos területi eloszlásától függ. Az állami gimnáziumok általában megyei beiskolázási körzettel rendelkeznek. A leánygimnáziumok speciális helyzetben vannak, településközi kapcsolataik meghaladják a megyei méreteket. A felsőkereskedelmi iskolák beiskolázási körzete Baranya, Somogy, Tolna esetében megyei jellegű, Zala megye területe megoszlik Zalaegerszeg és Nagykanizsa között.

A pécsi hittudományi főiskola és a keszthelyi gazdasági akadémia (nem szerepelnek az ábrán) sajátos, területileg össze nem függő vonzáskörzettel rendelkeznek. Hallgatóikat a Dunántúl egész területéről fogadják. Még sajátosabb helyzetben van a pécsi tudományegyetem. Az 1925/26-os tanévben 1013 hallgatója közül 113 külföldi, 186 pécsi. Legtöbb hallgatóját a Dunántúl területéről fogadja (a pécsi egyetemet a pécsi és a dunántúli sajtóirodalom a „Dunántúl Egyeteme” címmel illeti), emellett szórványos a jelentkezés az egész ország területéről.

Az oktatási intézményhálózat településközi kapcsolatainak nagy része a közigazgatási területbeosztástól függetlenül alakul, bár egyes

polgári iskolák lehatárolható vonzaskörzete jelentős részben egybeesik a járás területével, és az állami gimnáziumok beiskolázási körzete nagyjából igazodik a megyehatárokhoz.

A kereskedelmi vonzaskörzetek

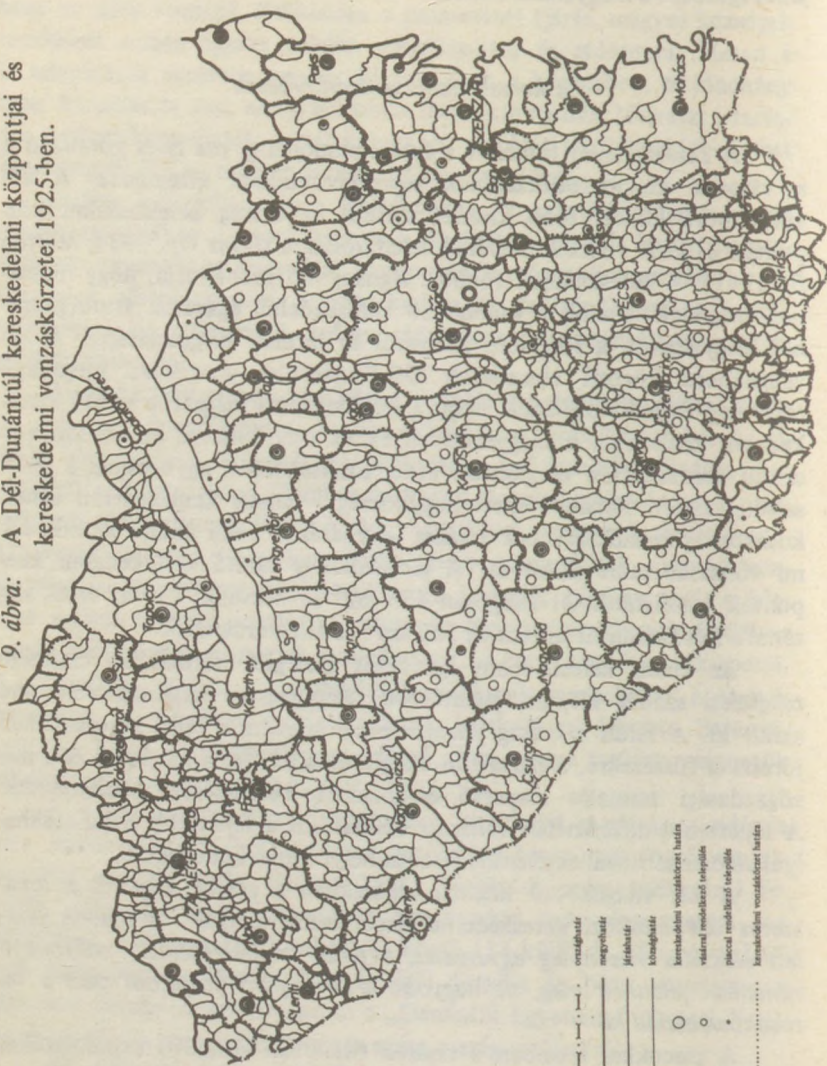
A kereskedelmi funkciót a földrajztudomány ma is és korábban is a városok központosultságának reprezentánsaként értelmezte. A két világháború között több kísérlet történt az ország kereskedelmi központjai és azok vonzaskörzetének lehatárolására (*Prinz Gy.* 1934, *Márton B.* 1941). A kereskedelmi földrajz legnagyobb problémája, hogy nincsenek megfelelő adatok a különböző kereskedelmi ágazatok áruforgalmának nagyságáról, a forgalom irányáról és területi megoszlásáról. A két világháború közötti vizsgálatok Dél-Dunántúlra vonatkozó megállapításai úgy foglalhatók össze, hogy a Dél-Dunántúl magasabb szintű kereskedelmi központjai a megyeszékhelyek és Nagykanizsa, az alacsonyabb szintű kereskedelmi központok pedig többségükben egybeesnek a járásszékhelyekkel. Néhány fejlett nagyközség — amely kereskedelmi vonatkozásban járásszékhelyének riválisa — a járáson belül önálló kereskedelmi vonzaskörzetet alakít ki. A járásszékhely szintű kereskedelmi központok vonzásterületét átlagosan 450 km²-re becsülik, s ez az érték alig tér el a Dél-Dunántúl járásainak 580 km²-es átlagterületétől.

Az elemi kereskedelmi igényeket kielégítő bolthálózat csaknem települési szintig kiépült, jelentősebb településközi kapcsolatokat nem alakít ki. A falusi lakosság jelentős része számára a bolti kereskedelem jórészt a fűszerekre, a háztartási világítóeszközökre, a háztartás és a mezőgazdasági termelés alapvető eszközeinek beszerzésére korlátozódik. A fejlettebb, differenciált ruházati bolthálózat a fejlettebb járási székhelyeken összpontosul és jelentős részben helyi igényeket elégít ki.

A két világháború közötti időszakban a piacok képezik a rendszeres településközi kereskedelmi kapcsolatokat alapjait. *A piacok területi eloszlása viszonylag egyenletes, a falusi településhálózat mikrocentrumaiban jelennek meg, de nagyobb arányú piaci forgalom csak a városokban alakul ki.*

A piacokkal szemben a vásárok ritkábban létrejövő kapcsolatokat jelentenek, de a forgalom értéke, súlya, eseti és általános gazdasági jelentősége egy-egy alkalommal lényegesen nagyobb, mint a piacok ese-

9. ábra: A Dél-Dunántúl kereskedelmi központjai és kereskedelmi vonzáskörzetei 1925-ben.

tében. A Dél-Dunántúl legjelentősebb vásári központjai (a vásárok száma és a forgalom nagysága alapján): Bonyhád, Dunaföldvár, Keszthely, Mohács, Pécs, Németbóly, Sellye, Zalaegerszeg, Zalaszentgrót. A felhozott állatállomány száma és értéke, a forgalom nagysága egyértelműen jelzik a vásárok jelentőségét, de nem utalnak a vásárok vonzáskörzetére (Magyar Statisztikai Évkönyv 1923, 1924, 1925).

A kereskedelmi központok hierarchikus rendet alkotnak – erre a közigazgatási tájékoztató lapok válaszai is rámutatnak, amikor a jegyzők a piaci gravitációs kérdés megválaszolásakor több esetben 3, nagyságrendileg különböző központot jelöltek meg, mai terminológiával élve mikrokörzeti, járasszékhely-szintű és mezoszintű központokat – de egységesen csak a járási szintű központok vonzáskörzeteit lehet meghatározni (9. ábra).

Világosan látszik, hogy *a kereskedelmi vonzáskörzetek nem idomulnak sem a járás-, sem a megyehatárokhöz*. Jónéhány járás kereskedelmi tekintetben többcentrumú, a megyeszékhelyek körül nagy kereskedelmi vonzáskörzet alakul ki. Megyehatár menti problémaként jelentkezik Nagykanizsa kiterjedt Somogy megyei vonzáskörzete, Dombóvárnak a 3 megye határán kialakuló domináns kereskedelmi vonzásterülete, Bajának a teljes bátaszéki vonzáskörzetre gyakorolt erős hatása, valamint Dunaföldvár Budapestre irányuló gravitációja.

A településhálózat szolgáltatási kapcsolatrendszere

A településhálózat, a településközi kapcsolatok szempontjából az adott időszakban fontos a kisipar termelő, ellátó, szolgáltató tevékenysége. A kisipar működése szorosan kötődik a népesség termelési és fogyasztási tevékenységéhez, rendszeres mozgásait erőteljesen befolyásolja. Az 1920-as években nyilvántartott több mint 100 ipari szakma, kisipari tevékenység közül kb. 70 féle található meg a Dél-Dunántúl falusi településeiben, a városokkal együtt – címtári adatok alapján – szinte minden ismert tevékenységi forma fellelhető.

Az egyes ipari és szolgáltatási ágazatok eloszlási rendje, igénybevételi lehetősége és gyakorisága különböző. A számszerű területi eloszlásból és ágazati megoszlásból megállapíthatjuk, hogy a lakásépítés és -fenntartás, a mezőgazdasági termelés alapvető javító-kiszolgáló ágazatai, a személyi szükségletek kielégítésének alapvető egységei a nagyobb

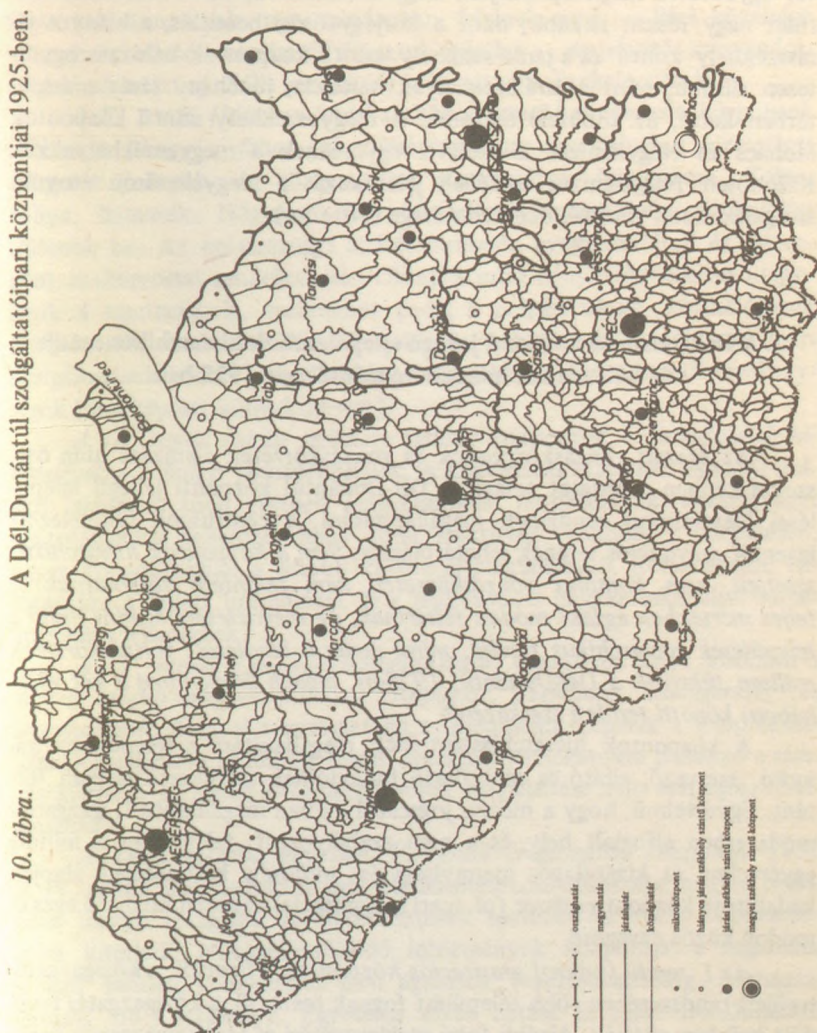
települések döntő többsége számára helyben, a kisebb települések számára 15 km-es körzeten belül hozzáférhetők.

Az egyes kisipari ágazatok koncentrálódásának feltételei eltérőek (Kiss I. 1943). A szolgáltatóipari központokat bemutató ábra a kisipar koncentrálódását és szakmastruktúrájának változatosságát tükrözi. A szolgáltatóipari vonzásközpontok hierarchiájának meghatározásakor mikroközponti fokozatba soroltam azokat a településeket, amelyekben 10 szakma van képviselve. Hiányos járasszékhelyi központ kategóriába kerültek azok a települések, amelyek 11–20, járási székhely szintű központ kategóriába pedig azok, amelyek 20-nál több ipari szolgáltatási tevékenységgel rendelkeznek. A 6 megyeszékhely szintű központ (Kaposvár, Mohács, Nagykanizsa, Pécs, Szekszárd, Zalaegerszeg) szakmastruktúrájának vizsgálatára csak a címtárak nyújtottak lehetőséget. E települések fejlettsége a szolgáltatás tekintetében egyértelmű, bár az egyes városok között jelentős különbségek vannak.

A szolgáltatóipari központok megállapításakor két tényezőt figyelembe kellett venni, amelyek módosították néhány település besorolását. A Pécs környéki bányászfalvak nem rendelkeznek igazi szolgáltatóipari hálózattal, de munkaerővonzásuk számottevő. Különösen éles a szolgáltatóipari szerep és az általános iparosodottság közötti különbség Komló esetében, amely pusztán a szolgáltató kisipart tekintve nem éri el még a mikroközponti szintet sem, de munkaerővonzását figyelembe véve hiányos járasszékhelyi központ kategóriába sorolható. A másik elméleti és településhálózati kérdés az aprófalvas és a közép- és nagyfalvas területek központjainak összehasonlíthatóságát és valóságos szerepét érinti. Ha alacsonyan húzzuk meg a mikroközponti kategória határértékeit, akkor a közepes nagyságú települések szinte mindegyike eléri a mikroközponti szintet, bár tényleges településközi hatásuk nincs környezetükben. Ha magasan vonjuk meg a mikroközponti határértéket, akkor az aprófalvas területek nagy részén nem tudjuk elkülöníteni a mikroközpontokat. *A valóságos helyzet feltárása érdekében több esetben a településhálózat területi rendszerében elfoglalt hely alapján módosítottam a mechanikusan kialakított központrendszert, egyes településeket feljebb, más településeket lejjebb soroltam a szűkebb településhálózati elemzés után.*

A szolgáltatóipari központok vonzáskörzetének rekonstruálására nincs lehetőség. Az egyes ipari szolgáltató egységek igénybevételi gyakorisága más és más, területi kapcsolatrendszerük – területi eloszlásukból ítélve – erősen változó. A központok vonzáskörzete feltehetően közel áll

10. ábra:

a piaci vonzaskörzetekhez, hiszen ezek alakulásában jelentős szerepet kap a szükségletek kapcsolt kielégítésének lehetősége is.

A szolgáltatóipari központokat a közigazgatás központrendszerével egybevetve megállapíthatjuk, hogy a mikroközpontok hálózata a terület nagy részén ritkább, mint a körjegyzőségi beosztás, a hiányos járásszékhely szintű és a járási székhely szintű központok hálózata együttesen sűrűbb, mint a járásszékhelyek hálózata, jónéhány járás e tekintetben ketté, ill. többfelé osztódik. A megyeszékhely szintű központok Mohács és Nagykanizsa kivételével egybeesnek a megyeszékhelyekkel. Különösen Nagykanizsa esetében jelentkezik a megyehatáron átnyúló szolgáltatóipari vonzaskörzet lehetősége (10. ábra).

3. A Dél-Dunántúl központi jellegű településeinek hierarchikus rendje és feltételezett intenzív vonzaskörzete 1925-ben

Az ágazati vonzasközpontok és vonzaskörzetek elemzése után összegzésképpen kísérletet teszek a Dél-Dunántúl központi jellegű települési hierarchikus rendjének megállapítására, a centrumok feltételezett intenzív gravitációs terének lehatárolására. *Sem a központok hierarchikus szintjeit, sem komplex vonzaskörzeteit nem tekintem abszolútnak és teljes mértékben egzakt módon feltártnak, de megítélésem szerint mind a települések hierarchikus rendje, mind pedig a lehatárolt vonzaskörzetek valójában tükrözik a Dél-Dunántúl 1925-ös, tágabb értelemben a két világháború közötti területi szerkezetét.*

A központok hierarchiaszintjének megállapítása a települések irányító, szervező, ellátó és szolgáltató funkcióinak szerkezete alapján történt. Egyértelmű, hogy a merev, jogszabályokban megállapított, igazgatási rendszerben elfoglalt hely és a nem szabályozott, talán nem is mindig egyértelmű és kizárólagos mennyiségi és minőségi különbségek alapján kialakított központrendszer (pl. ipari szolgáltatás) nehezen hozható egzakt módon közös nevezőre.

Az I. rendű (mikro) gravitációs központok jellemzői: a közigazgatás területi rendszerében több települést fognak össze, ill. a közigazgatás teendőit helyben ellátják. Alsóbb fokú szakigazgatási és egyházigazgatási funkcióik vannak. Az egészségügyi ellátás területén az alapvető szolgáltatásokat (orvos, állatorvos) biztosítják a környező községek számára is.

Az ipari szolgáltatás tekintetében a környék szakmastruktúrája alapján szűkebb környezetük feltételezett központjai. Több község által igénybe vett termékforgalmazási lehetőségekkel rendelkeznek. (Ide soroltam Mecsekszabolcs, Somogy, Vasas községeket is, bár e települések a fenti kritériumoknak nem mindenben felelnek meg — Pécs közelsége miatt belső ellátó-szolgáltató hálózatuk fejletlen —, de jelentős ingavándorforgalmuk miatt speciális gravitációs központként funkcionálnak.)

A II. rendű (hiányos járási székhely szintű) gravitációs központok jellemzője, hogy a falusi településhálózatban egyértelműen biztosított központi jellegük. A közigazgatási struktúrában Nagybjom, Tolna, Sellye, Bátaszék, Hőgyész, Bóly kivételével járásszékhelyi funkciókat töltenek be. Az egészségügyi ellátás területén gyógyszerházzal és esetenként szakorvossal rendelkeznek. Oktatási intézményhálózatukban megjelenik a tanonciskola, esetenként pedig a polgári iskola. Bolthálózatuk differenciált, szakbolthálózatuk jelentős mértékben kiépült, az ipari szolgáltatások között megjelennek a magasabb hierarchia-szintű tevékenységek (fényképés, könyvkötészet).

A III. rendű (járási székhely szintű) központok — Dunaföldvár kivételével — a fejlett járásszékhelyek. A közoktatás területén legalább polgári iskolával, több esetben gimnáziummal rendelkeznek. Egészségügyi ellátottságukra jellemző, hogy több szakorvos működik a településen, egyes központokban a kisebb kórház is megtalálható. Kereskedelmi hálózatukra a fejlett bolthálózat és a szakosodott nagykereskedelmi vállalkozások a jellemzők.

A IV. rendű (megyei székhely szintű) központok közé soroltam a három kisebb megyeszékhelyet (Kaposvár, Szekszárd, Zalaegerszeg) és Nagykanizsát. Megyei viszonylatban e települések képezik a településhálózat legmagasabb rendű egységeit. Intézményhálózatukra jellemző a szerves kiépülés, az egyes intézménytípusok megjelenése nem esetleges, véletlenszerű.

A Dél-Dunántúl egyetlen V. rendű (regionális) központja Pécs. A IV. rendű központoktól való elkülönítését az indokolja, hogy a regionális jellegű igazgatási területbeosztások esetében az egész Dél-Dunántúlra kiterjedő jelleggel működő intézmények központja, a regionális jellegű területi szervezettel bíró ágazatok (vasútigazgatóság, postaigazgatóság stb.) székhelye. Egyeteme révén hatása az egész Dél-Dunántúl területén érződik.

A központi jellegű települések körül kialakuló vonzáskörzet össze-

tett gazdasági, társadalmi, politikai jelenség. A különböző jellegű és szintű vonzáskörzetek területileg nem teljesen zárt, merev struktúrák. Az egyes társadalmi rétegek mozgástere erősen különböző, így *a két világháború közötti időszakban a vonzáskörzet fogalma bizonyos értelemben osztály-kategóriaként is értelmezhető*. A felhasználásra kerülő jövedelem nagyságának különbözősége miatt az egyes osztályok, rétegek mozgástere nem azonos, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely újratermeléséhez szükséges feltételek rendszere különböző.

A központi jellegű település komplex vonzáskörzete az a terület, amelynek határai között játszódik le a térség gazdasági, ellátási, társadalmi, politikai kapcsolatainak nagyobb része, és amelynek keretei között biztosíthatók a területen élő munkaerő nagy részének újratermeléséhez szükséges feltételek. A komplex vonzáskörzet tehát egy adott területen élő népesség rendszeres mozgásainak térbeli vetülete, a kor szintjén felvetődő szükségletek kielégítése érdekében létrejött rendszeres mozgás tere.

A 11. ábra a gravitációs központok feltételezett komplex vonzáskörzeteit mutatja. Bár többször utaltam rá, hogy a vonzáskörzetrendszer egy hierarchikus területi rendszer, de ennek feltárása csak hiányosan történt meg. *A komplex vonzáskörzeteket járási szinten próbáltam meg egységesen feltárni, értelmezni és bemutatni*. A mikrokörzeti szint ebbe beletagolódik, bár az ágazati vonzáskörzetek pl. még a körjegyzőségek területét is megosztották.

A centrumok körül kialakult komplex vonzáskörzetek területe — a centrum hierarchiaszintjétől függően — erősen különböző. A fejletlen járásszékhelyek és a fejlett, de nem járásszékhely települések körül kis kiterjedésű komplex vonzáskörzetek alakultak ki. A fejlett járásszékhelyek vonzáskörzete majdnem megegyezik a járás területével. Kaposvár, Nagykanizsa és Pécs körül járásuk területét lényegesen meghaladó járási szintű komplex vonzáskörzet jelölhető ki, Nagykanizsa esetében ez jelentős Somogy megyei területeket is magába foglal. Zalaegerszegre jellemző, hogy komplex vonzáskörzetébe jelentős területek tartoznak a novai és a pacsai járásból, ugyanakkor a zalaegerszegi járás néhány községe Szombathely felé gravitál. Szekszárd járási szintű komplex vonzáskörzete kicsi, Tolna és Bátaszék néhány községre kiterjedő önálló vonzáskörzetet alakít ki.

4. A településhálózat és a közigazgatási térszervezés fejlődése a felszabadulásig

A két világháború közötti időszakban a Dél-Dunántúl népessége kismértékben növekedett (7. táblázat), de a népesség növekedésének üteme lényegesen elmaradt az országos átlagtól. A népesség lassú növekedésében szerepet játszott az alacsony természetes szaporodás és a területéről történő elvándorlás.

A községállomány jelentősen csökken. 1920–1941 között – az 1937-es országhatárokon belül – összesen 58-cal csökkent a dél-dunántúli községek száma (8. táblázat). A csökkenésben meghatározó szerepe van a községegyesítéseknek. A belügyminiszter 1925-től kezdve erőteljesen szorgalmazta a törpe- és összeépült községek egyesítését (Belügyi Közlöny, 1925. pp. 1031–1032). A rendelet megjelenése után megkezdődött a községek „szorgalmazott”, néha erőszakolt egyesítése. Baranyában a rendelet szellemében egyesítették Belvárdot és Kisgyulát (1927), Kiskozárt és Misenyt (1928), Hernádfát és Rónádfát (1929); Somogyban Marcalihoz csatolták Nagygombát (1927), Barcshoz Drávapálfalvát (1928), egyesítették Koppánymegyert és Nagybábonyt (1927), Ötvöst és Kónyit (1929), Tótszentpált és Varjaskért (1929); Tolnában Bonyhádhoz csatolták Börzsönyt (1928), Györkönyhöz Pusztahencsét, Tevelhez Kovácsit (1928); Zalában Zalaapátihoz csatolták Zalahosszúfalut (1925), Zalalövőhöz Pusztaszentpétert, Zalamindszentet, Zalapatakát (1925), Keszthelyhez csatolták Kiskeszthelyt (1925), Pacsához Pacsatöttöst (1928), Eszteregnyéhez Obornakot (1928), Letenyéhez Bécet (1929).

Az 1930-as években, majd az 1940-es évek elején újabb községegyesítési folyamat játszódott le mind a négy megyében. Ezek közül a leginkább megalapozott az ún. eszmei vagy uradalmi községek egy részének megszüntetése. 1940-ben megszüntették Uzborjád, Dőrypatlan, Majsamiklósvár uradalmi községeket Tolna megyében.

A két világháború közötti időszakban a fő tendencia a községek számának csökkenése, de új községek is keletkeztek. A községalakulások részben a Balaton parti üdülotelepek önálló községekké válásából (Balatonmáriafürdő 1925, Révfülöp 1943), részben pedig a fejlődő puszták (Sérsekszöllős 1921, Kaposszerdahely 1921, Hosszúvíz 1924, Kőkút 1925, Somogybabod 1939, Pusztapáti 1944) községgé alakulásából adódnak. A legtanulságosabb községalakulás Zalaköveskút 1936-os ismételt megalakulása. 1930-ig önálló kisközség volt, ekkor egyesítették

Nemesbükkel. A két település nem tudott integrálódni, ezért 1936-ban Zalaköveskút ismét önálló községgé alakult.

A két világháború közötti időszak nem kedvezett az országban a városok fejlődésének, így érthető, hogy a Dél-Dunántúl területén sem következtek be lényeges változások a városhálózatban. A korszakban csak kismértékben nőtt a városi népesség száma és aránya (Major J. 1974). A városok száma Mohács 1924-es rendezett tanácsú várossá válásával növekedett. Zalaegerszeg területe és népessége 1933-ban Kaszaháza hozzácsatolásával gyarapodott, mely a város terjeszkedését szolgálta. Kaposvár az 1942. évi XXIII. tc. alapján törvényhatósági jogú várossá alakult, bár a két világháború közötti időszakban nem következett be alapvető változás a város helyzetében. Kaposvár átalakulását mind igazgatási, mind pedig földrajzi szempontból vitatták, ill. megkérdőjelezték (Mámai Kiss I. 1943). A dél-dunántúli városok népessége – Pécs kivételével – lényegében stagnált a két világháború között. A gazdasági fejlődés megtorpanása és a határváltozás következtében Nagykanizsa lakossága 1941-ben 1930-hoz képest csökkent (9. táblázat).

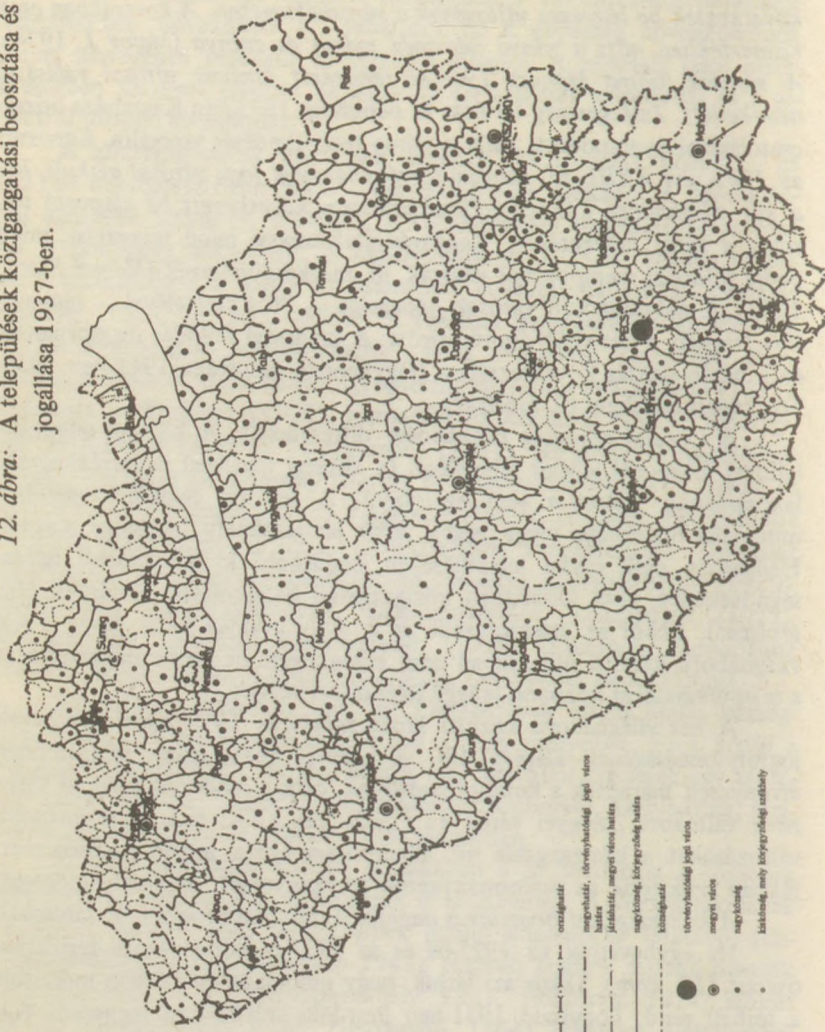
A községi népesség növekedése differenciált. A községi településhálózat központi jellegű települései (a községi jogállású járásszékhelyek) lakosságának változása sem egyirányú. A legtöbb település esetében minimális növekedés megy végbe, több járásszékhely lakossága stagnál. Elsősorban csak olyan településeken mutatható ki jelentősebb népességnövekedés, ahol időközben közigazgatási becsatolások történtek (10. táblázat). Ebből az áttekintésből az is nyilvánvalóvá válik, hogy a két világháború közötti időszakban nem következett be strukturális változás a településhálózat központi jellegű települései között.

A két világháború közötti közigazgatás az 1918 előtti törvények jogfolytonosságának alapján állt. A községi közigazgatás tekintetében érvényesek maradtak a korábbi szabályok, csak a rendezett tanácsú város neve változott „megyei város”-ra (1929. évi XXX. tc.). A jelentősebb változásokat a közigazgatás ún. államosítása hozta, amely jelentős mértékben szűkítette az önkormányzatok tevékenységét, mozgáislehetőségét.

A közigazgatási beosztás is nagyfokú stabilitást mutat (11. táblázat).

Ha egybevetjük az 1925-ös és az 1937-es közigazgatási területbeosztást (12. ábra), akkor azt látjuk, hogy minimális mértékben módosult a térbeli rend. Bogyiszló 1931-ben Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyétől Tolnához történt átcsatolása jelenti az egyetlen megyehatárváltozást. (A megyéjétől a Duna által elválasztott Bogyiszló esete a közigazgatási terület-

12. ábra: A települések közigazgatási beosztása és jogállása 1937-ben.

szervezés torzszülötteinek egyikeként jelent meg a közigazgatásföldrajzi elemzésekben. Kimutatták a Pest megyéhez való tartozás céltalanságát, ésszerűtlenségét. Az 1931-es átcsatolás megszüntette ezt a „kiáltó területszervezési anakronizmust”, ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a helyi lakosság nem fogadta teljes egyetértéssel az átcsatolást. Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapokon több község kezdeményezte közigazgatási beosztásának megváltoztatását, Bogyiszló esetében ez az igény akkor sem vetődött fel.)

A járások száma változatlan maradt, néhány község átcsatolására került csak sor, s az átcsatolások során igyekeztek figyelembe venni a községek helyzetében beálló változásokat. Tolna megyében Kéty a simontornyai járásból a völgyéségbe, Medina pedig a központi járásba került (1925), Zala megyében sor került az alsólendvai járás kiegészítésére, melynek következtében Lenti, Lentikápolna, Lentiszombathely, Mumor, Bárhely, Máhomfa, Gosztola és Kerkaszentmihályfa a novai járásból az alsólendvai járásba került, s a járás új székhelye Lenti lett (Belügyi Közlöny, 1925. p. 679.). Baranya megyében 1932. január 1-én jelentősebb mértékben változott a járásbeosztás. A korrekció során figyelemmel voltak a települések megváltozott közlekedésföldrajzi helyzetére, egyes esetekben módosult gazdasági súlyára, valamint a lakosság nemzetiségi összetételére. A járásrendezés során a pécsi járás területe a hegyháti és a szentlőrinci járás rovására bővült, a baranyavári járást a pécsi és a mohácsi járásból átcsatolt községekkel erősítették meg (Belügyi Közlöny, 1931. pp. 595–602.). A rendezés során Babarc és Mecsek-szabolcs nagyközségeket kisközséggé minősítették vissza, Vókány kisközség pedig nagyközséggé alakult. A változások közül figyelemre méltó, hogy *Komló székhellyel új körjegyzőséget hoznak létre, mely Mecsekfalú, Mecsekjánosi, Kisbattyán községeket fogja össze* (Belügyi Közlöny, 1932. p. 56.). 1940-ben Tolna megyében Murga a simontornyai járásból a völgyéségi járáshoz került, a beosztás megváltoztatása reális településhálózati kapcsolatokon alapult.

IV. A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETSZERVEZÉS FEJLŐDÉSE A FELSZABADULÁS UTÁN

A felszabaduláskor az ország elmaradott társadalmi struktúrát, egyenlőtlenül és ellentmondásosan fejlődött települési viszonyokat és szétzilált gazdaságot örökölt. A súlyos pusztítások és anyagi veszteségek felszámolása (bár ezek területileg nem egyformán érintették az ország egyes részeit: a városok általában súlyosabb, a községek viszonylag kisebb károkat szenvedtek) nehéz feladat elé állította az ország lakosságát. A felszabadulás utáni időszak fő gazdasági és településpolitikai célkitűzése a helyreállítás és az újjáépítés volt.

Az 1944. december 21-én Debrecenben megalakuló Ideiglenes Nemzetgyűlés már (az ország egész területének felszabadulása előtt) megkezdte az ország demokratikus újjászervezését. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány intézkedett a közigazgatási munka megszervezéséről és megkezdéséről: „... a helyi önkormányzatok önállóan és a maguk erejéből gondoskodjanak az igazgatási szervek létrehozásáról és működésük biztosításáról, azoknak az elveknek megfelelően, amelyeket az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány elfogadott és kinyilatkoztatott.” (Magyar Közlöny, 1945. jan. 14. 1. sz. p. 2).

A régi államrendszer összeomlott, a közigazgatási tisztségviselők jelentős része eltávozott, a községek, városok, járások és a megyék nemzeti bizottságokat alakítottak és a kormány felszólításának megfelelően elkezdték az önkormányzatok újjászervezését. Megkezdődött az önkéntes elhatározáson alapuló községalakulások folyamata, községek átcsatolása, járások és megyék határainak módosítását kezdeményezték. Részben a bekövetkezett változások, részben pedig a községekben érkező kérések alapján a kormány ideiglenes jelleggel szabályozta a felszabadult ország közigazgatási területi beosztásának rendjét (Magyar Közlöny, 1945. júl. 8. 71. sz. p. 3.). A rendezés során 5 határ menti csonkamegyét megszüntetnek, új megyeszékhelyeket állapítanak meg, és megszüntetik a korábbi területi anomáliák egy részét is. A „földrajzi tényezők és a közlekedési nehézségek figyelembevételével” történtek a törvényható-

ságok közötti területátcsatolások. *A Dél-Dunántúl területén elrendelik a miháldi és a somogyszentmiklósi körjegyzőségek Somogyból Zalába, a bérbaltavári, egervári, győrvári, olaszakai körjegyzőségek Vasból Zalába, továbbá a szentantalfai, káptalanfalvai és a zalagalsai körjegyzőségek kivételével a balatonfüredi járás Zalából Veszprémbe történő átcsatolását. Az átcsatolásokat 1945. dec. 31-ig kellett volna végrehajtani, de ténylegesen csak a balatonfüredi járás nagy részének átcsatolására került sor. (Magyarország közigazgatási helységnévtára 1947. évre. p. 21.)*

A belügyminiszter elrendelte a Kaposvár és Szombathely megyei városok törvényhatósági jogú városokká alakításáról szóló 1942. XIII. tc. végrehajtását, a két várost 1945. szept. 1-i hatállyal törvényhatósági jogú várossá nyilvánította (Magyar Közlöny, 1945. szept. 20. 131. sz. p. 11.).

Az 1946-ra kialakult közigazgatási felosztás (12. táblázat) több ponton különbözik az 1937-estől (lásd 11. táblázat). Kaposvárral ket-tőre nőtt a Dél-Dunántúl területén a törvényhatósági jogú városok szá-ma. A balatonfüredi járás átcsatolása következtében csökkent a járások, körjegyzőségek, kisközségek száma, ugyanakkor az időközbeni nagyköz-séggé alakulásokkal a nagyközségek száma növekedett.

A felszabadulás után folytatódott a puszták községgé alakulása. Lulla (1947), Somogy megyes (1947), Szegerdő (1947), Újireg (1949), Dalmand (1949). *A felszabadulás utáni községalakulások egy része a két világháború közötti erőszakolt községegyesítések okozta feszültségek feloldását szolgálta:* Kuntelep (1946) kiválik Görgetegből, Kistormás (1947) elszakadt Kölesdtől. Kőkút (1949) először 1925-ben alakult ön-álló kisközséggé, majd 1936-ban egyesítették Kadarkúttal, de a két község nem tudott integrálódni, így most ismét szétvált. Pusztahencse (1949) először 1913-ban alakult kisközséggé, majd 1928-ban szinte erőszakkal egyesítették Györkönyvel, most ismét élt az önálló kisközséggé alakulás lehetőségével. *Összességében megállapíthatjuk, hogy a felszabadulás után kibontakozó nagyarányú gazdasági, társadalmi, politikai változások mind országosan, mind pedig a Dél-Dunántúl területén alapvetően a történeti-leg kialakult településhálózati feltételek és adottságok között indultak meg. A településhálózat történetileg kialakult struktúrája, a települések nagyságrendi tagozódása, a települések fejlettsége, funkcionális kapcsolatrendszere és hierarchikus viszonyai nem alakultak át egyik napról a másikra.*

Az 1949-es Alkotmány eldöntötte a közigazgatási területszervezés

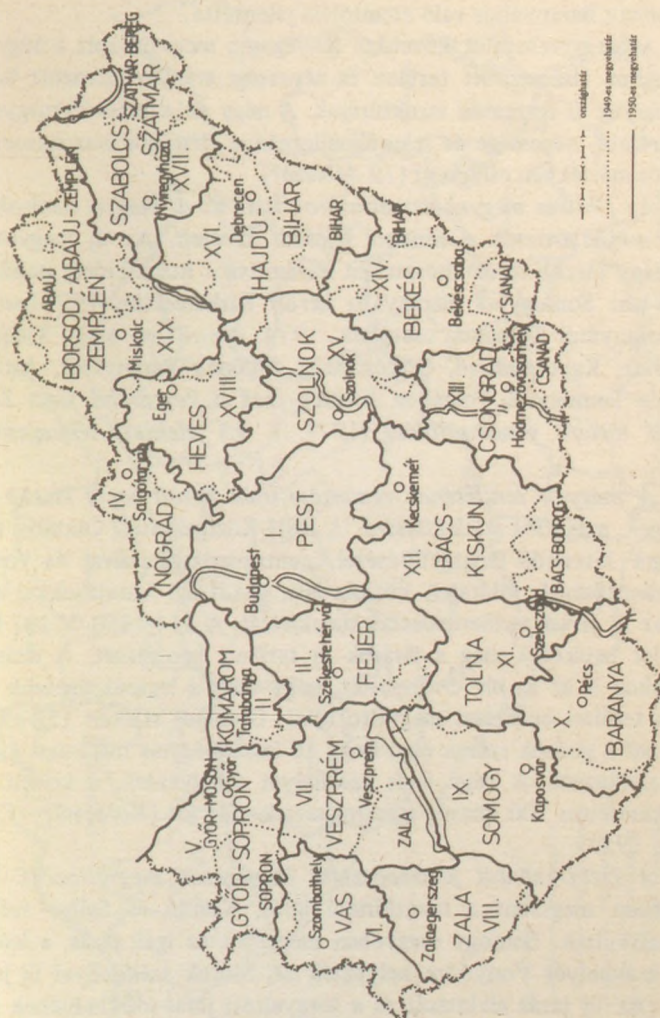
alapvető kérdéseit is és rögzítette az új hatalmi, gazdasági, politikai és társadalmi viszonyokat. *Az Alkotmány a közigazgatási területi egységek rendszerében nem hozott lényeges változásokat, nem változtatott a törvényileg kialakult struktúráján.* Kimondta, hogy a Magyar Népköztársaság területe államigazgatási szempontból megyékre, járásokra, városokra és községekre tagolódik. *Maradt ugyan a korábbi területi és igazgatási struktúra, de a régi területi fokozatok új értelmet és tartalmat kaptak.*

Az I. tanács törvényt — de még a II.-at is — egyfajta megye- és járás-centrikusság jellemezte. Ez összefüggött az erőteljes centralizmussal, s mindkét szint feladata a központi rendelkezések végrehajtásának szervezése lett.

Az államigazgatás jobb területi megszervezése érdekében először a legnagyobb államigazgatási egységek, a megyék területét rendezték. A megyék nevének, székhelyének és területének megállapításáról a 4343/1949/XII.14./ M.T. sz. rendelet intézkedett. Az új megyebeosztás kialakításakor lényeges szempont volt, hogy lehetőség szerint a korábbiak alapul vételével kell az új megyéket kialakítani, *a fennálló határokat a rendezés csak az elkerülhetetlenül szükséges esetekben érintse.* A reform során a megyék száma 25-ről 19-re csökkent. Az új megyebeosztás megszüntette a megyék kirívó területi és népességi aránytalanságait. A megyebeosztás átalakításakor tekintettel voltak a természeti adottságokra, a közlekedési viszonyokra, a megyeszékhelyek központi jellegére és vonzó hatására, gazdasági és kulturális szerepére (Katona Z. — Szamel L. 1949). (13. ábra)

A Dél-Dunántúl területén jelentős változások következtek be. Különösen Zala megye területe, népessége és településállománya csökkent erőteljesen. A megye Balaton-parti része teljes egészében Veszprém megyéhez került, ugyanakkor Vas megyétől hozzácsatolták az egervári körjegyzőséget. (A 4 község átcsatolásával csak részben hajtották végre az 1945-ben elrendelt változtatásokat, a másik 3 körjegyzőség átcsatolására nem került sor.) Somogy megyétől Zalához csatolták a Nagykanizsa környéki községeket. (Az átcsatolást mindenki fontosnak és racionálisnak tartotta, kivéve az érintett községeket. Az előkészítés során a még működő nemzeti bizottságok tiltakoztak a terv ellen.) Somogy megye Veszprémtől megkapta Siófokot (Siófok már 1945-ben kezdeményezte ezt az átcsatolást, de akkor erre nem került sor) és a balatonszabadi körjegyzőséget. *(A megyerendezésnek megfogalmazott célja volt, hogy a Balaton igazgatása ne aprózódjék fel, ezért két megyéhez került a Ba-*

13. ábra: Magyarország megyei területrendezése 1950-ben.

laton-part). Tolnától 3 községet csatoltak Somogy megyéhez, Szabadhidvég pedig Somogytól Fejér megyéhez került. Somogy megye tekintetében a legnagyobb csökkenést a szigetvári járás nagy részének és Felsőszentmártonnak Baranyához való átcsatolása jelentette.

A megyereformot követően lényegesen megváltozott a négy megye egymáshoz viszonyított területi és népességi aránya, változott településállományuk és igazgatási struktúrájuk. A négy dél-dunántúli megye együttes területe, népessége és településállománya országos összehasonlításban jelentős mértékben csökkent (13. táblázat).

Az 1949-es megyehatárváltozások után az új megyei határok hosszú időre meghatározták a területi fejlődés kereteit. Az új megyebeosztás – néhány kisebb területátcsatolást leszámítva – hosszú ideig stabil maradt (1954-ben Somogyból Baranyába került Kiskeresztúr, 1959-ben Zsibriket Baranyától Tolnához csatolták, 1974. dec. 31-én Máza Tolnától Baranyához, Kaposszekcső, Csikóstöötös, Jágónak Baranyától, Attala, Kapospula Somogytól Tolnához került), *csak a keszthelyi járás Zala megyéhez történt visszacsatolása (1979. I. 1.) jelentett lényegesebb változást.*

A megyék területének rendezése után került sor a kisebb területi egységek, a járások kialakítására. A KSH Közigazgatási Osztálya az egész országra kiterjedő adatgyűjtésével, centrumvizsgálataival és vonzáskörzeti elemzésével, földrajzi, közlekedési, gazdasági kutatásokkal alapozta meg az új járási területbeosztás kialakítását. A 114/1950./V.20./ M.T. sz. rendelet határozta meg a járások új területi beosztását. A járások rendezésekor is az az elv érvényesült, hogy csak a legszükségesebb esetben kell a területi beosztást megváltoztatni. Országos szinten 150-ről 140-re csökkent a járások száma úgy, hogy 16 korábbi járás megszűnt és 6 új járás keletkezett. A négy járás székhelyét áthelyezték, a kisebb korrekciók keretében 100 község átcsatolására került sor (*Kolozsváry V. – Szamel L.* 1950).

A Dél-Dunántúl járásbeosztása lényegesen megváltozott. Baranya megyében megszűnt a szentlőrinci járás, Komló és Sellye székhellyel újak alakultak. Somogy megyében megszűnt az igali járás, a lengyeltóti járás székhelyét Fonyódra helyezték át, Siófok székhellyel új járás alakult. (Az új járás alakítását és a lengyeltóti járás székhelyének áthelyezését a Balaton-part közigazgatási beosztásának országos jelentőségével és fontosságával indokolták. Úgy vélték, hogy a Balaton-part 5 járásának tanácsa képes lesz az üdülőtérlet megfelelő fejlesztésére, az üdülők el-

lításának biztosítására.) Zala megyében megszűnt a pacasai és a novai járás, területüket felosztották a szomszédos járások között (14. ábra). Úgy vélték, hogy olyan életképes járások alakultak ki, amelyek gazdaságilag, földrajzilag, közlekedéssileg egységesek, székhelyük a járás valószínű központja vagy azzá fejleszthető. (Rövid időn belül kiderült, hogy ezeket a célokat nem sikerült megvalósítani. A járások megszüntetése szinte azonnal megkezdődött.)

A községi igazgatás és a középfokú területi ellátás szempontjából a járás funkcióinak meghatározása alapvető változást jelentett. A járás valódi közigazgatási egységgé vált, differenciált igazgatási szervezet jött létre, és megkezdődött a járási szintű gazdasági, ellátási stb. funkciók kiépítése is. A járási tanácsok összefogták, irányították és ellenőrizték a községek igazgatási, gazdasági, kulturális tevékenységét és életét. A járási székhelyek a járások döntési és részben ellátási központjaivá váltak.

A közigazgatási területbeosztás és jogállásváltozások nagymértékben érintették a városi és a községi igazgatást is. A városoknak három kategóriája alakult ki: a) közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt város (Budapest); b) közvetlenül a megyei tanács alá rendelt város (24); c) járási tanács alá rendelt város (29). A városok tekintetében az 1950-es rendezés szakított a korábbi gyakorlattal, megszüntették a megyékkel egyenjogú törvényhatósági jogú város kategóriát. A Dél-Dunántúl területén Pécs, Kaposvár, Szekszárd, Nagykanizsa, Zalaegerszeg közvetlenül megyei tanács alá rendelt várossá, Mohács pedig járási tanács alá rendelt várossá alakult.

Földrajzi szempontból a leginkább figyelemre méltó a városok és a területi egységek viszonyának rendezése. Egyértelműen megállapítható, hogy az 1950-es rendezés a városoknak a megyei, ill. a járási tanácsok alá rendelésével a területi szempontokat és a területi egységek összehangolt irányítását helyezte előtérbe. (Az 1954. évi X. tv. újrarendezi a városok helyzetét és három várostípust állapít meg:

a) *járási jogú város*, amely közvetlenül a megyének van alárendelve. A városok kikerülnek a járás fennhatósága alól;

b) *megyei jogú város* (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged), amelyek az állam központi szerveinek vannak közvetlenül alárendelve;

c) főváros)

A községek tekintetében az 1950. évi I. tv. úgy foglalt állást, hogy tanácsot kell alakítani rendszerint minden olyan községben, melynek lakossága eléri az 500 főt. Az 1950-es tanácsválasztások idején 2978 köz-

ségi tanács alakult, ebből 2808 önálló és 170 közös községi tanács, melyek 371 községet fogtak össze. Megszűnt a községek közötti (nagyközség, kisközség) megkülönböztetés.

Lényeges kérdés, miért váltotta fel a körjegyzőségi rendszert egy csaknem települési szintig kiépült községi tanácsrendszer. A községi tanácsok elsődlegesen a politikai hatalmat demonstrálták, az állam jelenlétét biztosították, csak másodsorban voltak államigazgatási tevékenységet is folytató szervezetek (Wiener Gy. 1974). Beér J. (1962) a változás kapcsán azt emeli ki, hogy nincs jogfolytonosság a burzsoá helyi szervek és a szocialista hatalom helyi szervei között. A községi tanácsok az államhatalom helyi szerveiként szakítottak a korábbi hagyományokkal.

A Dél-Dunántúl aprófalvas területein alapvetően megváltozott a községi közigazgatás központ- és területrendszere. Az addig körzeti-sített jellegű közigazgatási beosztást felváltotta egy majdnem települési egységek szintjéig kiépült igazgatási struktúra. A községi tanácsok alakításakor a legtöbb esetben nem ragaszkodtak az 500 fős kritériumhoz, az ennél lényegesen kisebb települések is önálló tanácsot kaptak.

A tanácsok megalakulásakor bizonyos mértékben már érvényesült a 4 dél-dunántúli megye aprófalvas jellegének hatása. Az országban megalakult 170 községi közös tanácsból 84 a Dél-Dunántúl területén jött létre.

A továbbiakban áttekintem a Dél-Dunántúl területén a város- és a község-hálózat területi rendszerének fejlődését, a járási igazgatás területi rendjének alakulását, és részletesen vizsgálom a községközi kapcsolatok, a közigazgatás alakulását. A korszakot vizsgálva a korábbinál is szembe-tűnőbb, hogy a gazdasági, társadalmi, politikai és területi fejlődés fő irányait az országos szintű folyamatok és döntések határozzák meg. Minden országos döntésnek megvannak a maga sajátos területi következményei. *A fejlődés területi és települési tendenciái az országos folyamatoktól függően alakulnak, de a megyei adottságok, területi sajátosságok, lehetőségek befolyásolják az alapvető tendenciák érvényesülését, az országos településhálózati, közigazgatási elképzelések megvalósulását.*

A településhálózat átalakulásának különböző hatótényezők nem állandó jelleggel és főleg nem azonos intenzitással érvényesültek az 1950 utáni időszakban. Változott, újraértékelődött a különböző szintű közigazgatási beosztások szerepe és jelentősége.

1. A város- és községállomány, a városi és a községi népesség számának alakulása 1950–1980 között

Az elmúlt évtizedekben mélyreható változások következtek be a magyar településhálózatban. Az urbanizációs folyamatok alapvető változásokat eredményeztek a gazdaság, a népesség, a társadalom és a településhálózat szerkezetében, területi rendszerében. E sokoldalú, bonyolult változások területileg erősen differenciáltan játszódtak le. A településhálózat átalakulását nyomon követte — és jelentősen befolyásolta — a települések közigazgatási jogállásának változása, a közigazgatási területbeosztás átalakulása (14. táblázat).

Az 1950-es évek elején kibontakozó extenzív gazdasági fejlődés, a szocialista iparosítás, a kitermelőipar nagyarányú bővítése az energiatengely városainak kiemelt fejlesztésével járt. Meggyorsult a városok fejlesztése, új városok születtek (Kóródi J. — Kőszegfalvi Gy. 1971). Az 1960-as évek Budapest és a nagyvárosok (Pécs, Miskolc, Szeged, Debrecen, Győr) kiemelt fejlesztésének időszaka, de a városhiányos térségekben is felgyorsul a városok fejlődése, nő a városok száma. Az 1970-es éveket az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióhoz kapcsolódva a megyeszékhelyek kiemelt fejlesztése és a kisvárosok egy részének megerősödése jellemzi.

Az ország városállománya és városhálózata jelentős átalakuláson ment keresztül. A városok száma 1950–1980 között 54-ről 96-ra emelkedett. Az 1950-es években a várossá nyilvánítás az ipar szerepének elismerése jegyében történt. Az ipari és új szocialista városok alakulásának időszaka ez: Dunaújváros (Sztálinváros), Komló, Várpalota 1951; Kazincbarcika, Oroszlány 1954; Ajka 1959; de Törökszentmiklós (1952), Keszthely és Tata várossá nyilvánítása (1954) jelzi, hogy ebben az időszakban is törekedtek a településhálózati központok várossá nyilvánítására. Az 1960-as évek a településhálózat fejlettebb központjainak (Gödöllő, Szigetvár, Szarvas, Tapolca (1966); Sáropataki, Sárvár, Siófok (1968); Mátészalka, Kaposvár (1969); és az új ipari városok: Leninváros (Tiszaszederkény, 1966) várossá nyilvánítását hozták. Az 1970-es években folytatódott a központi jellegű települések várossá nyilvánítása. *A folyamat eredményeként erősen közelített egymáshoz a földrajzi (funkcionális) értelemben vett városok és az igazgatásilag elismert városok száma.*

Az új városok egy része nem kapott szerepet a területi igazgatásban, nem vált járásszékhellyé. Ha következetesen alkalmaznánk a klasszikus

központi hely elméletre támaszkodó városfogalmat, akkor ezeket a városokat nem tekintenénk városoknak. *Mendöl T.* szerint: „... az önkormányzat — jogász szemléletben — egyike a jellegzetesen városi kritériumoknak, mégis ha valahol csak az önkormányzat szervei működnek, tehát nincsenek a vidékre kiterjedő kormányzati-politikai funkciók, akkor a település csak önmaga számára központ, vagyis, végeredményben földrajzilag nem város, legalább is kormányzati-politikai vonatkozásban nem az.” (*Mendöl T.* 1963. p. 379.)

A várossá nyilvánítás normatív alapjai csak az 1960-as évek végére alakultak ki. A 11/1971/III.31./ Korm. sz. rendelet határozta meg a várossá nyilvánítás feltételeit, majd a 23/1974. ÉVM—MTTH együttes közlemény részletesen felsorolja a várossá nyilvánítás kritériumait. A népességi (8000 fő) feltétel mellett szerepel a központi funkciók jelenléte, a község gazdasági, infrastrukturális helyzetének fejlettsége (*Valér É.* 1980). *A várossá nyilvánítás jelentőségét az adja, hogy a várossá nyilvánítás együtt járt a központi fejlesztési alapokból való nagyobb részesedéssel. A várossá nyilvánítás a területfejlesztés egyik fontos eszközévé vált* (*Beluszky P.* 1983).

1950-től dinamikusán nőtt a városi népesség száma, jelentősen emelkedett aránya (*15. táblázat*). A városi népességet tekintve jelentős arányeltolódás ment végbe Budapest és a többi város között. Míg 1950-ben az összes vidéki város együttes népessége alig haladta meg Budapestét, addig 1980-ra már lényegesen felülmúlta. Budapest népességi és gazdasági túlsúlya a városok összességéhez viszonyítva csökkent, de változatlan maradt politikai súlya és települési presztízse.

A községek száma mindvégig csökkent. A csökkenésben a község-egyesítéseknek van meghatározó szerepe, de hozzájárult a községek várossá nyilvánítása és a községeknek a városokhoz történt csatolása (*Veres M.* 1979). A községek lakossága 1960-ig emelkedett, de a városok népességszáma gyorsabban nőtt, így a községek részesedési aránya mindvégig csökkenő tendenciát mutat. A községi népesség csökkenése — a mindenkori közigazgatási jogállást tekintve — az 1970-es években volt a legnagyobb méretű. A községből városba történő áramlás mellett meghatározó szerepe volt annak, hogy az 1970-es években 23 várossá nyilvánítás történt és az azt megelőző község-egyesítésekkel együtt 34 község került át a városi kategóriába.

A Dél-Dunántúlon végbemenő városodási és városiasodási folyamat az országos tendenciáknak megfelelően alakult, bár több ponton kimutat-

hatók a területi sajátosságok. *A Dél-Dunántúl 1950-ben még sok vonatkozásban a hagyományos falusi társadalom területi rendjét mutatja.* A terület kevés és kis lélekszámú várossal rendelkezett, a városi népesség aránya – meggyenként eltérő mértékben – messze elmaradt az országos átlagtól. Pécs a maga 78 ezer lakosával a térség egyetlen középvárosa. Mohács 19, Kaposvár 33, Szekszárd 14, Nagykanizsa 28, Zalaegerszeg 15 ezer lakossal inkább kisváros, mint valódi középváros. A hat város képtelen a városi szolgáltatások teljeskörű területi biztosítására, ezért a lakosság ellátásában jelentős szerepet kapnak a nem városi jogállású, fejlett járasszékhelyek. Talán sehol másutt az országban nem volt olyan lényeges különbség a jogilag elismert és a földrajzi, funkcionális értelemben vett városok között, mint a Dél-Dunántúl területén.

A Dél-Dunántúl városhálózatának egyik legsúlyosabb hiányossága és problémája a városok egyenlőtlen területi elhelyezkedése. Az ország többi részén nem voltak ilyen nagy kiterjedésű, egybefüggő városhiányos területek. Csak a funkcionális értelemben vett „községi jogállású városokkal” együtt beszélhetünk városhálózatról.

Az 1950-es években kibontakozó szénbányászati, majd uránércbányászati fejlesztések hatására Baranya megye városi népessége gyors ütemben növekedett. Komló új, szocialista városként országos jelentőségű és hatókörű népességvonzó településsé vált. A másik három megyében nem változott a városok száma. A városok lakossága differenciáltan, a közigazgatási egyesítésektől, a természetes szaporodás mértékétől és a vándorlási egyenlegtől függően változott (16. táblázat).

Az 1960-as években az ún. ellenpólus-koncepció keretében Pécs kiemelt fejlesztésben részesült. Lakossága dinamikusan növekedett, gazdasága és intézményhálózata erőteljesen bővült. Szigetvár (1966), Siófok (1968), Dombóvár (1970) várossá alakult, de összességében a Dél-Dunántúl városai nem tudták felszívni a mezőgazdaság szocialista átszervezése és kezdeti bizonytalanságai következtében – különösen az 1960-as évek elején és közepén – megnövekedett falusi népességkiáramlást, így a terület egészében véve jelentős vándorlási veszteséget szenvedett. *Somogy, Tolna és Zala megye népessége abszolút számban is csökkent.*

Az 1970-es években dinamikusan nőtt a városok száma. Nagyatád (1971), Bonyhád, Marcali, Siklós (1977), Lenti, Paks, Barcs (1979) várossá alakult. Keszthely és a keszthelyi járás Zala megyéhez történt visszacsatolásával is emelkedett a városok száma. Az 1970-es években mind meggyenként, mind pedig összességében lényegesen megnőtt a városi né-

pesség száma és aránya is, de a városi népesség aránya — Baranya megyét leszámítva — még mindig elmarad az országos átlagtól. Megítélésem szerint ezt nem feltétlenül negatív jelenséggént, hanem *a településhálózat kialakult rendjének reális adottságaként, következményeként kell értelmezni.*

A városhálózaton belül is szembetűnő mozgás, folyamatos átrendeződés játszódik le az 1950-es évektől kezdődően. A kiemelt gazdasági, kommunális és intézményi fejlesztések jelentős részben a megyeszékhelyeken koncentrálódtak, erőteljesen és folyamatosan nőtt a megyeszékhelyek népessége. Különösen szembetűnő aránytalanságok alakultak ki Baranya megyében. 1980-ban a megye lakónépességéből Pécs 38,9 % -kal, a többi város 17,1 % -kal részesedett. *Pécs nagyobb súllyal részesedett nemcsak a megye népességi értékeiből, hanem a megye gazdasági, kulturális stb. potenciáljából is, mint Budapest az országéból.* Komló, Mohács, Siklós, Szigetvár nem igazi „ellenpólus” a megyén belül.

A másik három megyeszékhely is számottevően növelte gazdasági, népességi súlyát, de megyén belüli szerepe nem annyira meghatározó, mint Pécs esetében. 1980-ban Kaposvár 20,1 % -kal részesedik a megye lakónépességéből, a többi város együttesen 15,8 % -kal; Szekszárd 13 % -kal, a többi város 23,4 % -kal. Tehát a megyeszékhely — megye lakosság-arány többféle módon alakul a dél-dunántúli megyék esetében. *Kaposvár, Szekszárd, Zalaegerszeg igazgatási tekintetben meghatározó a megyén belül, de a gazdaság és az ellátás területén sokkal inkább osztoznak a megye kisebb városaival, mint Pécs.* Zala megye korábbi, sokat emlegetett kétpólusú jellegét Keszthely átcsatolása oldotta, a megye több tekintetben három-pólusúvá vált. *1980-ra a Dél-Dunántúl városhálózata szervesen kiépült, jól funkcionáló városhálózatot képez. Erősen lecsökkent a városhiányos területek nagysága és aránya. Egybefüggő városhiányos területnek csak a tamási járás tekinthető, s néhány kisebb, megyehatár menti, vonzáskörzeti árnyékban fekvő terület (pl. Sellye környéke). A terület városai képesek a Dél-Dunántúl községi településeiben felvetődő közép- és felsőfokú szükségletek kielégítésére.*

Az 1950-ben kialakult községállomány több vonatkozásban alapvetően megváltozott. *A községek száma összességében csökkent.* A községegyesítések egyik következménye, hogy megváltozik a történetileg kialakult települési viszonyok rendszere. A Dél-Dunántúl aprófalvas területének egy részén kialakulnak a viszonylag nagy határú, több belterülettel rendelkező községek. Szerepet játszik a községek számának csökkené-

sében a községeknek városokhoz történő csatolása és egyes községek várossá nyilvánítása. Szórványosan előfordultak tényleges községmegszüntetések, községek elnéptelenedése. (Gyűrűfű elnéptelenedését követően — az országos méretű megdöbbenés hatására — az a gyakorlat alakult ki, hogy *az elnéptelenedő községeket még elnéptelenedésük előtt egyesítik a szomszédos településekkel.* Ily módon esetleges későbbi elnéptelenedésük és megszűnésük korántsem vált ki akkora társadalmi érdeklődést és visszhangot, mint Gyűrűfű esete, hiszen a későbbiekben itt „csak” egyéb belterületek elnéptelenedéséről van szó. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a földrajzi értelemben vett falu megszűnését a közigazgatási községegyesítés ténylegesen elfedi.)

Ellentétes tendencia — bár korántsem egyenlíti ki a községek számának csökkenését — a községalakulás. (Az 1954. évi 9. sz. tv. meghatározta a községalakulás feltételeit. A községalakuláshoz 5000 kat. hold mezőgazdasági terület, 1500 lakos, nagyjából zárt települési forma, 5 km távolság a szomszédos község belterületétől, az alapvető intézményhálózat kiépülése szükséges.) A Dél-Dunántúl területén 1950-től 1984-ig 5 új község (Balatonföldvár, Balatonfenyves, Dunafalva, Homorúd, Sátorhely) alakult.

Balatonföldvár (1950) és Balatonfenyves (1958) sorsának alakulása jelzi, hogy tovább folytatódott a Balaton-parti üdülőhelyek és telepek önálló községgé alakulása. Balatonföldvár Kőröshegyből vált ki, s a kiválás után lényegesen dinamikusabb fejlődésnek indult, mint anyaközsége. Balatonfenyves Balatonmárfafürdő, Balatonkeresztúr, Fonyód, Somogy-szentpál egy-egy részéből alakult önálló községgé, s jelentős idegenforgalmi funkciót tölt be.

Sajátos közigazgatásföldrajzi kérdéseket vet fel Homorúd (1952) és Dunafalva (1954) községgé nyilvánítása. Homorúd Kölked (Erdészház) és Mohács (Alsólög egy része, Balázsszállás, Barátokméhesé, Boóg, Csebe, Homorúd, Kutas egy része, Riha, Sáros egy része, Újfok) azon területének egy részéből alakult, amely a Duna bal partján helyezkedik el. Dunafalva Dunaszekcső bal parti területéből (Alsószállás, Ágaserdő, Belsőrét, Bikapuszta, Csanádikert, Józsefmajor, Kopárhát, Középszigeti tanyák, Kútsebes, Leneskert, Papkerterdő, Újistálló, Újváritanya, Váripuszta) jött létre. Mindkét község megalakulásában jelentős szerepet játszott a Duna, a sajátos közlekedési, gazdasági, településhálózati adottságok, valamint a terület lakosságának igénye az önálló községi életre.

Mind Dunafalva, mind pedig Homorúd ellátása megyehatár menti problémákat vet fel, ellátásuk részben Mohácsról, részben Bajáról történik.

A két település, különösen Dunafalva területi beosztása több kérdést vet fel. Járási igazgatás tekintetében Homorúd beosztása a mohácsi járáshoz minden vonatkozásban reális volt, 1973-ban Mohács városkörnyéki községévé vált. Dunafalva esetében a járási igazgatás tekintetében megfontolandó lett volna a Bajához való tartozás. Dunafalva Mohácstól 18, Bajától 35 km-re helyezkedik el. A megközelítési időt nézve — figyelembe véve a kompközlekedés nehézségeit — közelebb van Bajához. Különösen a téli időszakban válik bizonytalanra Dunafalva összeköttetése Dunaszekcsővel és Moháccsal. A lakosság, különösen a férfiak ingázási kapcsolatai Baja felé mutatnak, a község legjelentősebb ipari üzeme a Bajai Finomposztó Vállalat előkészítő üzeme, amely mintegy 120 főt foglalkoztat.

A megyei területi beosztás új módon veti fel a hovatartozás problémáját. Ha Pécs és Kecskemét viszonylatában vizsgáljuk a kérdést, akkor minden tekintetben Pécs tűnik Dunafalva számára kedvezőbb megyeszékhelynek. Tehát ugyanazon település esetében más-más problémát okozhat a járási, városkörnyéki, ill. a megyei beosztás. *Megítélésem szerint ilyen esetekben nem a tudomány és az igazgatás „racionalizmusa” lehet a döntő, hanem a helyi lakosság hovatartozási szándéka.*

Sátorhely (1984) községgé nyilvánítása az elmúlt évtizedek sajátos településfejlődésének elismerése. Sátorhely uradalmi majorból és néhány cselédházból az utóbbi három évtized során vált a Bólyi Mezőgazdasági Kombinát korszerű gazdálkodási és lakótelepévé. 1954-ben indult meg a korszerű lakásépítés az akkor külterületnek számító Sátorhelyen. Az 1960-as évek elején a tanyákkal és a külterületekkel kapcsolatos országos törekvésekkel összhangban Sátorhelyen megszüntették a lakásépítést. Az 1970-es évek elején a mezőgazdaság fejlődése kényszerítette ki a település további fejlődését. A gazdaság támogatásával folyó lakás- és infrastruktúraépítés eredményeként Sátorhely minden tekintetben korszerű településsé vált. Az 1970-es évek végétől helyi és megyei támogatással — némi településpolitikai célzatosságot is hordozva: Gyűrűfű megszűnt, de Sátorhelyen új községet építünk! — bontakozott ki az önálló község alakítására irányuló törekvés. 1984. jan. 1-én Sátorhely 64 hektár területen 624 lakossal községgé alakult, s a nagynyárádi községi közös tanács társközsége lett. Sátorhely az ország legkisebb területű községe. Népesesszámaához viszonyítva intézményhálózata és infrastrukturális ellá-

tottsága országos viszonylatban is jó (pl. szennyvíztisztító teleppel is rendelkezik).

A városok és a mindenkori járásszékhelyek népességszám változását tekintve (17. táblázat) figyelembe kell venni a közigazgatási egyesítések hatásait is. Komló esetében a népességszám változásában meghatározó szerepe volt a szocialista város építésének és gazdasági fejlődésének, az ehhez kapcsolódó népességvonzásnak. Lényegesen kisebb szerepet játszott Kisbattyán, Mecsekfalu, Mecsekjánosi 1954-es és Mánfa 1958-as odacsatolása. (Mánfa maga is Pécsbudafa és Mánfa 1949-es egyesítésével jött létre.) Mohács esetében az 1950–1960 közötti csökkenésben a jugoszláv határ közelségén és a kialakult politikai viszonyok fejlődést gátló hatásain túl szerepet játszott Homorúd kiválása is.

Pécs lakosságának növekedése sokféle közigazgatási egyesítés hatásának következményeit is tükrözi. Mecsekszabolcsot még 1947-ben a városhoz csatolták. 1954-ben egyesítették a várossal Mecsekalját (1930-ban jött létre Patacs, Magyarürög, Mecsekszentkút, Rácváros egyesítéséből), hozzá csatolták Vasast (amelynek 1946-ban lett része Somogy), valamint Málomot. 1955-ben Pécshez csatolták Nagyárpádot, majd 1977-ben Hirdet. *E közigazgatási egyesítések eredményeként a város korábbi területe lényegesen megnőtt, bonyolult, sokszínű városszerkezet alakult ki, amely fizikailag nem épült mindenütt egybe.* Siklós Máriagyűd hozzácsatolásával vált várossá. Szigetvár várossá váláskor közigazgatásilag magába olvasztotta Becefát, Hobolt és Zsibótót.

Somogy megyében Barcs várossá váláskor egyesült Drávaszentessel és Somogytarnócéval. Az egyesítések következtében nagy kiterjedésű, több belterülettel rendelkező városterület alakult ki. Kaposvár 1950-ben magába olvasztotta Kaposszentjakabot, 1970-ben Kaposfüredet és Toponárt, 1973-ban Töröcskét. Marcali a várossá váláskor egyesült Bizével, Boronkával és Horvátkúttal. Siófok 1950-ben „megkapta” Balatonújhelyt, a várossá váláskor pedig Balatonkilitit.

Tolna megyében 1973-ban Bonyhádhöz csatolták Majos és Tabód községeket. Paks a várossá váláskor egyesült Dunakömlőddel. *Szekszárd a Dél-Dunántúl egyetlen megyeszékhelye, ahol nem következett be jelentősebb területbecsatolás.* (1954-ben az öcsényi szőlőhegyet – mintegy 100 családot – csatolták a városhoz. Az átcsatolás a történelmi borvidék egységes irányítása és fejlesztése érdekében történt.)

Zala megyében is több közigazgatási egyesítés befolyásolta a központok területének és lakosságszámának alakulását. 1965-ben Lentihez

csatolták Mumort, majd a várossá alakuláskor Bárszentmihályfát, Lenti-kápolnát és Máhomfát, de lakosság száma még így sem érte el a 10 ezret. 1963-ban Nagykanizsa Korpavárral gyarapodott. *A legnagyobb mértékű expanzióra Zalaegerszeg esetében került sor.* A kitűzött célt, hogy a megyeszékhely a megye első városává váljon, csak erőltetett községyesítésekkel lehetett megvalósítani, amit ténylegesen elősegített a környék aprófalvas jellege, a városhoz való viszonylagos közelsége és a ténylegesen kialakult sokoldalú kapcsolatok. 1958-ban Zalaegerszeghez csatolták Zalabesenyőt, 1963-ban Csácsbozsokot és Pózvát, 1969-ben András hidát, Bazitát, Ebergényt, Ságodot és Szentersébetet.

A városok belső települési struktúrája a közigazgatási egyesítések révén összetetté és nem egy esetben ellentmondásossá, nehezen igazgathatóvá vált. A közigazgatási egyesítések figyelembevétele módszertani problémákat is felvet; más eredményekre juthatunk, ha a mindenkori, vagy ha a visszavetített területi struktúrák alapján tekintjük át a folyamatokat (Faluvégi A. 1972).

2. A járásrendszer alakulásának területi és településhálózati kérdései

A járási igazgatás tekintetében folyamatos funkció- és területi változások zajlottak le. Az 1950. évi hatáskört alapul véve megállapíthatjuk, hogy 1950-től az 1960-as évek elejéig nőtt a járási tanácsok súlya, szerepe, funkciója, majd ettől kezdődően fokozatosan csökkent. Az 1971-es tanácstörvény értelmében a járási tanácsok megszűntek, helyüket a járási hivatalok vették át. A járási hivatalok hatásköre és funkciója az 1970-es évek végére csaknem teljesen kiüresedett (Szoboszlai Gy. 1975).

1969-től fokozatosan létrejönnek a városkönyéki igazgatás kerekei. (Kapunárhoz 4, Hatvanhoz 3 városi irányítású község tartozott.) 1971-ben kialakulnak a városkönyéki jogi szabályozásának keretei. 1980-ra a városkönyékek száma 49-re, a városkönyéki községeké 308-ra nőtt. Kezdetben a városkönyéki igazgatás csak néhány, a várossal majdnem egybeépült, szorosan együttélő község igazgatására terjedt ki, majd az 1970-es évek közepétől kialakulnak a járási nagyságrendű városkönyékek. (A magyar területszervezés kivételes jelleggel korábban is ismerte községeknek a város alá rendelését. Ilyen kapcsolat jött létre Fiume és kerülete, valamint 1900-ban Körmöcbánya rtv. és hét község között.)

Az 1950-ben létrejött járásbeosztás sokféle aránytalanságot mu-

tatott a dél-dunántúli megyékben (18. táblázat). A leglényegesebb problémák a járásszékhelyek fejlettsége, gazdasági, településhálózati súlya és kapcsolatrendszere között jelentkeztek. A községi jogállású járásszékhelyek lakosságszámát tekintve a legkisebb Sellye (2240 fő), a legnagyobb Paks (12 056 fő).

Az 1950-es években megkezdődik a járásszékhelyek igazgatási és részben ellátási intézményrendszerének kiépítése. Kiépül a járási szintű igazgatszolgáltatási, rendőrségi, tűzoltósági stb. szervezet, megindul a járási jellegű intézmények, pl. járási szülőotthon, járási tbc-gondozóintézet építése és a kulturális élet fellendítését célzó szak- és középiskolák kiépítése. Rövid időn belül kiderült, hogy az ország erőforrásai nem teszik lehetővé a települések viszonylag tág körének teljeskörű fejlesztését, és az igazgatás szempontjai is a járások számának csökkentését igényelték. A komlói járás 1952. márc. 15-én megszűnt. Az újonnan alakult várost teljes mértékben lekötötték saját belső problémái, így nem fordíthatott nagyobb figyelmet a környező községekre. A villányi járás 1956. febr. 1-én szűnt meg. A járás megszűnésében szerepet játszottak *Kolta J.* rajonírozási elképzelései is, amelyek találtakoztak a megyei és az országos törekvésekkel.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése után – melyben a járásoknak jelentős szerepe volt – újjáértékelődik a járási beosztás területi rendje. 1963. dec. 31-én megszűnik a sellyei járás, melynek megszüntetése már egyértelműen „tervgazdasági szemlélettel” történt, az új siklósi járás területe nagyjából megegyezett a *Kolta J.* féle gazdasági alkörzettel (*Kolta J.* 1965. p. 19). (Az egészségügyi területszervezésben a „volt sellyei járás” mind a mai napig külön területi kategóriaként funkcionál.) Tolnában 1962. febr. 1-én megszűnt a gyöngyi járás, területét felosztották a környező járások között. 1966. jún. 30-án a pécsváradi, 1968. dec. 31-én a tabi, 1970. jún. 30-án a csurgói és a letenyei járás szűnt meg. E járások megszüntetését különböző tényezőkkel (gazdasági, igazgatási) indokolták. A kisebb járások megszűnése és területük felosztása több helyen területi anomáliákat eredményezett (19. táblázat). 1979-ben a sásdi járás székhelyét Komlóra helyezték át.

Az 1970-es években a Dél-Dunántúl területén is megkezdődik a városkörnyéki igazgatás kialakítása. *A városkörnyékek kezdetben csak néhány települést fognak egybe, több város körül párhuzamosan él a városkörnyéki és a járási beosztás.* A Mohács körül kialakult városkörnyék két községet (Homorúd, Kölked), a Kaposvár körüli 4 községet (Magyar-

egres, Orci, Somogyaszaló, Zimány) fog egybe. Komló, mely még nem járási székhely, egy községből (Magyaregregy) álló városkörnyékkel rendelkezik. 1974. dec. 31-i hatállyal megszűnik a dombóvári járás, és helyén megyehatár-korrekcióval egybekötve létrejön a Dél-Dunántúl első járási méretű és járást felváltó városkörnyéke. (A dombóvári városkörnyék kialakítása kapcsán meg kell jegyezni, hogy a városkörnyék alakítása nem minden esetben a megfogalmazott kritériumoknak megfelelően történt, ill. a megfogalmazott kritériumoknak megfelelően más helyeken reálisabb tartalommal lehetett volna a városkörnyékeket létrehozni. Az eredeti megfogalmazás szerint a községi tanácsot akkor lehet városkörnyéki községi tanácssá nyilvánítani, ha a város és a községek között kölcsönösen szoros társadalmi, gazdasági, ellátási, munkaerőfoglalkoztatás, földrajzi és közlekedési kapcsolatok alakulnak ki, továbbá a község és a város összehangolt fejlesztése különösen indokolt. E kritériumok a Dél-Dunántúl területén az 1970-es évek közepén inkább a nagyobb városok környékére voltak érvényesek, nem pedig az 1970-ben várossá vált Dombóvárra és környékére.) Somogy megyében 1975. jan. 1-én megszűnt a fonyódi járás, községei a marcali, ill. a siófoki járásba nyertek beosztást. Siófok körül a megnagyobbodott járás mellett két községből (Balatonendréd, Zamárdi), Marcali körül a várossá válás után 6 községből álló városkörnyék jött létre. Zala megyében Nagykanizsa és Zalaegerszeg körül 16–16 községből alakult városkörnyék.

1979-ben Baranya megyében létrejön a pécsi városkörnyék, az első olyan városkörnyék, amely nagyváros körül járási nagyságrendű területet fog át. A pécsi városkörnyék kialakításának egyik alapproblémája, hogy a volt pécsi járás területének csak kisebb részét öleli fel, nem terjed ki még a Péccsel közvetlenül határos Hosszúhetény és Martonfa községekre sem, a járás korábbi községeinek egy részét a szigetvári, sásdi, siklói és mohácsi járáshoz csatolják. (A járási szintű közigazgatási határváltozások ésszerűtlenségének és rögtönzött voltának egyik példája Garé, Babarcszölös, Szava, Turony, Bisse és Csarnóta esete. A 6 községet 1977. ápr. 1-én csatolták a siklói járástól a pécsihez, 1979. jan. 1-én pedig visszacsatolták.) A pécsi városkörnyék kialakítása kapcsán kell utalni arra, hogy nem szerencsés megoldás, ha a közigazgatásban kétféle területi rendszer él egymás mellett. Amennyiben a pécsi városkörnyék kialakításával egyidőben történt volna a megye többi városkörnyékének létrehozása is, akkor megítélésem szerint reálisabb városkörnyéki területi struktúra alakult volna ki. Hasonló kérdéseket vet fel Tolnában a bonyhádi város-

környék kialakítása is. A korábbi bonyhádi járás területének csak egy része alakult városkörnyékké 1979. jan. 1-én. A járás távolabbi községei a tamási, ill. szekszárdi járásba nyertek beosztást. Somogyban az újonnan várossá alakult Barcs körül jött létre az első járási méretű városkörnyék.

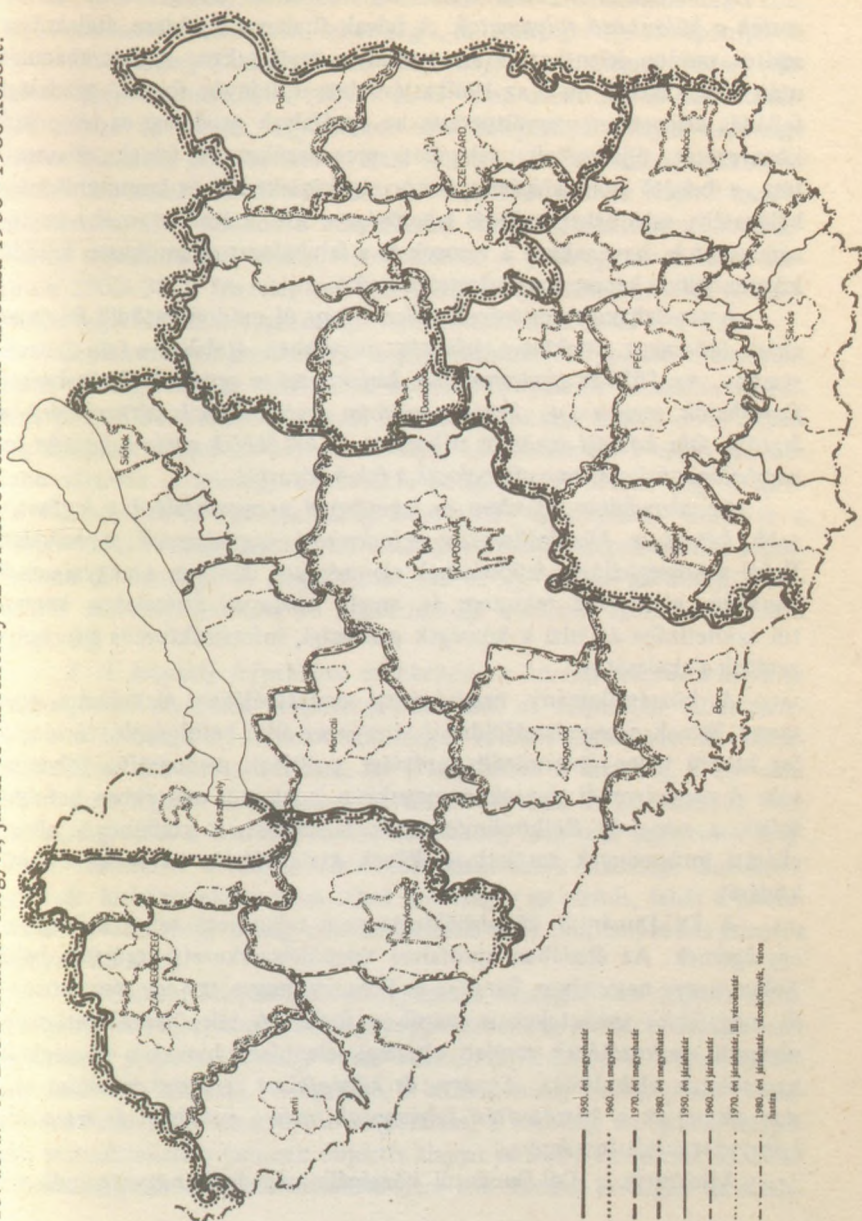
Áttekintve a Dél-Dunántúl megyei, járási és városkörnyéki terület-beosztásának 1950–1980 közötti változásait (15. ábra) megállapíthatjuk, hogy *jelentős területek járási szintű beosztása többször változott*. A gyakori átcsatolások nem váltak sem a székhelyek, sem a községek, sem pedig a közigazgatás javára.

3. A községálózat és a községközi kapcsolatok fejlődése a felszabadulástól 1980-ig

A Dél-Dunántúl községálózata már a felszabaduláskor is sajátos, sok vonatkozásban eltér az ország többi részétől. Hosszú ideje érvényesültek az aprófalvas településszerkezetből adódó hatások. *A lakosság igazgatása és ellátása a Dél-Dunántúl több területén és sok ágazatban (körjegyzőség, körbába, körorvos, körállatorvos) már a felszabadulás előtt is körzetesítve volt*. Ezek a körzetesítési megoldások a nagyobb települések viszonylagos elmaradottsága következtében még nem jelentettek kirívó problémát, sőt azt mondhatjuk, hogy *az igazgatás, az egészségügyi ellátás „természetes egysége” az aprófalvas területeken a körzet volt*.

A falvak átalakulása nem választható el a gazdaság, a társadalom és a településhálózat egészének átalakulási folyamatától. A felszabadulás után kibontakozó gazdasági folyamatok (földosztás, az élelmiszertermelés felértékelődése) stabilizálják a falvak életét. Az 1950-es évek politikai viszonyai és gazdasági kényszerítő intézkedései (begyűjtés), az agrár-olló, a parasztsághoz való politikai viszony alakulása jelentős bizonytalanságokat idéz elő és több vonatkozásban akadályozza a falvak fejlődését. Az 1960-as évek elején a mezőgazdaság szocialista átalakítása egyes rétegek számára taszító jellegű, a fiatalabb, aktívabb, mozgékonyabb elemek elhagyják a falut. Az 1970-es évek jelentős mezőgazdasági átalakulási folyamata, a nagyüzemek és a kisegítő gazdaságok fejlődése, az élelmiszertermelés felértékelődése elvileg ismét stabilizálhatja a falvak gazdasági, társadalmi életét.

15. ábra: A Dél-Dunántúl megyei, járási és városkörnyéki területbeosztásának változása 1950–1980 között.

A faluhálózaton belül erősen differenciáltan érvényesültek és hatottak a különböző folyamatok. A falvak általános fejlődése, átalakulása sajátos módon jelentkezett az aprófalvas területeken. A felszabadulás után kibontakozó, majd az 1960-as években új irányba forduló gazdasági fejlődés alapvetően megváltoztatta az aprófalvak gazdasági és települési környezetét, újraértékelte települési presztízsüket. A falvak villamosítása, a bekötő utak kiépítése, az ország közlekedési és kommunikációs hálózatába való bekapcsolódás lehetősége a XX. századba emelte az aprófalvakat is, ugyanakkor a városok és a faluhálózat dinamikusan fejlődő központjaihoz képest elmaradottságuk nőtt.

A szocializmus építésének időszakában új módon vetődik fel és az egész időszakot áttekintve jelentős mértékben átalakul a falu—község viszony. *Az 1950-es tanácsrendszer kialakításakor egyértelmű törekvések figyelhetők meg a falu—község nagyfokú egybeesésének biztosítására, a legtöbb falu községi tanácsot választott. A későbbiek során a községi tanácshálózat fokozatosan eltávolodik a faluhálózattól.*

Az alapellátás fejlődése és lehetőségei szempontjából a legfontosabb kérdés a községállomány mindenkori nagyságrendi tagozódása. Ezért a községálózat fejlődésének elemzésekor döntően a nagyságrendi struktúra változásait tekintem át, amely bizonyos áttételeken keresztül szintetizálja és jelzi a községek gazdasági, infrastrukturális stb. helyzetének alakulását is.

A községállomány nagyságrendi struktúrájának alakulására egyszerre hatnak a természetföldrajzi környezet által befolyásolt, történetileg hosszú távon determinált gazdasági, politikai, demográfiai folyamatok. A nagyságrendi típusok önmagukban is jelentős mértékben befolyásolják a népesség életkörülményeinek alakulását, a különböző jellegű ellátási intézmények területi rendjének kialakulását, változását és működését.

A Dél-Dunántúl községálózata nem tekinthető teljes mértékben egységesnek. Az általában aprófalvas településszerkezetű területen belül Tolna megye nagy része, Baranya és Somogy megye egy-egy része közép-, ill. nagyfalvas területeket is magában foglal. A településhálózat nagyságrendi szerkezetének területi eltérései jelentősen hatnak a községközi kapcsolatok alakulására. *A nagy- és középfalvas területeken eltérő módon alakulnak a körzetesítési folyamatok, más a gazdasági és települési környezet feltételrendszere.*

Áttekintve a Dél-Dunántúl községállományának nagyságrendi ala-

kulását (20. táblázat), összegezve a következőket állapíthatjuk meg a községi körzetesítések feltételei, lehetőségei, ill. szükségessége szempontjából:

1. *A községek nagyságrendi struktúrája – a községegyesítések ellenére – folyamatosan lefelé tolódik el.* Gyorsan nő az 500 fő alatti községek száma és aránya, ugyanakkor ezen települések átlagos népessége erősen csökken. Szembetűnő a 2000 főn felüli községek számának csökkenése. Ez annál is inkább feltűnő, mivel az 1960-as évek elejétől kezdve általában a 2000 fő körüli településeket tartották alkalmasnak az alapellátás teljeskörű kiépítésére, befogadására. A jelenlegi megítélések szerint a 2500–3000 fős települések, ill. településegysétek képesek az alapellátás teljes kiépítésére, gazdaságos működtetésére (Kovács T. 1981).

2. *A községek presztízse az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent*, ezt legjobban a demográfiai erózió, a települések vándorlási vesztesége jelzi. Különösen nagy fogyás mutatkozik az aprófalvakban. A népesség kialakult korstruktúrája – ha nem következik be e téren jelentősebb változás – mintegy előre vetíti az aprófalvak sorsát. (Egyes aprófalvak esetében a cigánylakosság koncentrált betelepődése előidézte a korstruktúra megváltozását, sőt néhány esetben a népességszám alakulásának tendenciája is megváltozott, de ez új, sajátos gazdasági, társadalmi, szociális, politikai és közbiztonsági kérdések egész sorát hozza magával.)

3. *A lakosság folyamatos csökkenése, a községi településállomány nagyságrendi alakulása kényszerpályára viszi az alapellátás körzetesítését, s a körzetesítés visszahat a községek további fejlődésére, ill. visszafejlődésére.* (Körzetesíteni kell, mert lecsökkent a lakosság, s így nem lehet gazdaságosan üzemeltetni az intézményeket. A körzetesítés után pedig felgyorsul a lakosság csökkenése, hiszen nem talál igényeinek megfelelő ellátást. A korábban kialakított kiskörzetek lakossága lecsökken, így már kiskörzetekben nem lehet gazdaságos az ellátás, tehát a körzetesítés tovább megy a nagyobb települések felé, ahol helyben is jelentős igények vannak.)

4. Jelenlegi településhálózat-fejlesztési stratégiánk és céljaink szempontjából lényeges, hogy *a községek egy részében az elmúlt évtizedek alatt végbement folyamatok nagy része visszafordíthatatlan.* A népességszám csökkenése, a lakosság elöregedése, a lakásállomány minőségének romlása, a közösségi létesítmények megszűnése, a lakosság szubjektív települési státusértékelése (aminek objektív alapjai vannak), az aprófalvak belső társadalmi-gazdasági deformálódása nem sok sikerrel kecsegtet az általá-

ban vett, az általános jelleggel megfogalmazott községi népességmegtartást illetően.

A jövőben a község-hálózat az eddigieknél is differenciáltabban fog fejlődni. A községek népességmegtartó képességének viszonylagos biztosítása, megteremtése csak kiskörzeti egységek szintjén lehetséges valamilyen mértékben, de csak akkor, ha kiskörzeti szinten is kísérletet teszünk a települések összehangolt fejlesztésére. A területi gondolkodásnak és fejlesztésnek magába kell foglalnia a székhelyközségek gazdasági, infrastrukturális, közlekedési és ellátási rendszerének kiépítését, valamint a társközségekben jelenleg élő lakosság igényeinek legalább elemi, helyi szintű kielégítését és rendszeres közlekedési feltételeinek biztosítását.

A községek népességmegtartó képességét nem lehet rövid távon, a megyei költségvetési szerkezet néhány százalékos módosításával megteremteni, ill. visszaadni. *A község-hálózat és községi népesség stabilizálása hosszú távú feladat, és a siker lehetőségét csak a területi szemlélet és a kisközségek belső rehabilitálása biztosíthatja.* A kisközségek további fennmaradásának nem lehet létalapja a külső üdülési igény (ami egyébként is változó és bizonytalan), létfeltételeiket községen belül és a kialakult kiskörzetekben kell megteremteni.

A gazdasági fejlődés megtorpanása, a városfejlesztés, a lakásépítés finanszírozásának változása sajátos módon hozzájárulhat a községek népességmegtartó erejének növekedéséhez.

A településhálózati kutatások annak megállapítását szolgálják, hogy milyen a települések térbeli elhelyezkedése a településhálózat területi rendszerében, milyen kölcsönhatások alakulnak ki az egyes települések és a különböző jellegű településtípusok között. E vizsgálatok feltárják az egyes települések funkcióinak térbeli hatását, a településhálózat országos és területi rendszerében.

Az utóbbi évtizedekben főleg a városok és a központi jellegű települések és vonzáskörzetük közötti kapcsolatok iránt nyilvánult meg a legnagyobb tudományos és gyakorlati érdeklődés. Több vélemény szerint tartalmilag az a leggazdagabb, legfontosabb kapcsolatrendszer a településhálózaton belül (Lettrich E. 1972).

Mezőtél-^{és}em szerint is a funkcionális értelemben vett városok és a falvak között kialakuló kapcsolatok képezik a településhálózat gerincét, de a falvak között – különösen az aprófalvas területeken – kialakuló gazdasági, igazgatási, ellátási kapcsolatok a falusi településhálózaton

belül egy sajátos rendszert alakítanak ki, amely funkcionálisan igazi hálózatnak tekinthető.

A továbbiakban a községek közti kapcsolatok szempontjából meghatározónak vélt – közigazgatási, mezőgazdasági-szervezeti, egészségügyi, oktatási – kapcsolatokat vizsgálom. E kapcsolatok közös jellemzője, hogy a kialakuló településközi mozgások nagymértékben szabályozottak, egyes ágazatok esetében teljesen meghatározottak. E településközi kapcsolatok nagyjából zárt ágazati és ellátási téregységeket hoznak létre. A meghatározott ágazati téregységeken belül a kapcsolatok döntően a kijelölt központba irányulnak, a lakosság nagy részének mozgását meghatározzák.

Élesen vetődik fel a különböző kapcsolatok térbeli vonatkoztatási rendszerének kérdése. Mi legyen a vonatkoztatási alap, amihez viszonyítsuk az egyes ágazatok központ-, ill. területrendszerének fejlődési problémáit, eltéréseit, átfedéseit? A községek igazgatása, ellátási feladatainak megoldása tekintetében az intézményesített felelősség a tanácsok vállán nyugszik az egész vizsgált időszakban. Ezért a mindvégig élő – bár hatáskörében, területében, funkciójában, jogállásában önmaga is változó – községi tanácsi területbeosztás lesz a viszonyítási és vonatkoztatási alap.

A községi igazgatás központ- és területrendszere fejlődésének fő tendenciái

A településközi kapcsolatok formálódásában a gazdasági, közlekedési tényezők mellett lényeges szerepet játszik a közigazgatás szervezeti, központ- és területrendszere. A népesség életének szervezése, irányítása, ellenőrzése a mindenkor közigazgatási beosztás keretei között történik. A közigazgatás a lakosság ellátása érdekében létesített intézmények üzemeltetésével, működési (illetékességi) területük meghatározásával erősen befolyásolja a települések intézményellátottságának alakulását, szabályozza az ott élő lakosság mozgását. A közigazgatás szervezeti rendszere sajátos módon, többszöri áttételen keresztül tükrözi a társadalom történetileg kialakult területi rendjét, s egyben jelentős mértékben visszahat a népesség területi szerveződésére.

Az 1950-es tanácsrendszer kialakulásakor a Dél-Dunántúl aprófalvas területein alapvetően megváltozott a községi közigazgatás központ-

és területrendszere. Az addig erősen körzetesített igazgatási területbeosztást egy elaprózott tanácsi struktúra váltotta fel. A legtöbb esetben a 300 fő fölötti, korábban körjegyzőségekbe tömörült aprófalvak is önálló tanácsi székhelyekké váltak. Mindössze 84 közös községi tanács alakult az egész területen, 185 községgel. A közös községi tanácsok általában 2 községből állnak, kevés a 3 vagy több községből álló közös tanács. A Dél-Dunántúl területén egyedül a mecsekrákosi tanács áll 4 községből (Mecsekrákos, Bános, Mecsekszakál, Orfű).

Alapvetően megváltozott a községi igazgatás funkciórendszere és politikai környezete is. A tanácsrendszer kialakulásával megszűnt a korábbi kettősség (önkormányzati-állami közigazgatás). A községi tanácsok az államhatalom és az államigazgatás helyi szerveként területük felelős gazdáivá váltak, tevékenységük átfogta a települések életének egészét. Ugyanakkor röviddel megalakulásuk után az is nyilvánvalóvá vált, hogy a jogosítványok ellenére — megfelelő gazdasági eszközök hiányában — nem tudják maradéktalanul biztosítani a lakosság ellátását. *Az 1950-es évek elején a községi tanácsok legfőbb feladata a központi akarat végrehajtása, a központi célok helyi megvalósításának elősegítése, a községek politikai és társadalmi életének irányítása és ellenőrzése volt, kevés figyelmet fordíthattak a községek fejlesztésére.*

1950–1960 között a Dél-Dunántúlon nem változik lényegesen, a községi tanácsok központ- és területrendszere (21. táblázat). A község-egyesítések következtében (amelyet az 1954. évi 9. sz. trv. szorgalmazott, kimondva, hogy az egymással összeépült és az egymáshoz közel fekvő — 1–2 km — községeket fejlődésük és a nagyobb államigazgatási egységek kialakítása érdekében egyesíteni kell) csökken a községek száma, s így csökken mind az önálló, mind pedig a közös községi tanácsok száma is.

A községi tanácsok részt vettek az országos gazdasági célok helyi megvalósításában (pl. begyűjtés, tsz-szervezés) és sokat tettek a falvak villamosításának ügyében, amely óriási előrelépést jelentett. Az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején jelentős feladatok hárultak a községi tanácsokra a mezőgazdaság szocialista átszervezésében, a termelősövetkezetek gazdasági, politikai megszilárdításában (Kozári J. 1962). A tanácsok kezdetben erőteljesen befolyásolták a termelősövetkezetek gazdasági-szervezeti életének alakulását, segítették és részben ellenőrizték munkájukat. Ezért bontakoztak ki olyan törekvések, amelyek az egy tanács — egy tsz elv megvalósítását célozták. E törekvéseket nem sikerült teljes mértékben megvalósítani, a nagy területű községekben több

termelőszövetkezet maradt, az aprófalvas területeken pedig a termelőszövetkezetek integrációja gyorsabb volt, mint a tanácsoké.

A tanácsrendszer átalakulása szakaszos jellegű, három szakaszt különíthetünk el: az első szakasz 1962-től 1969-ig, a második szakasz 1969-től 1975-ig, a harmadik szakasz 1975-től 1982-ig (Farkas K. 1982).

Az 1963-as településhálózat-fejlesztési keretterv átfogó módon értelmezi, értékeli és tervezi a községek közti kapcsolatok alakítását is. Kijelöli az ún. falukörzeteket és kísérletet tesz a településhálózat szerkezetéhez való alkalmazkodásra, megkülönböztetve az aprófalvas, középfalvas, nagyfalvas falukörzet-típusokat, s az egyes típusokhoz igazítja a fejlesztési és ellátási kérdéseket. (A tanulmányterv nem mondta ki a településhálózati kapcsolatok, a tervezés, a fejlesztés és az ellátás területi egységeinek és a közigazgatási területbeosztás összehangolásának szükségességét, sőt mintegy mentegetőzésként leszögezi: „... a kialakított területi egységek [régio, alrégiónak, falukörzetek] rendszere könnyen azt a látszatot keltheti, mintha a tervtanulmány a megyék és a járások jelenlegi rendszerének megváltoztatását célozná. Ilyen célkitűzése a tanulmánytervnek nem volt.” p. 16.)

A megyei tanácsok 1963-ban megtárgyalták és kidolgozták a megyei településhálózat-fejlesztési terveket. A településhálózati kategóriák és a közigazgatás beosztás összehangolásának igénye a falukörzetek és a közös községi tanácsi tekintetben vetődött fel. (A későbbi járásmegszüntetések esetében indokként szerepel egyes települések esetében, hogy nem tervezik alrégiónak központtá fejlesztését.)

A tanácsi körzetesítésben a Minisztertanács Tanácsszervek Osztálya 1965-ös irányelvei jelentettek fordulópontot. A termelőszövetkezetek és a tanácsi igazgatási területek összehangolását tekintették a közös tanácsok alakításának alapjaként, emellett egyértelműen megfogalmazták a tanácsi körzetek és a lakosság ellátási körzeteinek összehangolását is. Az országos településhálózati kerettervet figyelembe véve szorgalmazták a községi igazgatási területbeosztás és a településhálózat tervezett falusi körzeti rendszerének összehangolását. A falukörzeteket olyan szerves terület egységeknek tekintették, amelyek a termelés és a lakossági ellátás összehangolásán túl az államigazgatási területbeosztás alapvető egységeivé válhatnak.

A központi irányelvek hatására Baranya, Somogy, Zala megyében meggyorsult, Tolna megyében pedig megkezdődött a közös községi taná-

csok szervezése. 1966. X. 1-én közös tanács alakult egyidejűleg a megyében, összesen 17 községgel. Minden közös községi tanács 2–2 községből alakult, egyedül a kurdi közös községi tanács alakult 3 községből (Kurd, Duzs, Csibrák). A közös községi tanácsok alakítását különböző szempontok diktálták. Általában a kislelékszámú községek váltak társközséggé, Mözs társközséggé válását nem lakosságszámának alacsony volta, hanem a Tolnával kialakult szoros kapcsolatok, a két község egybeépülése indokolta.

A 2022/1968. Korm. sz. határozat ismét foglalkozott a tanácsi körzetesítés kérdéseivel és *kimondta, hogy a tanácsi körzetek kialakítását lehetőleg 1975-ig be kell fejezni*. E határozat nyomán mind a 4 megyében felgyorsult a közös községi tanácsok szervezésének folyamata. 1970. VII. 1-én sok új közös községi tanács alakult.

Mi jellemzi a közös községi tanácsok központ- és területrendszerének fejlődését és 1970-es állapotát? Alapvető változások következtek be az 1960-as években. Radikálisan csökkent az önálló tanácsú községek száma, jelentősen megnőtt a közös községi tanácsok és a közös tanácsú községek száma. *E változások legfontosabb következménye, hogy „a helyi tanácsok” – földrajzi értelemben – „területi tanácsokká” alakultak át, s a közös tanácsok többsége a korábbi 2 község helyett 3–4 községet fog össze.*

E folyamatban megfigyelhető a községközi kapcsolatok újraértelmeződése is. A korábbi kis tanácsi körzetek megszűnnek, folyamatosan egyre nagyobb tanácsi körzetekbe olvadnak be. A körzetesítés során néhány esetben érződik a szubjektivizmus, a községi tanácsok egyesítése nem volt mindig következetesen átgondolt, a települések között feszültséget is teremtett. Pl. Baranyában 1966. febr. 1-én alakult meg Abaliget székhellyel a közös tanács, melyhez Bános, Husztót, Kovácsszénája, Mecsekrákos, Mecsekszakál, Orfű, Tekeres került. Az orfűi tórendszer kiépítésekor Orfű kiválik a közös tanácsból, 1969. I. 1-én egyesül Mecsekrákossal, és Bános, Mecsekszakál, Tekeres tanácsi székhelyévé válik.

A közös tanácsok alakítása – a tervekkel ellentétben – nem fejeződött be 1975-re, az 1970-es évek második felében is napirenden volt a községi tanácshálózat *folyamatos átalakítása*. Somogy megyében 1977-ben, 1978-ban további közös községi tanácsok szervezésére került sor. A járási, városkörnyéki igazgatás átalakulásával a többi megyében is sor került néhány új közös községi tanács szervezésére, egyes önálló tanácsú községek beolvasztására.

Az 1970-es évek tanácshálózati változásai közül kiemelést és részletesebb elemzést igényel Harkány esete. 1963. febr. 24-én jött létre a siklói községi közös tanács Harkány, Máriagyúd és Terehegy társközségekkel. A közös tanács kialakítását Siklós és Harkány közös, összehangolt fejlesztésének igényével indokolták. A megyei célkitűzések még a két település egybeépítését is fontolgatták. A közös tanács kialakítása igazgatási szempontból nehézségeket okozott, Harkányban pedig erőteljes lakossági ellenérzéseket váltott ki. 1977-ben Harkány ismét tanácsi székhely lett. Siklós várossá nyilvánításakor Drávacsepely, Drávaszerdahely, Ipacsfa, Kovácshida társközségekkel nagyközségi közös tanácsot alakít, majd Diósvizló, Márfa, Rádfalva községekkel bővül a községi közös tanács területe.

A községközi kapcsolatok szempontjából nagy jelentőségű változás a nagyközségi igazgatási struktúra kialakulása. A nagyközségek megkapták a korábbi járási funkciók egy részét, így sok esetben csaknem teljes egészében biztosítják a társközségek igazgatási ellátását és kiszolgálását.

A tanácsi körzetesítés folyamatát értékelve megállapíthatjuk, hogy *egy-egy időszakban különböző szempontok játszottak szerepet a tanácsi hálózat átalakításában.* A tanácsi körzetesítés első szakaszát az jellemezte, hogy megszüntették az elaprózott tanácshálózatot, az anyagi eszközök egyesítésével bővült a közös tanácsok fejlesztési lehetősége, kísérletek történtek a tanácsi körzetek és a termelészövetkezetek kialakult rendjének közelítésére. A második szakaszban arra törekedtek, hogy a tanácshálózat ne mechanikus követője legyen a termelészövetkezetek mozgásának, hanem a településhálózat-fejlesztési koncepcióban megfogalmazott célok megvalósításának hordozója legyen. A harmadik szakaszt a nagyközségek és a városkörnyékek alakulása következtében előállt változások és folyamatos kisebb korrekciók jellemezték.

Összességében 1980-ra 1950-höz képest alapvetően megváltozott a községi tanácshálózat struktúrája. *1980-ra a Dél-Dunántúl területén sok esetben nagy területű és magas településszámú tanácsi körzetek alakultak ki.* A községek nagyobbik része társközséggé alakult. Az önálló tanácsok megszűnése nemcsak közigazgatási szempontból fontos, a tanácsok megszűnése befolyásolta a községek egyéb intézményhálózatának alakulását is.

csak szervezése. 1966. X. 1-én közös tanács alakult egyidejűleg a megyében, összesen 17 községgel. Minden közös községi tanács 2–2 községből alakult, egyedül a kurdi közös községi tanács alakult 3 községből (Kurd, Duzs, Csibrák). A közös községi tanácsok alakítását különböző szempontok diktálták. Általában a kislélekszámú községek váltak társközséggé, Mözs társközséggé válását nem lakosságszámának alacsony volta, hanem a Tolnával kialakult szoros kapcsolatok, a két község egybeépülése indokolta.

A 2022/1968. Korm. sz. határozat ismét foglalkozott a tanácsi körzetesítés kérdéseivel és *kimondta, hogy a tanácsi körzetek kialakítását lehetőleg 1975-ig be kell fejezni*. E határozat nyomán mind a 4 megyében felgyorsult a közös községi tanácsok szervezésének folyamata. 1970. VII. 1-én sok új közös községi tanács alakult.

Mi jellemzi a közös községi tanácsok központ- és területrendszerének fejlődését és 1970-es állapotát? Alapvető változások következtek be az 1960-as években. Radikálisan csökkent az önálló tanácsú községek száma, jelentősen megnőtt a közös községi tanácsok és a közös tanácsú községek száma. *E változások legfontosabb következménye, hogy „a helyi tanácsok” – földrajzi értelemben – „területi tanácsokká” alakultak át, s a közös tanácsok többsége a korábbi 2 község helyett 3–4 községet fog össze.*

E folyamatban megfigyelhető a községközi kapcsolatok újraértékelődése is. A korábbi kis tanácsi körzetek megszűnnek, folyamatosan egyre nagyobb tanácsi körzetekbe olvadnak be. A körzetesítés során jó néhány esetben érződik a szubjektívizmus, a községi tanácsok egyesítése nem volt mindig következetesen átgondolt, a települések között feszültséget is teremtett. Pl. Baranyában 1966. febr. 1-én alakult meg Abaliget székhellyel a közös tanács, melyhez Bános, Husztót, Kovácsszénája, Mecsekrákos, Mecsekszakál, Orfű, Tekeres került. Az orfűi tórendszer kiépítésekor Orfű kiválik a közös tanácsból, 1969. I. 1-én egyesül Mecsekrákokkal, és Bános, Mecsekszakál, Tekeres tanácsi székhelyévé válik.

A közös tanácsok alakítása – a tervekkel ellentétben – nem fejeződött be 1975-re, az 1970-es évek második felében is napirenden volt a községi tanácshálózat *folyamatos átalakítása*. Somogy megyében 1977-ben, 1978-ban további közös községi tanácsok szervezésére került sor. A járási, városkörnyéki igazgatás átalakulásával a többi megyében is sor került néhány új közös községi tanács szervezésére, egyes önálló tanácsú községek beolvasztására.

Az 1970-es évek tanácshálozati változásai közül kiemelést és részletesebb elemzést igényel Harkány esete. 1963. febr. 24-én jött létre a siklósi községi közös tanács Harkány, Máriagyúd és Terehegy társközségekkel. A közös tanács kialakítását Siklós és Harkány közös, összehangolt fejlesztésének igényével indokolták. A megyei célkitűzések még a két település egybeépítését is fontolgatták. A közös tanács kialakítása igazgatási szempontból nehézségeket okozott, Harkányban pedig erőteljes lakossági ellenérzéseket váltott ki. 1977-ben Harkány ismét tanácsi székhely lett. Siklós várossá nyilvánításakor Drávacsepely, Drávaszerdahely, Ipacsfa, Kovácshida társközségekkel nagyközségi közös tanácsot alakít, majd Diósvizlő, Márfa, Rádfalva községekkel bővül a községi közös tanács területe.

A községközi kapcsolatok szempontjából nagy jelentőségű változás a nagyközségi igazgatási struktúra kialakulása. A nagyközségek megkapták a korábbi járási funkciók egy részét, így sok esetben csaknem teljes egészében biztosítják a társközségek igazgatási ellátását és kiszolgálását.

A tanácsi körzetesítés folyamatát értékelve megállapíthatjuk, hogy *egy-egy időszakban különböző szempontok játszottak szerepet a tanácsi hálózat átalakításában.* A tanácsi körzetesítés első szakaszát az jellemezte, hogy megszüntették az elaprózott tanácshálozatot, az anyagi eszközök egyesítésével bővült a közös tanácsok fejlesztési lehetősége, kísérletek történtek a tanácsi körzetek és a termelőszövetkezetek kialakult rendjének közelítésére. A második szakaszban arra törekedtek, hogy a tanácshálozat ne mechanikus követője legyen a termelőszövetkezetek mozgásának, hanem a településhálózat-fejlesztési koncepcióban megfogalmazott célok megvalósításának hordozója legyen. A harmadik szakaszt a nagyközségek és a városkörnyékek alakulása következtében előállt változások és folyamatos kisebb korrekciók jellemezték.

Összességében 1980-ra 1950-höz képest alapvetően megváltozott a községi tanácshálozat struktúrája. *1980-ra a Dél-Dunántúl területén sok esetben nagy területű és magas településszámú tanácsi körzetek alakultak ki.* A községek nagyobbik része társközséggé alakult. Az önálló tanácsok megszűnése nemcsak közigazgatási szempontból fontos, a tanácsok megszűnése befolyásolta a községek egyéb intézményhálózatának alakulását is.

A mezőgazdasági termelés szervezetei keretei és a szervezeti keretek változásának hatása a községközi kapcsolatokra

A felszabadulás óta a községekben bekövetkezett gyökeres változások egyik legfontosabb előidézője, hordozója, mozgatója a szocialista mezőgazdaság kialakulása és fejlődése volt. A mezőgazdaság erőteljesen befolyásolta a községek gazdasági, társadalmi és települési viszonyainak átalakulását, az emberek foglalkozási, anyagi, szociális helyzetének javulását. A községek legfontosabb gazdasági funkciója mindmáig a mezőgazdasági termelés maradt, bár a települések nagy része vegyes foglalkozási szerkezetűvé alakult, fokozatosan csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya.

A községekben az elmúlt évtizedek során végbement folyamatok jelentős részben összefüggnek a mezőgazdaság anyagi, műszaki, gazdasági fejlődésével, a mezőgazdaság összetársadalmi és nemzetgazdasági szerepének növekedésével, politikai súlyának értékelésével. A mezőgazdaság fejlődésének gazdasági, területi, technikai, szervezeti kérdései szerteágazóak, de *csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezeti kereteinek alakulása és a településhálózati körzetesítések közötti kapcsolatokat elemzem, különös tekintettel a termelőszövetkezetek és a tanácsok kapcsolatára.*

A termelőszövetkezetek megalakulása, fejlődése, majd koncentrációja sokféle tényező hatása alatt ment végbe. A szövetkezetek területi és központrendszerének fejlődésében jelentős szerepet játszottak gazdasági, politikai, igazgatási, technikai, technológiai, üzemgazdasági okok, de jónéhány esetben a szubjektív szempontok kerültek előtérbe. Az 1950-es évektől kezdve folyamatosan változott a termelőszövetkezetek gazdasági-társadalmi, politikai súlya és helyzete, ennek megfelelően újraértékelődött a tanácsokhoz való viszonyuk is.

Az 1950-es években a termelőszövetkezetek még nem képviseltek jelentős gazdasági erőt, nem voltak sem korszerűek, sem nagyüzemek. Földterületük általában kicsi volt (nagyreszt állami juttatásból származott), taglétszámuk alacsony, állat- és eszközállományuk jelentéktelen. A megalakult termelőszövetkezetek sem területi, sem települési vonatkozásban nem képeztek egységet. A termelőszövetkezetek inkább politikai kérdésként kerültek előtérbe, semmint a mezőgazdasági termelés gazdasági egységei.

Az 1960-ban megalakult termelőszövetkezetekre a bizonytalan

belső gazdasági helyzet a jellemző. Az egész társadalom egyik legfontosabb feladata a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági és politikai megszilárdítása. (Ezt a célt szolgálta a városi üzemek termelőszövetkezeti patronálási mozgalma is.)

Az 1960-as évek elején sok szempontból fontos, hatásaiban ma is érződő folyamatok indultak meg a termelőszövetkezetek és a tanácsigazgatás, valamint a településhálózat vonatkozásában. Az akkori irányítási, ellenőrzési, tervezési gyakorlat alapján a tanácsok szinte a termelőszövetkezetek tervlebontó felettes hatóságaivá váltak, így ez az egybekapcsolódás diktálta a két hálózati rendszer összehangolását. Az 1960-as évek közepéig a termelőszövetkezeti körzetesítéseket inkább az jellemezte, hogy a termelőszövetkezet központja és területe alkalmazkodott a közigazgatási beosztáshoz.

Az 1960-as évek végétől a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben kialakulnak az önálló vállalati gazdálkodás feltételei, a termelőszövetkezetek és a helyi tanácsok között fokozatosan partneri viszony jön létre. A termelőszövetkezetek egyesítésében ekkor egyaránt jelentkeznek a gazdasági és az igazgatási szempontok.

Az 1970-es években lejátszódó tsz-egyesítésekkor még megfigyelhető a tanácskörzetekhez való igazodás és igazítás (bár ez már korántsem elsőrendű szempont), a járáshatárokat átszelő tsz-ek száma még kevés. A termelőszövetkezeti egyesítések legfőbb mozgatója a mezőgazdasági termelőerők koncentrációja, az iparosodott mezőgazdaság megfelelő üzemméreteinek kialakítása lett. (1970-ben a szekszárdi tsz egyesült az öcsényivel, a simontornyai tsz pedig a Fejér megyei Igarival, Igar központtal.)

Az 1970-es évek végén megkezdődik a termelőszövetkezetek társulási folyamata. *A termelési rendszerek területi és településközi kapcsolatai teljes mértékben elszakadnak a tanácsi igazgatás területrendszerétől, a társulások fő mozgatója az eredményes gazdálkodásra való törekvés.*

A településhálózat történetileg kialakult rendszere erősen éreztette hatását a termelőszövetkezetek területének alakulásában, majd későbbi integrálódásában, a későbbiek folyamán viszont a termelőszövetkezetek központ- és területrendszere erőteljesen visszahatott a településhálózat funkcionális és hierarchikus kapcsolatrendszerének alakulására, az egyes települések belső szerkezetének változására.

A Dél-Dunántúl aprófalvas területein először társadalmi csoporthoz vagy réteghez kötött termelőszövetkezetek alakultak az 1940-es és 50-es

években. Az 1959–1961-es szervezéskor elsősorban települési egységhez kötött termelőszövetkezeteket alakítottak. Az egész Dél-Dunántúl területén csak két településközi termelőszövetkezet működött 1960. I. 1-én. Az 1960-as évek közepéig fokozatosan kialakulnak a kiskörzeti termelőszövetkezetek, amelyek 2–4 település határában gazdálkodnak. Az 1970-es években az aprófalvas területeken is kialakulnak a nagyhatáru, sok települést egybefogó termelőszövetkezetek. 1980-ban már nem ritka a 8–10 települést átfogó termelőszövetkezet, a lenti és az újpetri tsz 13 község határában gazdálkodik, átlépve járási szintű igazgatási kereteket is (Újpetre) (22. táblázat).

A szocialista mezőgazdaság és a településhálózat kapcsolata is megváltozik. A Dél-Dunántúl sajátos természeti viszonyai és történeti fejlődése közepette kialakult aprófalvas településhálózat új viszonyok közé került a mezőgazdaság szocialista átszervezésekor. A mezőgazdaság szocialista átszervezése és a községekből felerősödő elvándorlás elválaszthatatlanul összefügg. Községhálózatunk továbbfejlődése szempontjából alapvető probléma, hogy a mezőgazdaság szocialista átszerveését követően a mezőgazdaságból kikerülő népesség foglalkoztatása egyúttal lakóhelyváltoztatással is járt, felgyorsult a községből városba, a mezőgazdasági területekről az ipari területek felé való áramlás.

A kiegyenlítettebb területi fejlődés szempontjából hibát követtünk el azáltal, hogy nem került sor a mezőgazdaság szocialista átszervezésével párhuzamosan a hagyományos területi központok (vagy az 1963-as keretterv terminológiájával élve, az alrégióközpontok) dinamikusabb ipari fejlesztésére.

A termelőszövetkezetek különösen az 1970-es évek elejétől, a mezőgazdaság iparosodásától kezdődően gyakorolnak jelentős strukturáló hatást a településhálózaton belül. A mezőgazdasági üzemek gazdálkodási bázisuk, infrastrukturális hálózatuk fejlesztésével, a műszaki, agrárértelmiség letelepítésével, a fokozódó ipari tevékenység fejlesztésével befolyásolják az egyes települések — elsősorban a székhelytelepülések — helyzetét, funkcionálását és településhálózati presztízsét. A nagyobb fejlesztések hatása egyértelműen jelentkezik a jól gazdálkodó termelőszövetkezetek székhelyein. Jónéhány dél-dunántúli település fejlődése, jelene és jövője elszakíthatatlan jól gazdálkodó termelőszövetkezetétől.

A termelőszövetkezetek jelentős szerepet vállalnak a községi, közösségi intézmények építésében és fenntartásában, egyes helyeken a helyi kereskedelem és szolgáltatás fejlesztésében, a korszerű községi infra-

struktúra kiépítésében. A termelőszövetkezetek ilyen jellegű tevékenysége különösen a kis költségvetéssel rendelkező tanácsok esetében nagyon jelentős, de nem öncélú. A termelőszövetkezetek e fejlesztések révén stabilizálhatja saját munkaerőbázisát, vonzóbbá teheti települési környezetét és ez hosszú távon jó gazdasági befektetésnek bizonyul.

A körzeti orvosi ellátás községközi kapcsolatai

Az orvosi ellátás jelentős része már a két világháború között is adminisztratív úton meghatározott keretek között folyt. A lakosság nagy részét a községi (minden 5000 főn felüli települést községi orvos tartására köteleztek), ill. körorvosok látták el. 1937-ben Baranya községeiben 35, Somogyban 71, Tolnában 53, a történelmi Zalában 41 községi, ill. körorvos működött. *A Dél-Dunántúl területén az orvosi ellátás a felszabadulást megelőzően a leginkább körzetesített területi rendszer volt.*

A településközi kapcsolatok szempontjából fontos, hogy a társadalombiztosítás a falusi lakosságnak csak mintegy 1/3-ára terjedt ki. A nem biztosítottak magánorvosi keretek között juthattak orvosi ellátáshoz, a legszegényebb rétegek az ún. szegénybeteg-ellátás keretében hatósági orvosokhoz fordulhattak.

A felszabadulás után fokozatosan bővült a biztosítottak köre, nőtt a községi orvosok száma. 1950-ben a Dél-Dunántúl községeinek orvosi ellátottsága, az ellátás körzetesítettségi szintje lényegesen javult, bár az 1950-es beosztás nem teljesen szabályozott területeket jelent.

Az 1950-es állapotra jellemző, hogy az orvosi alapellátás tekintetében megmaradt az erős körzetesítettség. Az orvosi alapellátás fejlesztése eszköz- és szakemberigényes. Az aprófalvas területeken nem lehetett egyik napról a másikra felszámolni az elmaradottságot. Különösen szembeütő Zala megye kedvezőtlen orvosi ellátottsága. Nagy az egy körzetre jutó települések és a lakosság száma is.

Az erős körzetesítettség ellenére törekvések bontakoztak ki az orvosi ellátás helyben való megoldására is. Az orvosi körzethez tartozó településeken kisebb, alkalmi orvosi szobákat alakítottak ki, melyekben a körzeti orvosi meghatározott napokon rendelt. *A nagy körzetek így nem feltétlenül jártak nagyarányú településközi mozgásokkal.*

Az egységes körzeti orvosi hálózat megteremtésére 1952. nov. 1-én került sor. Az addig nehezen áttekinthető rendszert — hatósági orvos, tár-

sadalombiztosítási körzeti kezelőorvos és az egészségvédelmi szolgálat — egyesítették. *Az új körzeti orvosi rendszer az egészségügy egységének és a területi elv érvényesítésének alappillére lett. A körzeti orvos felelős az orvosi körzetben élő lakosság teljes egészségügyi alapellátásért.*

Az 1950-es években a körzeti orvosi ellátás nem igazodik a községi tanácsok területi rendszeréhez, egy-egy orvosi körzet több tanács területét foglalja magába, néhány körzet 7–9 tanács területére is kiterjedt.

Az 1950-es évektől jelentős fejlődés következett be a körzeti orvosok és az orvosi körzetek számát illetően. *A körzeti orvosi hálózat fokozatosan „besűrűsödik”, a körzeti orvosi székhelyközségek száma gyarapszik, bár korántsem olyan mértékben, mint az orvosok és az orvosi körzetek száma.* Ennek oka az, hogy egy-egy fejlettebb község 2–3 orvosi körzet székhelyévé válik, s valóságos településhalmaz alakul ki körülötte, a legfejlettebb községek átkerülnek a városok közé.

A körzeti orvosok betegforgalma az elmúlt évtizedekben növekedett. Egy lakosra évente átlag 4–6 körzeti orvosi kapcsolatteremtés jut, s az esetek többségében a beteg keresi föl az orvost. A mozgásban korlátozott korcsoportok (gyermekek, idős korúak) kapcsolatteremtési gyakorisága nagyobb, ezért alapvető kérdés az orvosi körzetek belső közlekedési hálózatának alakulása. Sajnálatos, hogy e tekintetben a legmagasabb idős korú aránnyal rendelkező aprófalvas területeken szervezett orvosi körzetek vannak a legrosszabb helyzetben.

Az orvosi ellátás körzetesítési kérdéseit nem választhatjuk el a többi ágazatban végbement folyamatoktól. Míg a többi ágazat (tanács, tsz, iskola) vonatkozásában erős körzetesítés ment végbe 1950–1980 között, addig a körzeti orvosi ellátási rendszer folyamatosan bővült. Míg 1980-ban a Dél-Dunántúlon 268 önálló, ill. községi közös tanács van, addig a körzeti orvossal rendelkező községek száma 298, tehát 1950-hez képest alapvető változások következtek be a tanács és a körzeti orvosi területi rendszer egymáshoz való viszonyában. *Összességében a körzeti orvosi ellátás területi és központrendszerének fejlődési tendenciája ellentétes a többi ágazatével, az orvosi ellátás az elmúlt évtizedekben közel maradt vagy jobban mondva közel került a gondjaira bízott lakossághoz (13. táblázat).*

Az intézmény-koncentráció iránya és annak mértéke önmagában véve nem minősíti az intézménytípus működését. Az orvosi szolgálat eredményes és hatékony működéséhez javítani kell a kialakult körzeteken be-

lúli kommunikációs kapcsolatokat, növelni kell az orvosi körzeten belüli mozgáslehetőséget.

Az iskolai körzetesítés és a községi településhálózat

A négy dél-dunántúli megye elaprózott és elmaradott elemi iskolai itnézményhálózatot örökölt. A települések döntő többsége rendelkezett elemi iskolával, de az iskolák nagy része egy tantermes és egy tanítós, kisebb része két tantermes és két tanítós volt, csak a nagyobb községekben épültek korszerűnek tekinthető iskolák. A községek jelentős részében 90–100 gyerek jutott egy-egy osztályteremre és tanítóra.

A felszabadulás után kibontakozó politikai és kulturális törekvések egyik célja az alsófokú iskolai oktatás államosításának és fejlesztésének megvalósítása volt. *Az iskolák államosítása, a kötelező 8 osztályos általános iskolai rendszer tényleges bevezetése fontos politikai és oktatási lépés volt*, de 1950-re még nem sikerült megteremteni az iskolai oktatás anyagi, tárgyi, személyi feltételeit. Különösen nehezen ment az új oktatási rendszer intézményhálózatának kialakítása az aprófalvas területeken.

1950-re hihetetlenül bonyolult általános iskolai igazgatási-irányítási, részben ellátási településközi kapcsolatrendszer alakult ki a községi iskolák között. (A különböző jellegű általános iskolák 1950-ben: 1/ *önálló általános iskola*: nagyságától, osztottságától függetlenül, igazgatásilag önálló; 2/ *általános körzeti anyaiskola*: olyan kislétszámú iskolák tartoznak hozzá, amelyek alsó- és felső tagozattal egyaránt rendelkeznek, de önálló igazgatásuk nincs; 3/ *általános körzeti központi iskola*: az általános körzeti tagiskolák felső tagozatos diákjait fogadja; 4/ *általános körzeti tagiskola*: 1–4 osztály működik, a felső tagozat bejár az általános körzeti központi iskolába; 5/ *általános körzeti fiókiskola*: alsó és felső tagozattal egyaránt rendelkezik, de igazgatásilag az általános körzeti anyaiskolához vagy az általános körzeti központi iskolához tartozik.) E nehezen áttekinthető és területileg szinte ábrázolhatatlan igazgatási, ellátási kapcsolatok miatt csak azt vizsgálom, hogy az egyes községek rendelkeznek-e valamilyen jellegű általános iskolai oktatással.

Az általános iskolai körzetesítések már az 1950-es évek legelején megindultak. A közoktatási miniszter 1.220–34/1951. sz. rendelete lehetőséget ad az általános iskolai körzetesítések megindítására. (1951-ben Bezedeken alakult meg az ország egyik első körzeti iskolája. Ivándárda,

Lippó, Sárók felső tagozatos diákjai a körzeti iskolába jártak.) Az MDP 1954-es határozatai kiemelték és szorgalmazták az iskolák fejlesztését és körzetesítését. A határozatok nyomán minden járási tanács elkészítette a körzetesítési terveket. Nagyarányú iskolaépítéseket irányoztak elő, és a felső tagozatos tanulók szakrendszerű oktatását kiskörzetekben kívánták megoldani az aprófalvas területeken is. Ekkor még csak kizárólagosan a felső tagozatok körzetesítéséről van szó, döntő szempont a szakrendszerű oktatás bővítése, az egyenlő továbbtanulási lehetőségek megteremtése.

A településhálózat fejlődése, a körzetesítések története és a tanácsigazgatáshoz való kapcsolata szempontjából fontos, hogy az *iskolakörzetesítés* – először csak a felső tagozat vonatkozásában – *hamarabb kezdődött meg, mint a tanácshálózat átalakítása, a teljeskörű körzeti rendszer gondolata az általános iskolai oktatás vonatkozásában fogalmazódott meg először.* Az 1954–55-ös járási iskolakörzetesítési tervek majdnem minden községre kiterjedtek.

A tervek és határozatok ellenére 1960-ig főleg szervezeti körzetesítés folyik, az iskolákat igazgatásilag egyesítik, de a tanulók csak kevés helyen járnak be a központi iskolába. Ennek oka egyrészt a kijelölt körzeti iskolák fejletlensége (csak kevés helyen került sor az iskolaépítési tervek megvalósítására), másrészt pedig a megfelelő közlekedési lehetőségek hiánya.

Az 1960-as években már megszűnik néhány kisiskola, innen az alsó tagozatosok is bejárnak a körzeti iskolába, de a körzetesítés ekkor még nem jelent nagy problémát a települések számára, hiszen általában a szomszédos községbe járnak a tankötelesek. 1970-ben a települések döntő többsége még rendelkezik valamilyen oktatási intézménnyel, a felső tagozatos körzetek általában 3–5 községre terjednek ki, az alsó tagozatok körzetesítése még ritka jelenség.

Az MSZMP 1972 júniusi határozata kijelöli az állami oktatás továbbfejlesztésének főbb irányait. Erőteljesen felgyorsul az iskolakörzetesítések folyamata. A körzetesítések során – a pedagógiai szempontok mellett – szerepet játszik a tanácsok körzetesítése is, hiszen megváltozott az iskolák irányítási és fenntartási rendszere.

Miután megtörtént az alsó tagozatok körzetesítése is, 1980-ban a Dél-Dunántúl településeinek 47 %-a nem rendelkezik általános iskolai oktatási intézménnyel. Baranyában és Zalában magasabb az iskola nélküli települések száma, mint az iskolával rendelkezőké (24. táblázat).

Az iskolakörzetesítés eredményei és hatásai sok szempontból vizs-

gálhatók. Az oktatási szempontok mellett — véleményem szerint — legfontosabb, hogy milyen hatással járt az iskolakörzetesítés az aprófalvas településhálózat jövőjét, a népesség helybenmaradását illetően.

A körzetesítések pedagógiai értékelése nagyjából egységesnek tekinthető. A szakrendszerű osztott oktatás előnyeit emelik ki, s csak korlátozott hátrányként értékelik az utazással járó idővesztéséget, az iskola és a család kapcsolatainak meglazulását.

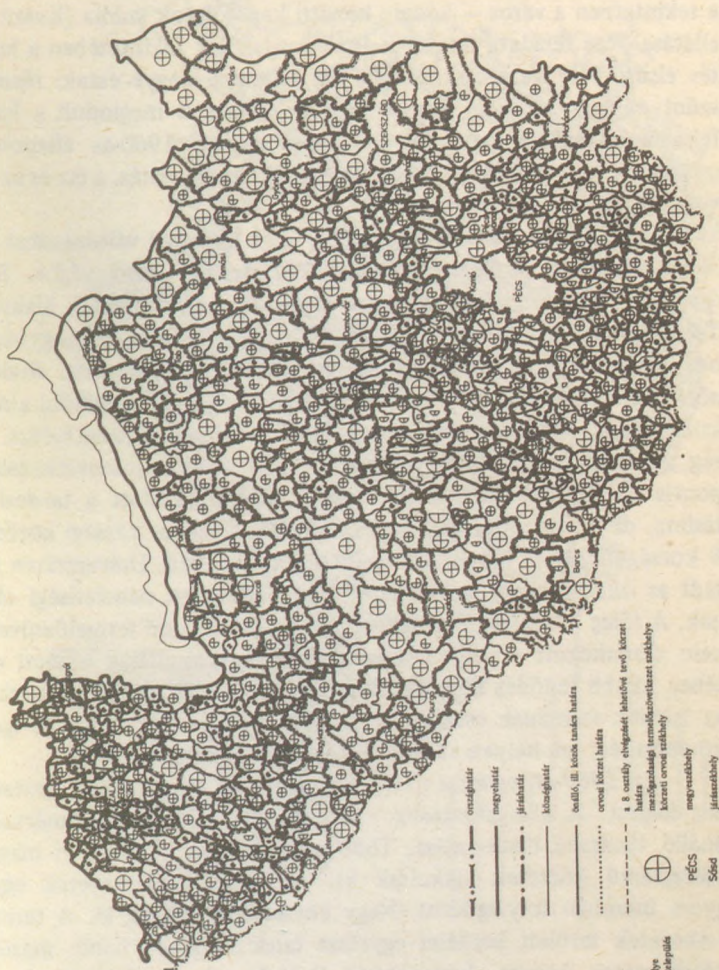
Az igazi problémák, az igazi kérdőjelek és hátrányok a kisközségek közössége szempontjából jelentkeznek. Az iskola megszűnése, az értelmiség teljes kivonulása mintegy befejezi a települések közösségi intézményhálózatának kiürülési folyamatát. Párhuzamot lehet vonni az iskolakörzetesítés és a települések demográfiai eróziójának felgyorsulása között (Nemes Nagy J. 1982). Megítélésem szerint is egyértelmű a kapcsolat, de nem lehet abszolutizálni az iskolakörzetesítés szerepét.

4. A községek adminisztratív úton meghatározott kapcsolatrendszerének térbeli rendje 1950–1980 között

A négy ágazat fejlődési tendenciáinak áttekintése után röviden vessük össze központ- és területrendszerük egymáshoz való viszonyát. Az 1950-es metszet (16. ábra) még nem tükröz kiterjedt településközi kapcsolatokat. Az igazgatás területén a községi tanácsok nagy része települési jellegű. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek még nem képeznek teljes térkitöltésű hálózatot, nem minden településen jöttek létre. A vizsgált tényezők közül 1950-ben csak az orvosi ellátás körzetesített. A körzeti orvosi ellátás nem igazodik sem a községi tanácsi beosztáshoz, sem pedig a járáshatárokhoz. (A pécsi járáshoz tartozó garéi körzeti orvos látta el a siklósi járáshoz tartozó Bisse, Csarnóta, Szava, Turony községeket; a siklósi járásban levő bogádmindszenti körzeti orvos pedig a pécsi járáshoz tartozó Tengeri, Siklósbodony községeket stb. Speciális problémaként jelentkezik a városközeli falvak orvosi ellátása. A Kaposvár környéki 5 zselici község körzeti orvosa Kaposvárott, a Mohács, Nagykanizsa és Zalaegerszeg környéki községek körzeti orvosa is a városokban működött.) Az oktatás terén megjelenik a körzetesítés, de majdnem minden település rendelkezik valamilyen helyi oktatási lehetőséggel.

Az 1960-as állapot (17. ábra) nem mutat nagyarányú körzetesíté-

17. ábra: A Dél-Dunántúl községi jogalású településeinek intézményi ellátottsága és településközi kapcsolatrendszere 1960-ban.

seket. Kisebb átalakulás játszódott le a tanácsi beosztásban, ezzel szemben a termelőszövetkezetek területi rendszere csaknem teljes térkitöltésűvé vált. A körzeti orvosi ellátás terén részben csökkent a járáshatár menti átnyúlások száma, és új körzeti orvosi székhelyek alakultak. Nőtt e tekintetben a város – község közötti kapcsolatok száma (Keszü és Hird ellátása Pécs feladata lett). Az általános iskolák tekintetében a körzetesítés elsősorban igazgatási jellegű, bár Baranya megye északi részén megszűnt néhány kisiskola és Somogy megyében is megindult a kisiskolák felszámolásának folyamata. Összességében az 1960-as állapotot még mindig a település szintű kiépültség jellemzi az igazgatás, a tsz és az oktatás vonatkozásában.

Az 1970-es metszet (18. ábra) már lényeges változásokat tükröz. A közigazgatás területén erőteljes körzetesítés ment végbe. Baranya, Somogy, Zala megyében közepes nagyságú tanácsközrzetek alakultak ki. Tolnában pedig kiskörzetek jöttek létre. Baranyában, Somogyban, Zalában megindult a korábbi kis tanácsi körzetek összevonása. Kialakulnak a 4–5 településből álló közös községi tanácsok, de megindul a nagyobb községyszámú tanácsok alakulása is (Felsőmindszent, Szentbalázs, Csesztreg, Zalaszentbalázs, Búcsuszentlászló stb.). A termelőszövetkezetek központja és területbeosztása sok helyen alkalmazkodott a tanácsi beosztáshoz, de az igazodás nem teljeskörű. (Pl. a sellyei községi közös tanács 8 községből áll és három tsz működik a területén. Drávasztárán megmaradt az önálló termelőszövetkezet, ennek döntően nemzetiségi okai vannak. A főleg horvátok által lakott község jól működő termelőszövetkezte nem csatlakozott a sellyeihez.) A körzeti orvosi ellátás területi rendszerében kisebb fejlődés következett be. Az általános iskolai hálózatban nem az iskolák számának csökkenése a fontos, hanem az, hogy az igazgatási körzetesítést sok helyen az ellátási körzetesítés váltotta fel.

Az 1980-as metszet (19. ábra) alapvető változásokat mutat 1970-hez képest. A közigazgatásban folytatódott a kis közös tanácsok és az önálló tanácsok összevonása. Több esetben nagy területű és magas településszámú körzetek alakultak ki. A termelőszövetkezetek egyesítése gyors ütemben folytatódott. Nagy körzetek alakultak ki. A termelőszövetkezetek területi kérdései egyrészt tanácsközrzetben belül, másrészt tanácsközrzetek között, harmadrészt járások, városkörnyékek és városok szintjén vetődnek fel. A körzeti orvosi ellátás kiépülése folytatódott. Ezzel szemben tömegesen szűntek meg a kisiskolák, végbement az alsó tagozatok körzetesítése is. Az ország legnagyobb iskolai körzetei alakultak

ki (Csesztreg, Vajszló), néhány helyen megnőtt a városkörnyéki falvak városrautaltsága az általános iskolai oktatás területén (Kaposvár környéke).

1980-ra a legtöbb kis település elveszítette közösségi intézményhálózatának nagy részét, a körzeti ellátás általában egyre messzebb került tőlük. A különböző ágazatok központjainak koncentrálódása nem azonos, ellátási-illetékességi területük különböző. A Dél-Dunántúl területén még nem alakultak ki egyértelműen az alsófokú központok, melyek képesek lennének a körzetükbe tartozó települések szükségleteinek teljeskörű kielégítésére.

A falusi településhálózatban lejátszódó kedvezőtlen folyamatok nem vezethetők vissza egyetlen tényezőre. Olyan sokösszetevős folyamatról van szó, amelyben meghatározó szerepe van a gazdasági alapok átalakulásának (a mezőgazdaság szocialista átszervezésének), a település- és területfejlesztési politikának és stratégiának. Emellett a végbement körzetesítések együttesen idézték elő a negatív jelenségeket. A településhálózatban végbement változásokat nem lehet visszafordítani egy-egy ágazat területi rendszerének megváltoztatásával. A településhálózat stabilizálásának útja csak a kialakult körzetek megszilárdítása, a további körzetesítés elkerülése, a körzetközpontok fejlesztése, a társközségek alapvető lakossági igényeinek helyi kielégítése és a körzeten belüli tömegközlekedési kapcsolatok eddiginél jobb megszervezése lehet.

V. A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETBEOSZTÁS KÖZIGAZGATÁSFÖLDRAJZI PROBLÉMÁI A DÉL-DUNÁNTÚLON AZ 1984-ES TERÜLETI REFORM UTÁN

1984. január 1-től lényeges változások következtek be az ország közigazgatási területrendszerében. Megszűntek a járások, helyüket a városkörnyéki igazgatási rendszer foglalta el. A járások megszüntetésében lényeges szerepet játszott jelentőségüknek és funkcióiknak 1971-től tartó állandó csökkenése (e tekintetben az egyik leglényegesebb, hogy 1978-ban a termelőszövetkezetek állami felügyelete a megyékhez került), a községek önállóságának, felelősségének és a községi közigazgatás szakszerűségének növekedése.

A járások megszüntetése az első lépés a kétszintű igazgatás kialakítása felé. Fokozatosan megteremtődik a községek közvetlen megyei irányításának lehetősége. A tervek szerint *a városkörnyéki igazgatás átmeneti forma*, amely szerepet kap a megyei irányítás közvetítésében.

A megszűnő járási hivatalok feladatát és hatáskörét nagyrészt a községekhez decentralizálták. A járási hivataloknál intézett első fokú ügyek 70 %-a a községekbe, 30 %-a a városokhoz került. A városok és a városi jogú nagyközségek a járásoktól a másodfokú hatósági ügyintézészt vették át, s néhány ügyben a városkörnyékhez tartozó községek tekintetében elsőfokú hatósági ügyintézészt is végeznek. A városkörnyék, ill. nagyközségek központja így korlátozott irányítási és felügyeleti tevékenységet gyakorol a községi tanácsok fölött, a másodfokú hatósági ügyintézés vonatkozásában pedig hatósági felettes szervként működik az e tekintetben neki alárendelt községi szervek fölött (*Kara P. – Kilényi G. – Kökényesi J. – Verebélyi I.* 1983). *Közigazgatásföldrajzi megközelítésben a városkörnyék központja a községek számára tényleges közigazgatási központként jelenik meg, s a korábbiakhoz hasonlóan zárt mozgáspályákat alakít ki.*

Az Elnöki Tanács határozta meg a megyei irányításban közreműködő városokat és városi jogú nagyközségeket, s jelölte ki a hozzájuk tartozó községeket. A városkörnyékek illetékességi területének konkrét ki-

alakításakor figyelembe vették a megyék javaslatait is. A városkörnyéki igazgatás területi rendjének meghatározásakor két tényező került előtérbe: „Az illetékességi terület kiterjedése, az abba besorolt községek száma egyrészt függvénye annak, hogy az adott térség településföldrajzi, gazdasági-társadalmi adottságai következtében milyen vonzáskörzeti és más együttműködési kapcsolatok vannak a városkörnyék székhelyűl kijelölt település és a környező községek között. Másrészt a városkörnyéki terület nagysága tükrözi azt a tényt, hogy a középszintű igazgatás ma még szükséges feladatait a járási hivatalok felszámolása után igazgatási-politikai szempontból racionálisan kellett a városkörnyéki igazgatáshoz áttelepíteni.” (Kara P. stb. 1983, p. 13).

A két tényező közül bennünket az első érint közelebbről. Nyilvánvaló, hogy *a településhálózat kialakult vonzáskörzetrendszere és a településközi kapcsolatok területi rendje nem abszolút módon és nem kizárólagos jelleggel került előtérbe a városkörnyéki igazgatás területi rendjének kialakításakor*, így a későbbiek során minden esetben szembesíteni lehet majd a közigazgatási beosztást és a vonzáskörzeti kapcsolatokat.

Az 1984-es átszervezést megelőzően 61 városnak volt városkörnyéke. Ezek a városkörnyékek általában kis kiterjedésűek voltak, de kialakult néhány járási méretű városkörnyék is. Az átszervezéskor a 83 járás és 61 városkörnyék helyett 139 város-, ill. nagyközség-környék jött létre. A korábbi városok 4 kivételtől eltekintve részt kaptak az új igazgatási területi rendszerben (20. ábra). Összességében a közepes területi kiterjedésű városkörnyékek száma a meghatározó, de kialakult jónéhány kis-, ill. nagyterületű és településállományú városkörnyék is (25. táblázat).

Dél-Dunántúl területén az új területi struktúra kialakítása lényeges változásokkal járt. Tamási és Zalaszentgrót várossá nyilvánításával nőtt a városok száma (a várossá nyilvánításakor Tamásihoz csatolták Párit, Zalaszentgróthoz Csáfordot, Tekenyét, Zalakoppányt és Zalaudvarnokot), Boglárlelle, Csurgó, Tab, Letenye városi jogú nagyközségként új szituációba került és szerepet kapott a területi igazgatás új rendszerében. A községek száma az időközben bekövetkezett közigazgatási egyesítések következtében 1980-hoz képest tovább csökkent (26. táblázat). 1980-hoz viszonyítva több kisebb változás következett be a községi tanácsok számában és jellegében is, de e tekintetben alapvető módosulás nem történt (27. táblázat).

Dél-Dunántúl vonatkozásában a területi beosztás részletesebb áttekintése (28. táblázat) közigazgatásföldrajzi szempontból több terület-

szervezési kérdést vet föl, eltérő megoldásokat és törekvéseket jelez. *Baranya megyében az 1984-es reform során megszűnt a komlói, mohácsi, siklói, szigetvári járás, helyettük városkörnyékek alakultak.* Az átalakulás nem járt területi mozgásokkal. (Baranya megyében 1982. január 1-én kisebb területi átszervezéseket hajtottak végre, amelyek az 1979-es változtatások eredményeként kialakult feszültségek feloldását célozták. A pécsi városkörnyékhez csatolták a mohácsi járásból Birjánt, Lothárdot, Magyarsarlóst. Hetvehelyt, Okorvölgyet és Szentkatalint a komlói járástól a szigetváriba, Erdősmecskét a mohácsiból a komlóiba sorolták át.) *A megyében nem hoztak létre sem városi jogú, sem pedig közvetlen megyei irányítású nagyközséget.*

Közigazgatásföldrajzi szempontból a megyei területszervezés egyik legnagyobb kérdőjele, hogy a városhiányos sellyei térségben miért nem alakítottak ki nagyközség-környéket, miért nem vált Sellye városi jogú nagyközséggé. Sellye városi jogú nagyközséggé alakításával megoldható lett volna a siklói városkörnyék irreálisan nagy területének és település-állományának csökkentése (a megye legkisebb és legkevesbé fejlett városához tartozik a legnagyobb kiterjedésű és településállományú városkörnyék) és a határ menti területek arányosabb fejlesztése. (Ígaz, hogy ebben az esetben Sellye lett volna az ország legkisebb lélekszámú [3113 fő] városi jogú nagyközsége, de a reálisan kialakítható nagyközség-környék területe és lakossága elérhette volna a kisbéri, a szécsényi, vagy a Dél-Dunántúl területén a csurgói, tabi, letenyei nagyközség-környék nagyságát).

Külön elemzést igényel a megye városkörnyékeinek egymáshoz viszonyított helyzete és belső arányai. *Sem vonzáskörzeti, sem térszerkezeti szempontból nem magyarázható, és véleményem szerint nem is indokolható az a megoldás, hogy a megye minden tekintetben meghatározó súlyú székhelye körül alakították ki a legkisebb városkörnyéket.* A pécsi városkörnyékhez tartozik a legkisebb városkörnyéki terület, a legkevesebb község és tanács, valamint a városkörnyék községeiben él a megye összes városkörnyéke közül a legkevesebb lakos (bár a város és környékének együttes lakossága többszörösen meghaladja a többi város és környéke együttes lakosságát). A tanácsi apparátus kisebb bővítése előnyösebb megoldás lett volna, mint a torz területi beosztás fenntartása.

Somogy megye területi rendszerének alakítása lényegesen különbözik Baranyaétól és más törekvéseket fejez ki. Nagymértékben megvál-

tozott a megye területi beosztása. A városhiányos térségekben létrejött 3 városi jogú nagyközség (Boglárlelle, Csurgó, Tab) révén az igazgatási területbeosztás térszerkezetileg arányosabbá vált. (Csurgó és Tab esetében egyfajta utólagos igazságszolgáltatásról van szó, a két korábbi járás megszüntetése annak idején nem volt minden tekintetben megalapozott. Boglárlelle vonatkozásában a tudatos városfejlesztési célkitűzések érvényesültek, bár a Fonyód–Boglárlelle váltás nem tűnik teljes mértékben indokoltnak.)

A megye városkönyvékeinek egymáshoz viszonyított struktúrája nagyjából kifejezi a reális településhálózati és térszerkezeti kapcsolatokat. Kaposvár, a megye székhelye rendelkezik a legnagyobb területű, népességszámú és településállományú városkörnyékkel, kifejezve ezzel a megye középső területein betöltött meghatározó szerepét.

Tolna megyében Szekszárd körül alakult ki a legnagyobb területű és népességű városkörnyék. Szekszárd vonzáskörzetének részletes és mélyreható vizsgálata alapján (Fodor I. – Hajdú Z. szerk. 1984) a következő kérdések vetődnek fel. A megye központjai, Tamási várossá nyilvánításával, területileg arányosan helyezkednek el, vonzáskörzetük – bár több átfedéssel – nagyjából kialakulnak tekinthető. Az új közigazgatási beosztás jelentős részben tükrözi a tényleges településközi kapcsolatokat, de nem oldja fel a vonzáskörzeti átfedésekből adódó problémákat. Ezek a problémák a tamási városkörnyék kérdése körül összpontosulnak. Paks, Szekszárd, Bonyhád, Dombóvár, Tamási vonzáskörzeti átfedései a volt gyönki járás, a Hegyhát területén a legbonyolultabbak. A három kisközpont (Gyönk, Hőgyész, Simontornya) városkörnyéki besorolása minden tekintetben nehéz és csak kompromisszumos megoldású lehet. *Megfontolandó lett volna Simontornyához hasonlóan Gyönk és Hőgyész közvetlen megyei irányítású nagyközséggé nyilvánítása.* Sajátos problémaként merül fel Dunaföldvár várossá nyilvánításának lehetősége, ill. szükségessége. Az nyilvánvaló, hogy a Dunaföldvár – Paks történelmi versenyfutás az utóbbi javára dőlt el, de Dunaföldvár várossá nyilvánítása több szempontból indokolható lenne. A település népességszáma, kiépült intézményhálózata, közlekedési helyzete alapján jóval meghaladja több várossá nyilvánított településünk színvonalát. Ugyanakkor kérdéses, hogy területi szervező szerepkör nélkül, „beszorítva” Dunaújváros és Paks közé, szükséges-e várossá nyilvánítása. Tolna helyzete sok vonatkozásban hasonló Dunaföldváréhoz, bár nem annyira kiélezett.

Zala megyében Zalaszentgrót várossá alakításával és városkörnyéki területének létrehozásával ismét előtérbe kerül a keszthelyi járás kérdése. A keszthelyi járás 1979. jan. 1-i átcsatolásakor a két járás egyesítését többek között azzal indokolták, hogy Keszthely fejlettsége, kialakult kapcsolatai következtében nemcsak a keszthelyi járásnak, hanem a zalaszentgróti járás jelentős részének is sokoldalú ellátó és szervező központja; a két járás természet- és gazdaságföldrajzi egységet alkot; mindkét járás tekintetében Keszthely a közlekedési központ, s ez meghatározó egyéb kapcsolatok vonatkozásában is; az egyesítés következtében területi összhang alakul ki Keszthely tényleges vonzása és politikai-igazgatási tevékenységi területe között. A valóságban 1979-hez képest nem változott meg és nem értékelődött át a Keszthely – Zalaszentgrót viszony, így a zalaszentgróti városkörnyék kialakítása inkább igazgatástechnikai, semmint térszerkezeti oldalról indokolható. Letenye városi jogú nagyközséggé nyilvánításával ismét egyfajta történeti igazságszolgáltatásról beszélhetünk, bár a letenyei járás 1970-es megszüntetése óta nem következtek be strukturális változások sem Letenye és volt járása, sem pedig Letenye és Nagykanizsa között. Ha Letenye gazdasági fejlettségét, intézményhálózatának kiépültségét és 4452 fős lakosságát nézzük – összevetve Letenye helyzetét a Dél-Dunántúl hasonló térszerkezeti helyzetben levő, magasabb fejlettségű és népességszámú községeivel –, arra a megállapításra juthatunk, hogy vagy nem érvényesültek következetesen a terület-szervezési szempontok, vagy pedig az egyes megyék lényegesen nagyobb befolyást gyakoroltak saját területük rendezésére, mint amennyi az országos összehasonlítás tükrében megengedhető és elfogadható lett volna.

A megyéken belüli területszervezési problémák mellett felvetődik a kérdés, hogy milyen eredménnyel lehet járási szintű közigazgatási területbeosztási reformot végrehajtani a megyehatárok érintetlenül hagyásával. Eddigi vizsgálati eredményeim alapján megalapozottnak tűnik az a megjegyzés, hogy a városkörnyéki területbeosztás rendezésének együtt kellett volna járnia a megyehatárok korrekciójával.

Ezzel szembeállítható, hogy a városkörnyéki területi rendszert csak átmenetnek tekintjük a kétszintű igazgatásra való áttérés folyamatában, és a városok ilyen jellegű igazgatási szerepe csak belátható ideig érvényesül, akkor a megyehatárok kérdését nem szabad összekapcsolni a városkörnyéki területi reformmal, mert a kétszintű igazgatásra való tényleges áttérés során az esetlegesen átcsatolt települések hátrányos helyzetbe kerülnének. (A dombóvári városkörnyék 1975-ös kialakítá-

sakor Baranyától és Somogytól Tolnához csatolt községek esetében is felvetődik majdan a kétszintű igazgatásra való áttéréskor az illeszkedés kérdése. Teljes mértékben megalapozott, hogy Jágónak, Csikóstöttös és Vásárosdombó, valamint Attala és Kapospula Dombóvárhoz vonzódott szinte minden tekintetben, de a megyei jellegű adminisztratív kapcsolatokon túl semmilyen más vonatkozásban nem kapcsolódik Szekszárdhoz.)

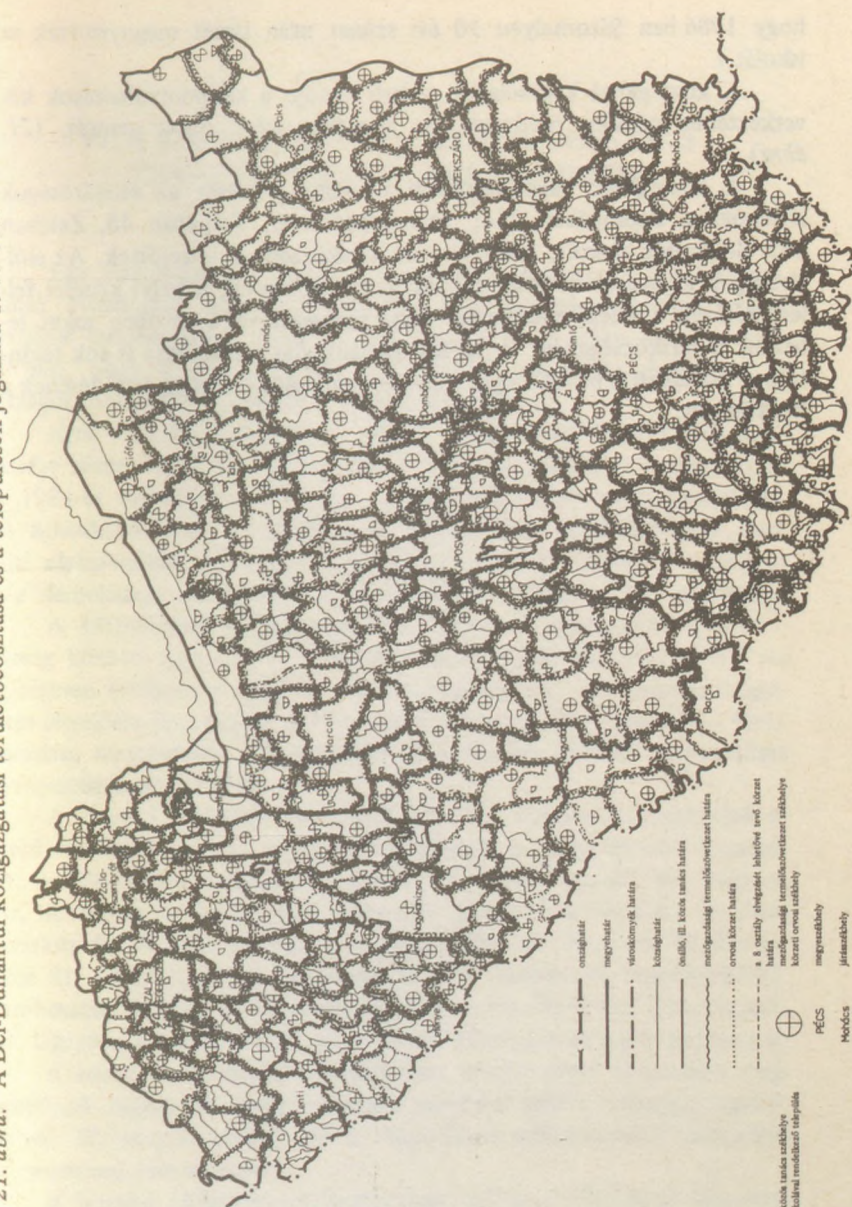
A dél-dunántúli megyékben az 1984-es területi reform eredményeként kialakult területi struktúra különböző törekvéseket fejez ki és eltérő sajátosságokat mutat. Szembetűnő, hogy *Somogy és Zala megye kisebb változtatásoktól eltekintve visszatért az 1950-ben kialakított központ-hálózathoz* (Somogyban Fonyód helyett Boglárlelle lett a városkörnyék központja), és *területi beosztásukban is felismerhetők az 1950-es területi struktúra jellemzői*.

Eltérések tapasztalhatók a megyeszékhelyek körül kialakított városkörnyékek helyzetét, nagyságát illetően is. Elgondolkodtató, hogy a másik három megyeszékhelyhez képest Pécs körül mesterségesen kis területű és népességű városkörnyéket alakítottak ki, s ennek során olyan települések kerültek át más városkörnyékekhez, melyek az igazgatási területbeosztás korábbi rendjében mindvégig a pécsi járáshoz tartoztak, pl. Egerág, Szemely, Szőkéd, Áta, Kisherend, Hásságy, Szalánta, Bosta stb.

A városkörnyéki reform során azok *a megyék jártak jól (vagy jártak el helyesen?)*, amelyek a városi jogú nagyközségek kialakításával megteremtették városhálózatuk jövőbeni fejlődésének lehetőségét, s ezáltal mind a városhálózat, mind a községhálózat vonatkozásában lerakták egy kiegyenlítettebb területi fejlődés alapjait.

A községközi kapcsolatokban a városkörnyéki reform nem hozott lényegi változást. A községek 1985. évi intézményi ellátottságát (29. táblázat) egybevetve az 1980. évvel megállapíthatjuk, hogy elsősorban a várossá nyilvánítás és az azzal járó községegyesítések következtében tovább csökkent a községek száma. A községekben tovább folyt az intézményi koncentráció! Különösen szembetűnő, hogy az általános iskolai oktatási lehetőséggel rendelkező községek száma 1980-hoz képest 47-tel csökkent. (Miközben az 1980-as évek elején már oly sok vita lezajlott a körzetesítések hátrányairól, a körzetesítés „csendben” folytatódott. A folyamatok „tálalása” sok mindent jelez, pl. nagy hangsúlyt kapott az,

21. ábra: A Dél-Dunántúl közigazgatási területbeosztása és a települések jogállása 1985-ben.

hogy 1986-ban Sátorhelyen 10 évi szünet után ismét megnyitották az iskolát.)

A községközi kapcsolatok térbeli rendje a központváltozások következtében némileg módosult, de alapjában véve stabil maradt. (21. ábra)

A községközi kapcsolatokban új szint jelentett az előjáróságok létrehozása. Baranyában 214, Somogyban 170, Tolnában 48, Zalában 185 előjáróság alakult, tehát minden társközségben létrejöttek. Az előjáróságok az érdekképviselő felelős megvalósításával, a helyi közélet fel lendítésével, a településfejlesztés helyi szervezésével a jövőben sokat tehetnek a társközségekért. A tanácsi gazdálkodás módosítása is sok tekintetben növelheti a társközségek szintenmaradásának, esetleg fejlődésének a lehetőségeit.

VI. A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETBEOSZTÁS TOVÁBBFEJLŐDÉSÉNEK KÉRDÉSEI

Egy viszonylag kis terület közigazgatási területszervezési folyamatainak áttekintése nem ad lehetőséget a közigazgatási területszervezés országos tendenciáinak jövőbeni megítélésére, még akkor sem, ha nyilvánvaló, hogy a dél-dunántúli folyamatokat mindvégig elsősorban az országos törekvések és szabályozások határozták meg.

Arra vállalkozhatom csak, hogy a folyamatok hosszú távú áttekintése révén kialakult általánosítható következtetéseimet összegzem, és az 1984-es városkörnyéki reform kapcsán bejelentett változások esetleges következményeit mérlegelem. *A közigazgatási területbeosztás jövőbeni alakulásának kérdéseit meghirdetett politikai céljaink – a szocialista demokrácia elmélyítése – tükrében kell mérlegelni, ill. minősíteni.*

A kétfokozatú közigazgatásra való áttérés megteremtheti a város – község közötti igazgatási és fejlesztési különbségek megszüntetését. Az egységesen értelmezett, azonos jogállású egységekből álló települési igazgatás létrejötté és a megyei területi szint – koordináló, ellenőrző – fennmaradása megteremtheti a települési és a területi érdekek kiegyenlített érvényesülésének feltételeit.

A községi igazgatás továbbfejlesztésének tendenciái összetettek és eltérő módon érinthetik a különböző jellegű és nagyságrendű községeket. A Dél-Dunántúl területén lényeges kérdésként vetődik fel, hogy mi lesz, ill. legyen a 100 fő alatti (Patca 96, Libickozma 98, Kára 77, Zala-köveskút 74, Felsőszenterzsébet 29, Magyarföld 44, Ramocsa 45, Csertalagos 81, Gosztola 61, Lendvadedes 83, Szijártóháza 90, Pusztapáti 97, Gombosszeg 50, Iborfia 48, Dötk 69, Almásháza 88, Sénye 79) községekkel. Ugyanez a kérdés merül fel a 100 fő feletti kisközségek esetében is.

A korábban beindult, s megítélésem szerint rövid távon nem megfordítható tendenciák következtében *számolni kell e községek egyesítésével, ill. megszűnésével, de a megszűnést adminisztratív eszközökkel gyorsítani nem célszerű.*

A községi eljárások létrehozása fontos a szocialista demokrácia erősítése és elmélyítése, a kialakult nagyterületű közös tanácsok

érdekegyeztetése, valamint a települések érdekképvisellete szempontjából, de a községközi kapcsolatokat, a közigazgatási jellegű lakossági mozgásokat csak mérsékelten fogja befolyásolni.

A tanácsi gazdálkodás változása, a fejlesztési eszközök arányosabb elosztása, a helyi erőforrások mozgósítása és a községi eljáróságok létrehozása a társközségek nagyobb lélekszámú, fejlettebb csoportjában pozitív irányban befolyásolhatja a kisközségek további sorsának alakulását.

Az önálló tanácsú és a kis lélekszámú közös községi tanácsok esetében sor kerülhet újabb körzetesítésekre is. A hetvehelyi közös tanács három községe együttesen mintegy 780 fős, az ibafai községi közös tanács 3 községe mintegy 560 fős lakosságával — mely mérsékelten csökken — hosszú távon nehezen tartható fenn. (A kis lélekszámú önálló tanácsok, pl. Almamellék 579 fő, Orfű 595 fő, Alsónána 828 fő, Medina 961 fő, Szálka 547 fő lakossal, további sorsának alakulása sokoldalú egyéni mérlegelést igényel.)

A községhálózat stabil, önfejlődő egységeit a nagyközségek képezik. Mind a négy megyében — bár különböző mértékben — kialakult a nagyközségek hálózata, amelyek a járások megszüntetésével több közigazgatási szerepkört is megkaptak. E nagyközségekben fokozatosan megteremtődik a kétszintű igazgatásra való áttérés lehetősége. (Felvetődik, hogy csak ezekre alapozva lehet megvalósítani a kétszintű igazgatásra való áttérést.)

A városi jogú nagyközségek (Boglárlelle, Csurgó, Letenye, Tab) *esetében a jelenlegi rendezés megteremtette a fokozatos várossá válás lehetőségét.* (Boglárlelle 1986. I. 1-gyel már várossá is alakult.) A várossá válás feltételeinek megteremtése nehezebb feladat, kérdéses, hogy az illetékes megyei tanácsok a megváltozott körülmények között mennyiben tudnak majd hozzájárulni várossá fejlődésükhöz.

A kialakult város- és városi jogú nagyközség-környékek a kétszintű közigazgatásra való áttérés átmeneteként ideiglenes jelleggel jöttek létre. *A kétszintű igazgatásra való áttérés után is jó néhány területen szükség lesz a városkörmények nagyságú területi egységekre.*

A kétszintű igazgatásra való áttérés legnehezebb és legbonyolultabb kérdése a megyei területi beosztás. A közvetlen megye-község kapcsolat új módon veti fel majd a megyék központ- és területi rendjének kérdését.

Az elkövetkezendő időszak leglényegesebb kérdése, hogy a településhálózatban létrejövő funkcionális és hierarchikus kapcsolatok, vala-

mint az igazgatási jellegű kapcsolatok egymáshoz való viszonya hogyan alakul. Az igazgatási beosztás, a terület- és településhálózat-fejlesztés központ- valamint területi rendjének összehangolása lényeges előnyökkel járhat, hiszen a fejlesztés megvalósítói, hordozói, koordinálói a különböző szintű tanácsok lehetnek.

A közigazgatási területszervezés- és beosztás a jövőben is megőrzi jelentőségét, a politikai célok egyik legfőbb megvalósítója a közigazgatás marad. A területbeosztás további alakításában el kell kerülni a felesleges, megalapozatlan változtatásokat. *A területbeosztás változtatásait lényegesen megfontoltabban és a változás által érintett lakosság tényleges bevonásával, érdekeinek érvényesítésével kell végrehajtani. Egyedül ez adhatja meg a területbeosztás egyik lényeges összetevőjét – társadalmi elfogadottságát.*

IRODALOM

- ÁDÁM L. – MAROSI S. (szerk.) 1975: A Kisalföld és a Nyugatmagyarországi peremvidék. Magyarország tájféldrajza 3. Bp., Akadémiai Kiadó.
- ÁDÁM L. – MAROSI S. – SZILÁRD J. (szerk.) 1981: A Dunántúli-dombság. (Dél-Dunántúl.) Magyarország tájféldrajza 4. Bp., Akadémiai Kiadó.
- ALSÓ L. 1935: A községsszervezés alapelvei. Bp., Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 19. sz.
- ANDORKA R. 1979: A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp., Magvető.
- ANTALFFY F. – FARKAS J. – HORVÁTH GY.-NÉ – HORVÁTH GY. 1971: Somogy megye társadalmi-gazdasági helyzete és fejlődésének főbb tendenciái. – Területi Statisztika. 4–5. sz. pp. 511–533.
- ANTALFFY GY. – SAMU M. – SZABÓ I. – SZOTÁCSKY M. 1970: Állam- és jogelmélet. Bp., Tankönyvkiadó.
- ARIAS, J. C. R. 1977: The theory and practice of geoadministration. Ekistics. 44. sz. pp. 172–177.
- BÁCSKAI V. – NAGY L. 1981: A dél-dunántúli vonzaskörzetek a XIX. sz. első felében. Bp., Kézirat. MTA Dunántúli Tudományos Intézet.
- BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., Akadémiai Kiadó.
- BALLAGI K. – KIRÁLY P. 1878: A Magyar Birodalom leírása, különös tekintettel az 1876. XXXIII. törv. cikkeire. Bp., Athenaeum.
- BALOGH B. 1980: Az országos, a regionális és a megyei településhálózat-fejlesztési tervek megvalósulása, különös tekintettel a városhálózat fejlődésére. – Területrendezés, 4. sz. pp. 11–19.
- BALOGH B. – KÓRÓDI J. – WIRTH GY. 1971: Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció. – Területi Statisztika. 3. sz. pp. 233–248.
- BARANSZKIJ, N. N. 1950: A gazdasági körzetbeosztás (rayonírozás). – A Földrajzi Könyv- és Térképtár Értesítője. 1–3. sz. pp. 90–118.
- BARBARITS L. 1929: Nagykanizsa. Bp., Magyar Városok Monográfiája.
- BARTA GY. – ENYEDI GY. 1981: Iparosodás és a falu átalakulása. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BEÉR J. 1962: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960). Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BEÉR J. – KOVÁCS I. – SZAMEL L. 1972: Magyar államjog. Bp., Tankönyvkiadó.
- BÉKESI L. 1980: A területi gazdaság, a területi politika és a közigazgatás kapcsolata. In: Bihari N. (szerk.): Közigazgatás és politika. Bp., Kossuth Könyvkiadó. pp. 198–216.
- BELUSZKY P. 1967: A magyar városok központi szerepköre. – Statisztikai Szemle. 6. sz. pp. 543–563.

- BELUSZKY P. 1973/a: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. – Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 121–142.
- BELUSZKY P. 1973/b: A településosztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. – Földrajzi Értesítő. 4. sz. pp. 453–466.
- BELUSZKY P. 1974: Nyíregyháza vonzáskörzete. (A város–falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár megyében.) Bp., Akadémiai Kiadó.
- BELUSZKY P. 1980/a: A közigazgatási területi beosztás földrajzi-tér szerkezeti alapjai. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- BELUSZKY P. 1980/b: A városi vonzáskörzetek (városközműek) vizsgálatának elvi-módszertani kérdései. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- BELUSZKY P. 1981: Néhány gondolat az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió felülvizsgálatahoz. – Állam és Igazgatás. 2. sz. pp. 110–122.
- BELUSZKY P. 1983: A várossá nyilvánítás szerepe a területfejlesztésben. – Állam és Igazgatás. 10. sz. pp. 912–924.
- BELUSZKY P. – KARA P. – KILÉNYI G. – VEREBÉLYI I. 1983: A helyi-területi igazgatás továbbfejlesztésének koncepciója. – Állam és Igazgatás. 12. sz. pp. 1081–1147.
- BELUSZKY P. – SIKOS T. 1982/a: Magyarország falutípusai. Bp., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Elmélet-Módszer-Gyakorlat 25.
- BELUSZKY P. – SIKOS T. (szerk.) 1982/b: Területi Kutatások 5. Bp., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Elmélet-Módszer-Gyakorlat 22.
- BENISCH A. 1938: Vármegyei határkiigazítások. Bp.
- BENISCH A. 1940: Az eszmei (uradalmi) községek alkonya. Pécs, Dunántúli ny.
- BENISCH A. 1942: Népeség és közigazgatási beosztás. – Magyar Statisztikai Szemle. 4. sz. pp. 267–277.
- BENKŐNÉ LODNER D. 1983: A közös hatáskörgyakorlás problémaköre a Dél-Dunántúli helyi tanácsainak együttműködési gyakorlata alapján. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 30. pp. 93–112.
- BENZING, A. – GAENTZSCH, G. – MADING, E. – TESDORPF, J. 1978: Verwaltungsgeographie. (Grundlagen, Aufgaben und Wirkungen der Verwaltung im Raum.) Köln stb., Carl Heymanns.
- BERÉNYI S. (szerk.) 1978: Az urbanizáció hatása a közigazgatásra az európai szocialista (KGST) államokban. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BERÉNYI S. – MARTONYI J. – SZAMEL L. 1978: Magyar államigazgatási jog. (Általános rész.) Bp., Tankönyvkiadó.
- BEREY K. 1978: A településtudomány néhány alapfogalmának elemzése. – Városépítés. 3. sz. pp. 22–25.
- BERNÁT T. (szerk.) 1978: Általános gazdasági földrajz. Bp., Tankönyvkiadó.
- BERNÁT T. (szerk.) 1981: Magyarország gazdaságföldrajza. Bp., Tankönyvkiadó.
- BERNÁT T. – ENYEDI GY. 1977: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Bp., Akadémiai Kiadó.
- BERTA B. 1978: Dombóvár vonzáskörzete. Debrecen. Studia Geographica 2.
- BIBÓ I. 1975: Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. Bp., MTA Igazgatóstudományi Bizottsága.

- BIBÓ I. – MATTYASOVSKY J. 1950: Magyarország városhálózatának kiépítése. Bp.
- BIHARI O. 1974: Tolna megye közigazgatása 1945–1949 között. (Vázlat egy kor-szak közigazgatása fejlődésének irányairól.) In: K. Balog J. (szerk.): Tanulmányok Tolna megye Történetéből. V. Szekszárd. Tolna megyei Tanács Levéltára. pp. 459–476.
- BIHARI O. 1980: Hatalom és egyetértés. – Jogtudományi Közlöny. 6. sz. pp. 349–355.
- BIHARI O. 1983: Korszerű tendenciák az államhatalom gyakorlásában. Bp., Közgaz-dasági és Jogi Könyvkiadó.
- BIHARI O. 1984: Államjog (Alkotmányjog). Bp., Tankönyvkiadó.
- BIHARI O. – CSEFKÓ F. – HORVÁTH GY. – HRUBI L. – SAS B. 1977: A re-gionális közigazgatás kérdései. (A tervezési-gazdasági körzetek és a megyék kö-zötti együttműködés lehetőségei.) Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szerve-zési Intézet.
- BIHARI O. – SÁNTHA J. 1976: Pécs és a pécsi agglomeráció fejlődésének néhány elvi és sajátos vonása. – Területrendezés. 1. sz. pp. 34–38.
- BODDY, M. 1983: Central-local government relations: theory and practice. – Po-litical Geography Quarterly. 2. sz. pp. 119–138.
- BODRY F. – DUSKA S. – SAÁROSSY I. – SAJGÓ T.-NÉ – SCHÖCK GY. 1971: Tolna megye társadalmi-gazdasági helyzete és fejlődésének főbb tendenciái. – Területi Statisztika. 2. sz. pp. 129–141.
- BOROS F. 1957: Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlő-déséhez. – Földrajzi Értesítő. 4. sz. pp. 459–474.
- BOROS F. 1958: A hazai településállomány XVIII. sz. eleji képe. – Földrajzi Érte-sítő. 4. sz. pp. 481–493.
- BORSOS J. (szerk.) 1961: Vidéki városaink. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BOURS, A. 1976: Towards a geography of public administration and policymaking. – In: XXIII. Mezsdunarodnűj geograficeszkij kongressz. Moszkva, Szekc. 6. Obscs. ékonom. geogr. Moszkva, pp. 88–92.
- CHOLNOKY J. é.n. (1937): Magyarország földrajza. Bp., Franklin. pp. 99–133.
- CHOLNOKY J. 1945: Vármegyéink földrajzi kialakulása. Földrajzi Zsebkönyv. Bp., Magyar Földrajzi Társaság. pp. 3–13.
- CHRISTALLER, W. 1934: Allgemeine geographische Voraussetzungen der deutschen Verwaltungsgliederung. – Jahrbuch für Kommunalwissenschaft. 2. sz. pp. 48–72.
- CHRISTALLER, W. 1940: Die Kultur- und Marktbereiche der zentralen Orte im deutschen Ostraum und die Gliederung der Verwaltung. – Raumforschung und Raumordnung. 4. sz. pp. 498–503.
- CSÁNKI D. (szerk.) é.n. Somogy vármegye. Bp., Országos Monográfia Társaság.
- CSEFKÓ F. 1980: A több megyét érintő területfejlesztési kutatások jogi-igazgatási jellegű megközelítésének néhány módszertani problémája. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 27. pp. 161–174.
- CSEFKÓ F. 1981: Összehangolás, együttműködés, koordináció. (Igazgatási szervek közötti kapcsolatok vizsgálata a Dél-Dunántúlon.) Pécs, MTA Dunántúli Tuda-mányos Intézete. Közlemények 28. pp. 29–43.
- CSIZMADIA A. 1936: Táj kultúra és közigazgatás. – Országút. 6–7. sz. pp. 31–33.

- CSIZMADIA A. 1941: A magyar városi jog. Kolozsvár.
- CSIZMADIA A. 1976: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., Akadémiai Kiadó.
- CSIZMADIA A. – KOVÁCS K. – ASZTALOS L. 1972: Magyar állam- és jogtörténet. Bp., Tankönyvkiadó.
- CSORBA J. 1857: Somogy vármegye ismertetése. Pest.
- CZENTE GY. 1974: Baranya megye állami-területi beosztásának alakulása a településhálózat-fejlesztési koncepció keretében. Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet.
- DALLOS F. – SZABADY E. 1966: Magyar városok. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- DÁNYI P. 1977: A korszerű falutervezés sajátos területi problémái Baranya megyében. – Területrendezés. 4. sz. pp. 17–21.
- DARÓCZI E. 1983: Városok és városkörnyékek népességének időbeni és keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon 1870–1980 között. – Demográfia. 2. sz. pp. 262–314.
- EDELÉNYI-SZABÓ D. 1928: Magyarország közbizsági alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. – Magyar Statisztikai Szemle. 6. sz. pp. 648–714.
- EDVI ILLÉS A. – HALÁSZ A. (szerk.) 1921: Magyarország gazdasági térképekben. Bp.
- ELEK P. 1940: Terület és közbizgatás. In: Dolgozatok a közbizgatási reform köréből. Bp. pp. 1–10.
- ELEK P. 1942: A mezőgazdasági közbizgatás területi beosztásának reformja. Közbizgatástudomány. 8. sz. pp. 241–260.
- ELMERNE TURI M. – MOLNÁR GY.-NÉ 1983: A középfojú vonzáskörzetek és központjaik helyzete Baranya megyében. – Területi Statisztika. 6. sz. pp. 585–602.
- ENYEDI GY. 1980: Falvaink sorsa. Bp., Magvető.
- ENYEDI GY. 1983/a: Földrajz és társadalom. (Tanulmányok.) Bp., Magvető.
- ENYEDI GY. 1983/b: A magyar településhálózat átalakulása. – Magyar Tudomány. 5. sz. pp. 341–352.
- EPERJESSY K. 1966: A magyar falu története. Bp., Gondolat.
- EPERJESSY K. 1971: Városaink múltja és jelene. Bp., Műszaki Könyvkiadó.
- ERDEI F. 1940: A város és a falu szintézise. – Társadalomtudomány. 2. sz. pp. 156–168.
- ERDEI F. 1974/a: Magyar falu. (Hasonmás kiadás.) Bp., Akadémiai Kiadó.
- ERDEI F. 1974/b: Magyar város. (Hasonmás kiadás.) Bp., Akadémiai Kiadó.
- ERDEI F. 1977/a: Településpolitikai, közbizgatás, urbanizáció. (Összegyűjtött írások és beszédek.) Bp., Akadémiai Kiadó.
- ERDEI F. 1977/b: Város és vidék. (Hasonmás kiadás.) Bp., Akadémiai Kiadó.
- ERDŐSI F. 1980: A dél-dunántúli régió közlekedési hálózatának kialakulása a termelőerők és a településhálózat területi sajátosságaival összefüggésben. – Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 61–93.
- ERDŐSI F. 1981/a: A Dél-Dunántúli mezorajonjai határainak értékelése a középfojú központok tömegközlekedési kapcsolatának és munkaerővonzásának területi megjelenése alapján. – Területi Statisztika. 3. sz. pp. 260–270.

- ERDŐSI F. 1981/b: A dél-dunántúli megyeközpontok tömegközlekedési összekötetés rendszerének fejlődése, hierarchikus tagozódása és intenzitása. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 28. pp. 175–181.
- ERDŐSI F. 1982: A dél-dunántúli megyeszékhelyek ingázási vonzásterületeinek főbb funkcionális és szerkezeti jellemzői. – Pécsi Műszaki Szemle. 1. sz. pp. 10–21.
- ERDŐSI F. 1983: A közlekedési feltártság és ellátottság, valamint az elérhetőség vizsgálatának helye és néhány problémája a területi-vonzáskörzeti kutatásokban. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 30. pp. 149–176.
- ERDŐSI F. – HORVÁTH CS.-NÉ – JÓNÁS I. – KOVÁCS K. 1986: A községekben élők közlekedési lehetőségei Baranya megyében. – Területi Statisztika. 3. sz. pp. 220–240.
- ESZLÁRY K. 1947: A közigazgatás területi reformjai. – Városi Szemle. 1–2. sz. pp. 93–115.
- ESZLÁRY K. – SIKÓ A. 1947: A magyar közigazgatás racionalizálásának főbb feladatai. – Városi Szemle. 3–4. sz. pp. 149–172.
- FALUVÉGI A. 1972: A nagyvárosok körüli népességtömörülés és közigazgatási terjeszkedésük a XX. században. – Területi Statisztika. 6. sz. pp. 611–628.
- FÁNCSY J. 1976: Baranya megye községeinek anyakönyvi és közigazgatási beosztása 1895–1975. Pécs. Baranya megyei Tanács VB Továbbképzési és Módszertani Intézet.
- FARAGÓ K. 1980: A magyar kisvárosi fejlődés a felszabadulás után. – Településtudományi Közlemények. Bp. 29.
- FARKAS K. 1979: Az aprófalvak igazgatási problémái Baranya megyében. – Földrajzi Közlemények. 4. sz. pp. 243–247.
- FARKAS K. 1982: Baranya megye jelenlegi közigazgatási szerkezetének kialakítási folyamata. In: Pálné Kovács I. (szerk.): Dolgozatok a területi irányítás igazgatási eszközrendszeréről. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Kutatási Eredményei 1981–1985. 6. sz. pp. 93–112.
- FAZEKAS B. 1976: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- FÉNYES E. 1847: Magyarország leírása. Pest, Beimel.
- FÉNYES E. 1865: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból. I. köt. Első szak. Pest.
- FÉNYES E. 1866: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból. I. köt. Második szak. Pesten.
- FODOR I. – HAJDÚ Z. (szerk.) 1985: Szekszárd vonzáskörzetének vizsgálata. Pécs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Tolna megyei Tanács és Szekszárd város Tanácsa.
- FONYÓ GY. 1970: Községi igazgatás. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- FÜLÖP T. 1959: A magyar egészségügy szervezete és működése. Bp., Medicina.
- FÜLÖP T. 1978: Egészségügyi szervezéstan. Bp., Medicina.
- GAÁL A. 1983: A településfejlesztés és közigazgatás korszerűsítése Zala megyében. In: Ádám A. (szerk.): Tanulmányok. Pécs–Zalaegerszeg. pp. 37–52.
- GAZDA A. – MUSZIK L.-NÉ 1978/a: Nagykanizsa területének fejlődése. – Területrendezés. 4. sz. pp. 99–122.

- GAZDA A. — MUSZIK L.-NÉ 1978/b: Zalaegerszeg területének fejlődése. — Területrendezés, 1. sz. pp. 73–85.
- GERGELY F. — KÖHEGYI M. 1974: Pécs–Baranya–Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921 között. Baja.
- GERGELY T. 1976: Vonzáskörzetek és megyehatárok Dél-Dunántúlon. — Valóság, 10. sz. pp. 89–93.
- GYALAY M. 1976: Magyar Igazgatástörténeti Helységnevélexikon (1723–1944). I–III. kötet. Kézirat. Pécsi Egyetemi Könyvtár.
- GYARMATI GY. 1979: A közigazgatás ideiglenes rendezésétől a tanács törvényig. (Közigazgatási reformtörekvések Magyarországon 1945 és 1950 között.) Bp., Kézirat. MTA Történettudományi Intézet.
- GYIMESI S. 1975: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Gazdaságtörténeti Értekezések. 7. Bp., Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GY. 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1. köt. Bp., Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GY. 1977: István király és műve. Bp., Gondolat Kiadó.
- HAJDÚ Z. 1979: A településhálózat differenciálódásának tényezői a siklósi járásban. — Földrajzi Közlemények. 4. sz. pp. 282–291.
- HAJDÚ Z. 1980: Prinz Gyula közigazgatásföldrajzi munkássága. — Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 1–18.
- HAJDÚ Z. 1981: A Dél-Dunántúl 1925. évi vonzáskörzetrendszere. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 28. pp. 183–213.
- HAJDÚ Z. 1982: Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. — Földrajzi Közlemények. 2. sz. pp. 89–106.
- HAJDÚ Z. 1983/a: A Dél-Dunántúl központi jellegű településeinek vonzáskörzetrendszere az 1920-as években. — Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 49–80.
- HAJDÚ Z. 1983/b: Az egészségügyi intézményhálózat, a betegellátás területi rendszere és a településközi kapcsolatok alakulása a Dél-Dunántúlon a felszabadulás után. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 30. pp. 129–148.
- HAJDÚ Z. 1983/c: A szovjet társadalomszervezés és államépítés hatása a gazdaságföldrajz fejlődésére. — In: FODOR I. — HORVÁTH GY. (szerk.): A Szovjetunió társadalmi-gazdasági fejlődésének 60 éve. Pécs, MSZMP Baranya megyei Bizottsága. pp. 65–74.
- HALMINÉ VISSI M. — KOVÁCS T. 1983: A településegységek kialakulásának folyamata a hetvenes évtizedben. — Területi Statisztika. 2. sz. pp. 125–138.
- HANTOS GY. 1931: A magyar közigazgatás területi alapjai. Bp., Athenaeum.
- HANTOS GY. 1933: A magyar megye politikai földrajza. — Földrajzi Közlemények. 3. sz. pp. 137
- HAZAFI J. 1980: Korszerűsítési törekvések Baranya megyében. — Állam és Igazgatás. 12. sz. pp. 1115–1122.
- HENCZ A. 1973: Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvtár.
- HENCZ A. 1974: Községi státusz és községpolitika a magyar közigazgatástörténetben a reformkortól az alkotmányig. Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet.

- HOLUB J. 1916: Zalavármegye kiterjedése és határai a középkorban. – Földrajzi Közlemények. 6. sz. pp. 289–307.
- HOLUB J. 1929: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1. köt.
- HOLUB J. 1938: A királyi vármegyék eredete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára. Budapest, II. köt. pp. 71–106.
- HORÁNYI B. 1979: A községek jogállása és a lakossági ellátás néhány összefüggése. – Állam és Igazgatás. 11. sz. pp. 1021–1034.
- HOREV, B. Sz. 1981: Territorial'naja organizacija obszcsesztva. Moszkva, Müszl'.
- HORVÁTH GY. 1981: A területi-közigazgatási egységek gazdasági kapcsolatainak vizsgálata. (Somogy megye példáján.) Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 28. pp. 65–92.
- HORVÁTH M. 1978: Közoktatáspolitikai és általános iskola. Bp., Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH Z. 1965: A községi önkormányzat és a parasztság. In: Szabó I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. 2. köt. Bp. pp. 565–615.
- HRUBI L. 1981: Baranya megye településeinek infrastrukturális viszonyai. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 28. pp. 115–156.
- JANKOVICH I. 1950: Magyarország funkcionális városhálózata. Bp., BME Városepítési Tanszék, Kézirat.
- JANKOVICH I. – VALLÓ I. 1950: Táj, tájszervezés. Bp., BME Városepítési Tanszék, Kézirat.
- KALMÁR G. 1929: A török uralom hatása a Dunántúl népességére. – Föld és Ember. 2. sz. pp. 49–64.
- KANYAR J. (szerk.) 1975: Kaposvár. Vároštörténeti tanulmányok. Kaposvár.
- KARA P. – KILÉNYI G. – KÜKÉNYESI J. – VEREBÉLYI I. 1983: A városkörnyéki igazgatási rendszer működése. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- KARAY-SZABÓ P. 1926: Adatok Pécs környékének településföldrajzához. Pécs, Danubia.
- KATONA Z. – SZAMEL L. 1949: A megyék új határai. – Állam és Igazgatás. 5. sz. pp. 480–489.
- KELEMEN E. 1983: A Dél-Dunántúl oktatási vonzáskörzetrendszere a dualizmus korában és a két világháború között. Bp., Kézirat. MTA Dunántúli Tudományos Intézet.
- KELETI K. 1871: Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából. Bp., Athenaeum.
- KILÉNYI G. 1978: Közvetesítési tendenciák állami-politikai rendszerünkben. – Állam és Igazgatás. I. rész. 3. sz. pp. 249–265; II. rész. 4. sz. pp. 316–324.
- KISS I. 1940: A közigazgatás népi alapjai és a közigazgatási reform. In: Dolgozatok a közigazgatási reform köréből. Bp., Dunántúli ny. pp. 11–26.
- KISS I. 1943: A fogyasztói kisipar élettere. – Magyar Statisztikai Szemle. 1. sz. pp. 11–20.
- KLONKAI L. – SZÉLL J.-NÉ 1975: A közigazgatási egyesítések okozta problémák a városstatisztikai vizsgálatokban. – Területi Statisztika. 2. sz. pp. 155–161.
- KOGUTOWICZ K. 1930–1936: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. Szeged. M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézet. I–II. köt.

- KOLOZSVÁRY V. – SZAMEL L. 1950: A járások területének rendezése. – Állam és Közigazgatás. 6–7. sz. pp. 451–465.
- KOLTA J. 1954: A gazdaságföldrajzi rajonírozás néhány elméleti kérdése és adatok Baranya megye rajonbeosztásához. – Földrajzi Közlemények. 3. sz. pp. 199–219.
- KOLTA J. 1956: Tervezési feladatok Baranya megyében településföldrajzi vizsgálatok alapján. Pécs, Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 7.
- KOLTA J. 1961: Gazdasági földrajzi kisközsétek Baranya megyében. Bp., Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 27.
- KOLTA J. 1965: Adalékok Baranya megye távlati településfejlesztési tervéhez. – Pécsi Műszaki Szemle. 3. sz. pp. 5–19.
- KOLTA J. 1973: A községi közsétek kialakításának előkészítése, végrehajtása, eddigi eredményei és további feladatai Baranyában. – Pécsi Műszaki Szemle. 2–3. sz. pp. 13–24.
- KOLTA J. 1979: Az aprófalvak helyzete és jövője Baranya megyében. – Földrajzi Közlemények. 4. sz. pp. 234–242.
- KÓRODI J. – KÖSZEGFALVI GY. 1971: Városfejlesztés Magyarországon. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- KOROM M. 1980: Közigazgatásunk a néphatalom szolgálatában. – Társadalmi Szemle. 3. sz. pp. 11–20.
- KOROM M. 1983: A helyi párt- és állami irányítás továbbfejlesztéséről, a járások megszüntetéséről. – Állam és Igazgatás. 12. sz. pp. 1057–1061.
- KOVÁCS T. 1948: Magyarország közigazgatási földrajza a legfontosabb statisztikai adatokkal. Bp., Szakszervezeti Tanács Oktatási Titkársága.
- KOVÁCS T. 1969: A statisztikai település- és városfogalom. – Területi Statisztika. 5. sz. pp. 477–489.
- KOVÁCS T. 1970: A város és falu közlekedésének kérdéséhez. – Területi Statisztika. 2. sz. pp. 122–135.
- KOVÁCS T. 1975: Urbanizációs folyamatok és a városstatisztika. – Területi Statisztika. 1. sz. pp. 3–10.
- KOVÁCS T. (szerk.) 1976: A tanácsrendszer negyedszázada. (Tanulmányok.) Bp.
- KOVÁCS T. 1981: Gondolatok a településhálózat statisztikai vizsgálatának feladatairól. – Területi Statisztika. 2. sz. pp. 131–138.
- KOVÁCS T. – SZAUTER E. 1978: A törpefalu-probléma a magyar faluhálózatban. – Területi Statisztika. 2. sz. pp. 123–133.
- KOVACSICS J. 1950: Közigazgatás és népesség. – Statisztikai Szemle. 1–2. sz. pp. 62–72.
- KOVACSICS J. 1959: Közigazgatási változások Baranya megyében 1886–1959 között. Pécs,
- KOVACSICS J. 1960/a: A felszabadulás után alakult községek fejlődése. – Állam és Igazgatás. 1. sz. pp. 39–49.
- KOVACSICS J. 1960/b: Község szervezetünk problémái, Baranya megyében. Studia Juridica Auctorale Universitatis. Pécs, Publicate 12. Bp., Tankönyvkiadó.
- KOVACSICS J. (szerk.) 1963: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KOVACSICS J. 1977: A közigazgatás statisztikája és organometriája. Bp., Tankönyvkiadó.

- KOZÁRI J. 1962: A községi tanácsok feladatai a termelőszövetkezetek állami irányításában. Bp., Közalkalmazottak Szakkönyvtára.
- KÖSZEGFALVY GY. 1969: A Zala megyei népesség térbeli elhelyezkedésének és a településhálózat fejlesztésének kérdései. — Területi Statisztika. 5. sz. pp. 490–503.
- KÖSZEGFALVY GY. 1980: A magyarországi településrendszer strukturális átalakulásának sajátosságai. — Településtudományi Közlemények. 29. pp. 5–15.
- KÖSZEI L. 1964: A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KRAJKÓ GY. 1973: A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései. — Földrajzi Értesítő. 2–3. sz. pp. 259–275.
- KRAJKÓ GY. (témavezető) 1982: A közigazgatás területi rendszere fejlesztésének megalapozása a gazdasági térszerkezet változásaival összefüggésben. Zárójelentés. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék. Kézirat.
- KRAJKÓ GY. — PÉNZES I. — TÓTH J. — ABONYI GY.-NÉ 1969: Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. — Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 95–115.
- KUKOVICS S. 1980: A mezőgazdaság és a településfejlesztés. — Területi Statisztika. 3. sz. pp. 228–234.
- LACKÓ L. 1978: Települések vonzásterületének meghatározása egymásrahatási modell segítségével. — Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 31–43.
- LACKÓ L. 1982: A településfejlesztés holnapjáról. — Területi Statisztika. 1. sz. pp. 8–14.
- LADÓCSY K. 1942: Kaposvár földrajza. Bp.
- LEIDECKER J. 1961: A Somogy megyei községek és körjegyzőségek megalakulásának története. Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár. Kézirat.
- LETTRICH E. 1965: Urbanizálódás Magyarországon. Földrajzi Tanulmányok 5. Bp., Akadémiai Kiadó.
- LETTRICH E. 1972: Faluhálózatunk mai fő vonásai. Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- LETTRICH E. 1975: Településhálózat urbanizáció igazgatás. Bp., MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- LETTRICH E. 1978: Városiasodásunk mai sajátosságai. — Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 45–64.
- LŐRINCZ L. 1984: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MADARÁSZ T. 1971: Városigazgatás és urbanizáció. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MAGDA P. 1819: Magyar Országának és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest. Trattner J.
- MAGYAR D. — NÉMETH L. 1975: Az alsófokú körzeteken belüli és körzetek közötti népességmozgás meghatározói és hatása a területi tervezésben. — Területi Statisztika. 4. sz. pp. 412–421.
- MAGYAR L. 1977: Ibafa. — Valóság. 12. sz. pp. 73–80.
- MAGYARORSZÁG településhálózat-fejlesztési tanulmányterve. 1. kötet. 1963. Bp., É.M. Építészeti Dokumentációs Iroda.

- MAGYARY Z. 1942: Magyar közigazgatás. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- MAJOR J. 1964: A magyar városhálózatról. – Településtudományi Közlemények. 16. sz. pp. 32–65.
- MAJOR J. 1974: Adalékok a két világháború közötti magyar településfejlődés történetéhez. – Településtudományi Közlemények. 24. sz. pp. 59–81.
- MÁMAI KISS I. 1943: Szombathely és Kaposvár. – Közigazgatástudomány. 1. sz. pp. 7–13.
- MARKOS GY. 1952: Magyarország gazdasági körzetbeosztása (rajonírozása). – Földrajzi Értesítő. 3. sz. pp. 582–634.
- MARKOS GY. 1962: Magyarország gazdasági földrajza. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MAROSI S. 1981: Táj és környezet. – Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 59–72.
- MÁRTON B. 1941: A kereskedőhelységek eloszlása Magyarországon. – Földrajzi Közlemények. 1. sz. pp. 94–103.
- MÁRTONFFY K. (szerk.) 1936: A mai magyar közigazgatás. A korszerű közszolgáltat útja. 2. Bp.
- MÁRTONFFY K. (szerk.) 1938/a: A mai magyar község. A korszerű közszolgáltat útja 5. Bp.
- MÁRTONFFY K. (szerk.) 1938/b: A mai magyar város. A korszerű közszolgáltat útja 8. Bp.
- MATHEIKA M. 1975: A települések közötti és a településeken belüli kapcsolatok jellegéről, különböző hálózati dimenziókban. – Földrajzi Értesítő. 3. sz. pp. 417–421.
- MATHEIKA M. 1985: Településhálózat és a közigazgatási beosztás. – Egyetemi Szemle. 4. sz. pp. 23–32.
- MENDÖL T. 1932: Táj és ember. Magyar Szemle Társaság Kincsestár, Bp.
- MENDÖL T. 1935/a: A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok. – Századok. 1. sz. pp. 61–69.
- MENDÖL T. 1935/b: A város problémája a francia és a német földrajztudományban. – Földrajzi Közlemények. 7–8. sz. pp. 101–116.
- MENDÖL T. 1946: A városföldrajz tárgyköre és feladatai. – Városi Szemle. 5. sz. pp. 334–354.
- MENDÖL T. 1953: A város-falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései, különös tekintettel új, szocialista városaink telepítésére. – Földrajzi Közlemények. 3–4. sz. pp. 287–295.
- MENDÖL T. 1963: Általános településföldrajz. Bp. Akadémiai Kiadó.
- T. MÉREY K. 1979: Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején. In: Kanyar J. (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 10. Kaposvár, pp. 265–305.
- T. MÉREY K. 1983: A dél-dunántúli települések egyenlőtlen fejlődésének okai a dualizmus idején, különös tekintettel a külterületi lakott helyekre. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 30. pp. 113–127.
- NÁDASI É. 1983: Falu- és csoporttípusok. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet Kutatási Eredményei 1981–1985. 8.
- NAGY L. 1828: Notitiae politico-geographico-statisticae incltyti regni Hungariae partumque eidem adnexarum. 1. köt. Buda.

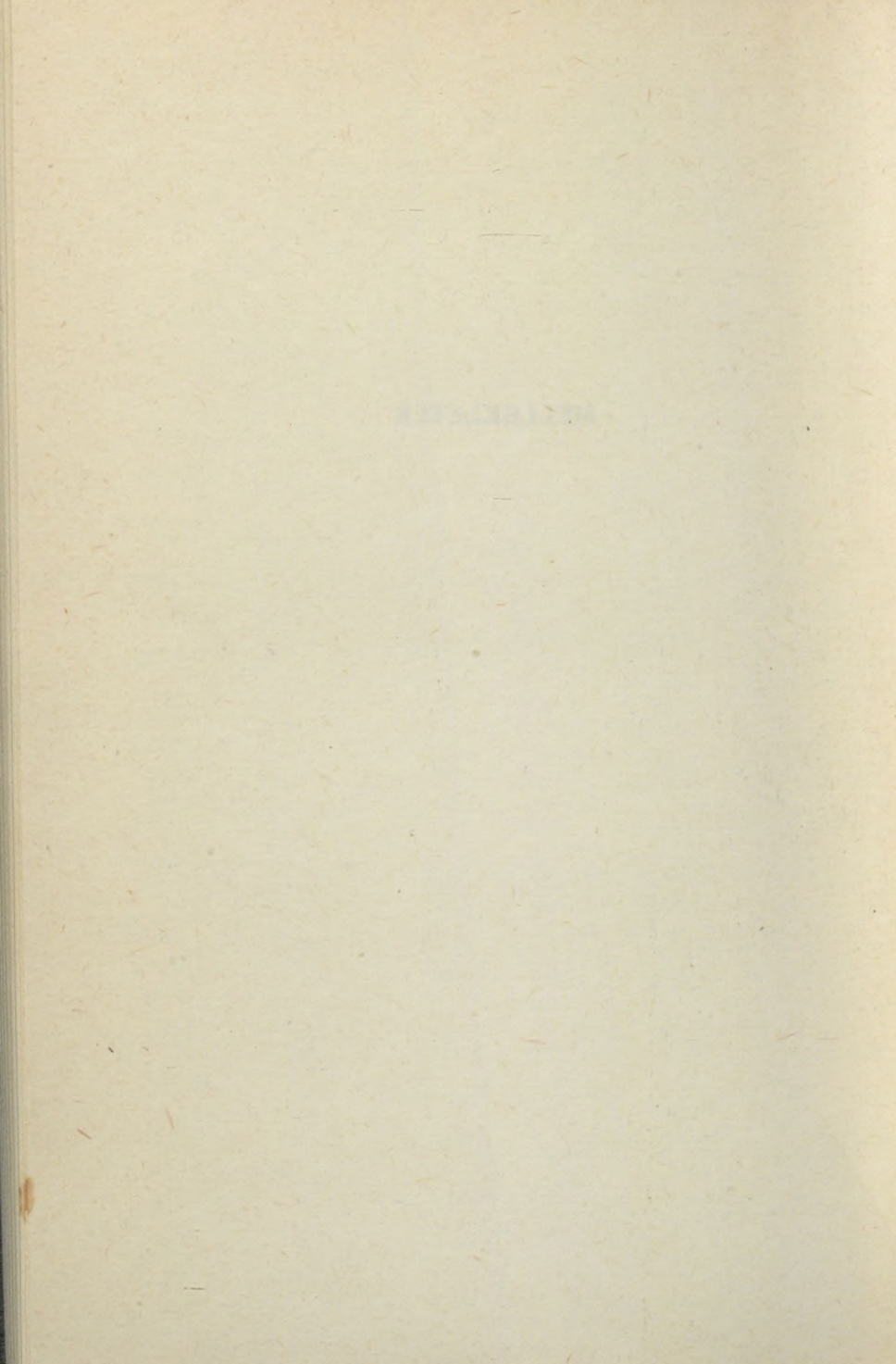
- NEMES NAGY J. 1982: Az iskolakörzetesítések hatása az aprófalvak népesség-fejlődésére. – Területi Statisztika. 1–2. sz. pp. 104–109.
- NÉMETHY A. 1958: Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. – Történeti Statisztikai Közlemények. 3–4. sz. pp. 107–120.
- OSVÁTH L. – VARGA T. 1977: A községintegráció lehetőségei Zala megye egyes településcsoportjaiban. Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. 1981: A körzetesített (területközi) szervekkel való tanácsi kapcsolattartás sajátosságai. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 28. pp. 17–28.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. 1983: A tanácsok gazdaságirányítási szerepkörének alakulása a harmadik tanácstörvényig. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 30. pp. 5–22.
- PAPP L. 1983: A helyi tanácsok állami irányításának és igazgatási tevékenységének továbbfejlesztése. – Állam és Igazgatás. 12. sz. pp. 1062–1080.
- PÉCSI M. 1971: A területi tervezés, a földrajz és a régiónomtudomány kapcsolata. – Geonómia és Bányászat. 2–4. sz. pp. 139–143.
- PÉCSI M. 1979: A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. – Földrajzi Közlemények. 1–3. sz. pp. 17–27.
- PÉCSI M. – SOMOGYI S. 1967: Magyarország természeti földrajzi tájai és geomorfológiai körzetei. – Földrajzi Közlemények. 4. sz. pp. 285–304.
- PERCZEL K. 1958: Javaslat Magyarország regionális beosztására. – Építésügyi Szemle. 10–11. sz. pp. 299–304.
- PERCZEL K. 1960: A gazdasági régiók és a megyék viszonya. – Építésügyi Szemle. 9. sz. pp. 264–268.
- PERCZEL K. – GERLE GY. 1966: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Bp., Akadémiai Kiadó.
- PERNEKI M. 1974: Az eszmei községek kialakulásának történetéhez. – Levéltári Közlemények. pp. 417–428.
- POLGÁR F. 1980: A társközségek élete. – Állam és Igazgatás. 10. sz. pp. 873–881.
- PREISICH GY. (szerk.) 1984: A városépítésről. (Vélemények, viták.) Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- PRINZ GY. 1914: Magyarország földrajza. Bp., Magyar Földrajzi Intézet.
- PRINZ GY. 1923: Térképek az állam szolgáltatásban. – In: Teleki P. – Bezdek J. – Karl J. (szerk.) Zsebtalasz 1923. Bp., pp. 154–157.
- PRINZ GY. 1933/a: A földrajz az államigazgatás szolgáltatásban. – Földrajzi Közlemények. 4–6. sz. pp. 69–81.
- PRINZ GY. 1933/b: Új megyerendszer. – Magyar Szemle. 2. (70.) sz. pp. 105–113.
- PRINZ GY. 1934: Magyar vásárhelyek. – Földrajzi Közlemények. 1. sz. pp. 51–63.
- PRINZ GY. 1942: Magyarország földrajza. Bp. Renaissance.
- RADÓ S. (szerk.) 1963: Magyarország gazdasági földrajza. Bp., Gondolat.
- RADÓ S. 1969: A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. – Földrajzi Közlemények. 2. sz. pp. 93–100.
- RAFT M. 1979/a: A tanácsok jellege. – Állam és Igazgatás. 3. sz. pp. 264–279.
- RAFT M. 1979/b: A gazdasági viszonyok hatása az állam területi beosztásának fejlődésére. – Állam és Igazgatás. 7. sz. pp. 611–624.

- RAFT M. (szerk.) 1982: A helyi-területi közigazgatás. (Tanulmányok.) Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- RECHNITZER J. (szerk.) 1980: Baranya megye ágazati kapcsolatai mérlegének elemzése. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Kutatási Eredményei 1976–1980.
- ROMÁNY P. 1982: A szocialista agrárátalakulás és a falu átalakulása. – Társadalmi Szemle. 4. sz. pp. 39–52.
- RÓNAI A. 1936: Különböző nemzetiségek együttélésének és keveredésének tipikus formái és az államélet helyes megszervezésére ebből adódó tanulságok. Bp., Kézirat.
- RÓNAI A. 1941: Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. Bp., Stádium.
- RUSZNYÁK GY. 1940: A tájszempontról érvényesülése a közigazgatás területi alapon való megszervezésében. – Közigazgatástudomány. 2. sz. pp. 89–97.
- RÜZSÁS L. 1963: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. I. rész. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 43. Bp., Akadémiai Könyvkiadó.
- RÜZSÁS L. 1964: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. II. rész. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 51. Bp., Akadémiai Könyvkiadó.
- SALAMON F. 1864: Magyarország a török hódítás korában. Pest.
- SALAMON F. 1878: Magyarország térképéről a törökök bennlakta idején. In: Kisebbségi történelmi dolgozatok. Bp., pp. 192–324.
- SAS B. 1982: Regionális infrastruktúra-vizsgálat a Dél-Dunántúlon. – Területi Statisztika. 6. sz. pp. 589–602.
- SAS B. 1983: Az infrastrukturális ellátottsági színvonal és a településhálózati szerepek körében néhány összefüggése. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 30. pp. 77–91.
- SAS B. – ERDŐSI F. – HORVÁTH GY. – HRUBI L. 1981: A Dél-dunántúli régió településeinek infrastrukturális viszonyai. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Kutatási Eredményei 1976–1980.
- SAS B. – HORVÁTH GY. – HRUBI L. 1975: A dél-dunántúli tervezési gazdasági körzet társadalmi-gazdasági kapcsolatai. Pécs, Kézirat.
- SIMONFFY E. 1982: Dél-Dunántúl vonzáskörzet-rendszere a dualizmus korában. Zalaegerszeg. Kézirat. MTA Dunántúli Tudományos Intézet.
- SOMI B.-NÉ 1978: A termelőszövetkezeti mozgalom győzelme Tolna megyében (1959–1961). in: K. Balog J. (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szekszárd. Tolna megyei Tanács Levéltára. pp. 299–371.
- SUGÁR I. 1979: Somogy megye kiemelt településeinek várossá fejlesztése. – Városépítés. 1. sz. pp. 7–10.
- SZABÓPÁL A. 1978: Városhálózat-fejlesztés Tolna megyében. – Állam és Igazgatás. 5. sz. pp. 385–397.
- SZALLER GY. 1796: Magyar Ország' Földleírásának rövid foglalattya. Schaeffer J., Pozsony.
- SZAMEL K. 1981: A megyerendszer fejlődésének története Magyarországon. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- SZAMEL L. 1977: A magyar közigazgatástudomány. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- SZEGHALMY GY. 1938: Dunántúli Vármegyék. Bp., Városok Monográfiája Kiadó-hivatala.
- SZEGŐ A. – WIENER GY. 1976: A területi igazgatás és az érdekközvetítés. – Valóság. 10. pp. 77–88.
- SZENCZI L. 1974: A párt művelődéspolitikájának megvalósulása Tolna megyében (1956–1971). In: K. Balog J. (szerk.): Tanulmányok Tolna megye Történetéből VI. Szekszárd. Tolna megyei Tanács Levéltára. pp. 113–160.
- SZOBOSZLAI GY. 1975: A középszintű (járási-városi) területi igazgatás és a társadalmi környezet. Bp., Tanácsigazgatási Szervezési Intézet.
- SZOBOSZLAI GY. 1979: A város-vidék kapcsolat és a közigazgatás. – Állam és Igazgatás. 3. sz. pp. 248–263.
- SZOBOSZLAY GY. – WIENER GY. 1978a: Az állami területbeosztás igazgatás-szociológiai kérdései. – Területrendezés. 3. sz. pp. 31–35.
- SZOBOSZLAY GY. – WIENER GY. 1978b: A város szerepe a középszintű területi igazgatásban. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- SZOBOSZLAY GY. – WIENER GY. 1980a: Az állami területbeosztás politökonomiai kérdései. – Jogtudományi Közlöny. 6. sz. pp. 355–366.
- SZOBOSZLI GY. – WIENER GY. 1980b: Településfejlesztés, települési vonzás-funkció és közigazgatás. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- SZŐKE S. 1971: Dombóvár. Dombóvár, Városi Tanács VB.
- TAKÁCS I. – VÁRADI V. é.n. Zala megye területszervezési adottságai. Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet.
- TAKÁCS J. 1975: A község-fogalom komplex rendszere. Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet.
- TELEKI P. é.n. Európáról és Magyarországról. Bp., Athenaeum.
- TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története. (Essay.)
- TELEKI P. 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai. Bp., Centrum, I–II. félékötet.
- THIRRING L. 1942: Vármegyéink területe, népességlejődése, népsűrűsége és közigazgatási felosztása. – Magyar Statisztikai Szemle. 4. sz. pp. 117–183.
- TÓTH J. 1978: A Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezete. – Földrajzi Értesítő. 2. sz. pp. 205–222.
- TÓTH J. – DÖVÉNYI Z. – MOSOLYGÓ L. 1975: A vonzáskörzetkutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. – Földrajzi Közlemények. 2–4. sz. pp. 347–354.
- TÓTH T. 1975: Félúton a megyeszékhely és a megyeközpont között. In: Kanyar J. (szerk.): Kaposvár. (Várostarténeti tanulmányok.) Kaposvár, pp. 297–326.
- TÓTH T. 1980: A történeti tájak kérdéséhez. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 27. pp. 229–244.
- TURÁNI J. 1972: A városok szerepe a településhálózatban. – Területi Statisztika. 1. sz. pp. 1–17.
- UJVÁRI S. 1978: A zalai aprófalvak helyzete. – Állam és Igazgatás. 6. sz. pp. 481–487.
- VAGÁCS A. 1952: Megyei központok és a közlekedés. – Földrajzi Értesítő. 1. sz. pp. 183–187.
- VÁGI G. 1982: Versengés a fejlesztési forrásokért. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- VÁGVÖLGYI A. (szerk.) 1982: A falu a mai magyar társadalomban. Bp., Akadémiai Kiadó.
- VALÉR É. 1980: A várossá válás kritériumai. — Területrendezés. 3. sz. pp. 16–18.
- VÁRADY F. (szerk.) 1987: Baranya múltja és jelene. II. köt. Pécs.
- VARGA GY. 1984: A községek népességmegtartó képességére ható tényezők a pécsi középfokú körzetben. — Állam és Igazgatás. 4. sz. pp. 311–323.
- VENDEL I. 1941: Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd.
- VERES M. 1979: A községi integráció szervezeti-jogi formái. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- VIDA J. 1984: A népesség számának alakulása és területi átrendeződése Somogy megyében. 1960–1982. — Területi Statisztika. 3. sz. pp. 257–267.
- WIENER GY. 1974: A helyi érdekviszonyok és a tanácsi körzetesítés. Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet.
- WIENER GY. 1977: A helyi igazgatás funkciói és a közigazgatáspolitikai. — Szociológia. 4. sz. pp. 487–502.
- ZALA GY. 1968: A gazdasági fejlődés egyes kérdései Somogy megyében. Területi Statisztika. 5. sz. pp. 541–561.
- ZALA GY. 1971: A gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés egyes területi problémái. Baranya megyében. — Földrajzi Értesítő. 3. sz. pp. 311–327.
- ZALA GY. 1980: A városiasodó nagyközségek problémái a Dél-Dunántúlon. — Területrendezés. 3. sz. pp. 19–26.
- ZOLTÁN Z. 1981: A dinamikus nagyváros. Bp., Magvető.
- ZSADÁNYI O. (szerk.) 1937: Somogy megye adattára. Pécs.
- ZSADÁNYI O. (szerk.) 1937: Tolna megye adattára. Pécs.

MELLÉKLETEK

1. táblázat

A Dél-Dunántúl közigazgatási területbeosztása, 1796 – 1847

Megnevezés	Szabad kir. város	Járás	Mezőváros	Falu	Pusztá
<i>Szaller Gy., 1796</i>					
Baranya	1	5	7	343	—
Somogy	—	5	10	106	—
Tolna	—	4	16	88	—
Zala	—	6	25	510	—
<i>Dél-Dunántúl</i>	1	20	58	1047	—
<i>Magda P., 1819</i>					
Baranya	1	6	10	328	71
Somogy	—	5	23	292	278
Tolna	—	4	17	88	101
Zala	—	6	25	547	24
<i>Dél-Dunántúl</i>	1	21	75	1255	474
<i>Nagy L., 1828</i>					
Baranya	1	6	11	343	65
Somogy	—	5	28	288	144
Tolna	—	4	18	88	98
Zala	—	6	32	573	109
<i>Dél-Dunántúl</i>	1	21	89	1291	416
<i>Fényes E., 1847</i>					
Baranya	1	6	13	341	40
Somogy	—	5	30	282	187
Tolna	—	4	20	86	86
Zala	—	6	33	573	—
<i>Dél-Dunántúl</i>	1	21	96	1282	313

2. táblázat

A Dél-Dunántúl területe, népessége és közigazgatási felosztása, 1870

Megnevezés	Terület osztók mértföld	Jelenlevő népesség fő	Szabad királyi város	Rende- zett tanácsú város	Járás, kerület stb.	Mező- város	Falu és község	Pusztá, telep	Összesen
Baranya és Pécs	88,50	283 506	1	—	6	15	340	263	619
Somogy	114,19	289 555	—	—	6	44	274	195	513
Tolna	63,31	220 740	—	—	5	20	87	68	175
Zala	85,06	333 237	—	1	6	33	550	257	841
Dél-Dunántúl	351,06	1 127 38	1	1	23	112	1 251	783	2 148
Magyarország	4682,52	13 219 350	78	88	435	711	11 673	3710	16 260
Szent Korona Országai	5600,44	15 417 327	98	91	666	769	16 373	3960	21 291

Forrás: A Magyar Korona Országai az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871.

3. táblázat

A jelenlevő polgári népesség számának alakulása a Dél-Dunántúlon, 1870–1910 (az 1910. évi közigazgatási beosztás alapján)

Megnevezés	Növekedés			Növekedés			Növekedés			Növekedés		
	1870. év	1880. év	% 1870–1880	1890. év	1880–1890 év	% 1880–1890	1900. év	1890–1900 év	% 1890–1900	1910. év	1900–1910 év	% 1900–1910
Baranya	261 643	264 712	1,2	288 218	23 506	8,9	290 519	2 301	0,8	302 423	11 904	4,1
Pécs tjt.	23 863	28 702	20,3	34 067	5 365	18,7	42 252	8 185	24,0	47 844	5 592	13,3
Baranya és Pécs	285 506	293 414	2,8	322 285	28 871	9,8	332 771	10 486	3,3	350 267	17 496	5,3
Somogy	287 555	307 448	6,9	326 835	19 389	6,3	344 194	17 359	5,3	364 799	20 605	5,9
Tolna	220 740	234 643	6,3	252 098	17 455	7,4	252 566	468	0,2	266 598	14 032	5,6
Zala	333 237	359 984	8,0	404 699	44 715	12,4	435 253	30 554	7,6	464 346	29 093	6,7
Dél-Dunántúl	1 127 038	1 195 489	6,0	1 305 917	108 879	9,2	1 364 784	58 867	4,5	1 446 010	81 226	6,0
Magyarország	13 579 129	13 749 603	1,3	15 162 988	1 583 859	10,3	16 721 574	1 558 586	10,3	18 142 200	1 420 626	8,5
Szent Korona Országai	15 420 251	15 642 102	1,4	17 349 398	1 929 197	10,9	19 122 341	1 772 943	10,2	20 744 744	1 622 403	8,5

Forrás: 1910. évi népszámlálás. 1. köt. Magyar Statisztikai Közlemények 42. Bp., 1912. 757–878. o.

4. táblázat

A jelenlevő polgári népesség számdának alakulása a városokban és a járási székhely községekben, 1870–1910
(az 1910. évi közigazgatási beosztás és jogállás szerint)

Megnevezés	1870. év	1880. év	Növekedés, ill. fogyás 1870-1880 között, %	1890. év	Növekedés, ill. fogyás 1880-1890 között, %	1900. év	Növekedés, ill. fogyás 1890-1900 között, %	1910. év	Növekedés, ill. fogyás 1900-1910 között, %	Növekedés, ill. fogyás 1870-1910 között, %
<i>Baranya</i>										
Pécs tjt	23 868	28 702	20,3	34 067	18,7	42 067	23,5	47 844	13,7	100,5
Dárda	2 358	2 418	2,5	2 723	12,6	2 898	6,4	3 362	16,0	42,6
Mohács	12 140	12 385	2,0	14 403	16,3	15 812	9,8	17 060	7,9	40,5
Pécsvárad	2 753	2 848	3,5	3 016	5,9	2 735	-9,3	2 769	1,2	0,6
Sásd	463	491	6,0	705	43,6	814	15,5	1 137	39,7	145,6
Siklós	4 296	4 345	1,1	4 956	14,1	4 959	0,1	5 787	16,7	34,7
Szentlőrinc	1 529	1 651	8,0	1 821	10,3	2 349	29,0	2 720	15,8	77,9
<i>Somogy</i>										
Kaposvár rtv	6 649	9 571	43,9	12 544	31,1	17 352	38,3	23 528	35,6	253,9
Barcs	2 111	3 080	45,9	4 427	43,7	5 388	21,7	6 407	18,9	203,5
Csurgó	3 017	3 231	7,1	3 672	13,6	3 945	7,4	4 586	15,2	52,0
Igal	1 931	2 190	13,4	2 076	-3,2	2 146	3,4	2 084	-2,9	7,9
Lengyeltóti	2 757	3 228	17,1	3 654	13,2	2 736	-3,1	2 827	3,3	2,5
Marcali	3 309	3 589	8,5	3 704	3,2	4 174	12,7	4 580	9,7	38,4
Nagyatád	2 504	2 795	11,6	3 192	14,2	3 277	2,7	3 663	11,8	46,3
Szigetvár	4 703	5 014	6,6	5 078	1,3	5 593	10,1	6 135	9,7	30,4
Tab	2 303	2 271	-1,4	2 474	8,9	2 646	-0,4	3 170	28,7	37,6
<i>Tolna</i>										
Szekszárd rtv	11 069	11 948	7,9	14 325	19,9	13 884	-3,1	14 913	7,4	34,7
Bonyhád	5 832	5 970	2,4	6 295	5,4	5 740	-8,8	6 445	12,3	10,5
Dombóvár	1 945	2 731	40,4	3 300	20,8	4 383	32,8	6 776	54,6	248,4
Gyöngy	3 271	3 303	1,0	3 371	2,1	3 192	-5,3	3 286	2,9	0,5
Paks	10 302	11 086	7,6	11 803	6,5	12 024	1,9	12 549	4,4	21,8
Tamási	4 013	4 756	14,0	4 885	6,8	5 244	2,3	5 522	5,5	37,6
<i>Zala</i>										
Nagykanizsa rtv	15 125	18 398	21,6	20 619	12,1	23 255	12,8	25 780	10,9	70,4
Zalaegerszeg rtv	5 850	6 423	9,8	7 811	21,6	9 568	22,5	10 637	11,2	81,8
Alsólendva	1 654	1 879	13,6	2 006	16,8	2 354	17,3	2 723	15,7	64,6
Balatonfüred	1 707	1 788	4,7	1 788	0,0	1 802	0,8	2 262	25,5	32,5
Csáktornya	2 949	3 810	29,2	4 046	6,2	4 461	10,3	4 894	9,7	66,0
Keszthely	4 888	5 387	10,2	6 196	15,0	6 604	6,6	7 248	9,9	48,3
Letenye	1 363	1 688	23,8	1 811	7,3	1 913	5,6	2 178	13,9	59,8
Nova	792	936	18,2	1 244	32,9	1 529	22,9	1 531	0,1	93,3
Pácsa	1 007	1 096	8,8	1 255	14,5	1 445	15,1	1 578	9,2	56,7
Periák	3 341	3 545	6,1	3 886	9,6	4 102	5,6	4 498	9,7	34,6
Sümeg	4 491	5 029	12,0	5 384	7,1	5 422	0,7	5 706	5,2	27,1
Tapolca	4 081	4 913	20,4	5 839	18,8	5 821	-0,3	6 686	14,9	63,8
Zalaszentgrót	2 304	2 115	-8,2	2 229	5,4	2 273	2,0	2 278	0,2	-1,1

5. táblázat

A Dél-Dunántúl közigazgatási felosztása, 1873–1910

Megnevezés	Törvény- hat. jogú város	Rende- zett t.	Járás	Nagy- köz- ség	Kör- jegy- zőség	Kis- köz- ség	Pusztá, te- lep, egyéb lakotthely
1873. év							
Baranya és							
Pécs	1	—	7	15	.	340	263
Somogy	—	—	8	44	.	274	195
Tolna	—	—	5	20	.	87	68
Zala	—	—	12	33	.	550	257
Dél-Dunántúl	1	—	32	112	—	1251	783
1880. év							
Baranya és							
Pécs	1	—	7	5	.	351	223
Somogy	—	1	8	10	—	297	609
Tolna	—	—	5	79	.	42	235
Zala	—	1	11	17	.	568	374
Dél-Dunántúl	1	2	31	111	.	1258	1441
1900. év							
Baranya és							
Pécs	1	—	7	11	68	345	486
Somogy	—	1	9	17	69	293	1016
Tolna	—	—	6	82	12	39	338
Zala	—	2	12	17	107	542	676
Dél-Dunántúl	1	3	34	127	276	1219	2516
1910. év							
Baranya és							
Pécs	1	—	7	20	82	337	413
Somogy	—	1	9	16	92	294	741
Tolna	—	1	6	81	13	39	402
Zala	—	2	13	20	120	537	679
Dél-Dunántúl	1	4	35	137	307	1207	2235

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1873, 1880, 1900, 1910.
nincs adat

6. táblázat

A dél-dunántúli megyék területváltozásai a trianoni békeszerződést követően (az 1910. évi népszámlálási adatok alapján)

Megnevezés	1910. év		A trianoni határok között megmaradt		A megmaradt	
	Terület, km ²	Népesség, fő	Terület, km ²	Népesség, fő	Terület, az eredeti %-ában	Népesség,
Baranya	5 106	302 656	3 963	251 335	77,0	83,0
Pécs t.jv.	71	49 822	71	49 822	100,0	100,0
Somogy	6 675	365 961	6 675	365 961	100,0	100,0
Tolna	3 537	267 259	3 537	267 259	100,0	100,0
Zala	5 995	466 333	4 877	335 824	81,4	72,0
<i>Dél-Dunántúl</i>	21 384	1 452 031	19 123	1 270 201	89,4	87,5
Magyarország	282 870	18 264 533	92 833	7 606 971	32,8	41,7
Szent Korona Országai	325 411	20 886 487	92 833	7 606 971	28,5	36,4

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. I. rész. Bp., 1923.

7. táblázat

A jelenlevő népesség számának alakulása, 1920–1941

Megnevezés	1920. év	1930. év	Növekedés 1920–1930 %	1941. év*	Növekedés 1930–1941 %
Baranya	240 043	249 997	4,2	253 803	1,5
Pécs tjt.	47 556	61 663	29,4	73 000	18,4
Baranya és Pécs	287 599	311 660	8,4	326 803	4,9
Somogy	368 486	385 635	4,6	391 289	1,5
Tolna	263 112	269 194	2,3	273 154	1,5
Zala	346 965	365 266	5,3	369 417	1,4
<i>Dél-Dunántúl</i>	1 266 162	1 331 755	5,2	1 360 663	2,2
Magyarország	7 980 143	8 688 314	8,9	9 319 992	7,3

* Az 1937-es országhatárok között

8. táblázat

*A települések számának, közigazgatási jellegének és népességének alakulása, 1920–1941
(a mindenkori közigazgatási beosztás és jogállás szerint)*

Megnevezés	Év	Az összes települések száma		Ebből		Az összes népesség száma		Ebből		A városi népesség aránya, %	A községi népesség aránya, %
		összes	városok	községek	községek	összes	városi	községi	községi		
Baranya és Pécs	1920	325	1	324	324	387 599	47 556	240 043	16,5	83,5	
	1930	312	2	310	310	311 660	79 032	232 628	25,4	74,6	
	1941	338	2	336	336	378 584	91 355	287 229	24,1	75,9	
	1941*	309	2	307	307	326 803	91 355	235 448	27,9	72,1	
Somogy	1920	312	1	311	311	368 486	29 610	338 876	8,0	92,0	
	1930	310	1	309	309	385 635	32 715	352 920	8,5	91,5	
	1941	302	1	301	301	391 289	32 982	358 307	8,4	91,6	
	1920	122	1	121	121	263 112	14 025	249 087	5,3	94,7	
Tolna	1930	118	1	117	117	269 194	14 279	254 915	5,3	94,7	
	1941	108	1	107	107	273 154	14 683	258 471	5,4	94,6	
Zala	1920	405	2	403	403	346 965	43 276	303 689	12,5	87,5	
	1930	397	2	395	395	365 266	43 941	321 325	12,0	88,0	
	1941	452	2	450	450	511 373	44 759	466 614	8,7	91,3	
	1941*	387	2	385	385	369 417	44 759	324 658	12,1	87,9	
Dél-Dundántúl	1920	1164	5	1159	1159	1 266 162	134 467	1 131 695	10,6	89,4	
	1930	1113	6	1111	1111	1 331 755	169 967	1 161 788	12,8	87,2	
	1941	1200	6	1194	1194	1 554 400	183 779	1 370 621	11,8	88,2	
	1941*	1106	6	1100	1100	1 360 663	183 779	1 176 884	13,5	86,5	

Forrás: 1920, 1930, 1941. évi népszámlálás kötetei. Az adatok a mindenkori ország- és megyehatárok szerint. 1941*: az 1941-es népszámlálás eredményei az 1937-es határokon belül.

9. táblázat

*A megyeszékhelyek és a városok lakosságszámának változása, 1920–1941
(a mindenkori jogállás és közigazgatási terület szerint)*

Megnevezés	1920. év	1930. év	Növekedés, illetve csök- kenés 1920–1930 között, %	1941. év	Növekedés illetve csök- kenés 1930–1941 között, %
Pécs	47 556	61 633	29,7	73 000	18,4
Mohács	—	17 369	—	18 355	5,7
Kaposvár	29 610	32 715	10,5	32 982	0,8
Szekszárd	14 025	14 279	1,8	14 683	2,8
Nagykanizsa	30 037	30 869	2,8	30 792	–0,3
Zalaegerszeg	13 239	13 072	–1,3	13 967	6,8

10. táblázat

*A községi jogállású járásszékhelyek lakosságának változása, 1920–1941
(a mindenkori közigazgatási beosztás szerint)*

Megnevezés	1920. év	1930. év	Növekedés, ill. fogyás 1920–1930 %	1941. év	Növekedés, ill. fogyás 1930–1941 %
<i>Baranya</i>					
Villány	2 328	2 239	–3,8	2 100	–2,2
Sásd	1 356	1 360	0,3	2 154	58,4
Mohács	15 864	—	—	—	—
Pécsvárad	2 640	2 760	4,5	2 691	–2,5
Siklós	5 523	5 740	3,9	5 927	2,9
Szentlőrinc	2 568	2 762	7,5	2 906	5,2
<i>Somogy</i>					
Barcs	6 159	7 585	23,2	8 224	8,4
Csurgó	4 724	4 869	3,1	4 893	0,5
Igal	2 169	2 214	2,1	2 375	7,3
Lengyeltóti	2 791	2 693	3,5	2 906	7,9
Marcali	4 637	6 473	39,6	6 649	2,7
Nagyatád	3 917	4 587	17,1	7 047	53,6
Szigetvár	5 348	5 960	11,4	6 270	5,2
Tab	3 236	3 681	13,7	4 251	15,5
<i>Tolna</i>					
Dombóvár	8 614	8 984	4,3	8 859	–1,4
Paks	12 036	11 833	–1,7	11 776	–0,5
Gyömk	3 090	3 156	2,1	3 704	–2,6
Tamási	5 805	5 668	–2,4	7 222	27,4
Bonyhád	6 379	6 861	7,7	8 333	21,5
<i>Zala</i>					
Lenti	1 766*	2 213	25,3	2 370	7,1
Balatonfüred	2 604	3 149	20,9	3 828	21,6
Keszthely	8 050	10 644	32,2	11 987	12,6
Letenye	2 201	3 233	46,9	4 348	34,5
Nova	1 552	1 724	11,1	1 672	–3,0
Pacsa	1 659	2 458	48,2	2 406	–2,1
Sümeg	5 341	4 491	2,8	5 585	1,7
Tapolca	7 055	7 572	7,3	7 534	–0,5
Zalaszentgrót	2 168	2 458	13,4	2 516	2,4

*Lenti 1920-ban még a novai járáshoz tartozik, csak 1925-ben kerül az alsólendvai járásba és lesz a járás „ideiglenes” székhelye.

11. táblázat

A Dél-Dunántúl közigazgatási felosztása, 1921–1937

Megnevezés	Törvény- hatósági város	Megyei	Járás	Nagy- köz- ség	Kör- jegy- zőség	Kis- köz- ség	Pusztá, te- lep, egyéb lakotthely
1921. év							
Baranya és							
Pécs	1	—	7	10	65	314	324
Somogy	—	1	9	21	88	292	738
Tolna	—	1	6	83	13	38	399
Zala	—	2	11	13	101	391	537
Dél-Dunántúl	1	4	33	127	267	1035	1 998
Magyarország	12	36	162	985	712	2425	9 167
1930. év							
Baranya és							
Pécs	1	1	7	13	71	298	335
Somogy	—	1	9	31	86	278	733
Tolna	—	1	6	85	12	31	402
Zala	—	2	11	21	105	374	542
Dél-Dunántúl	1	5	33	150	274	981	2 012
Magyarország	11	45	154	1077	704	2288	9 171
1937. év							
Baranya és							
Pécs	1	1	7	13	73	294	449
Somogy	—	1	9	31	86	276	934
Tolna	—	1	6	87	11	28	429
Zala	—	2	11	22	105	367	610
Dél-Dunántúl	1	5	33	153	275	965	2 422
Magyarország	11	43	149	1086	704	2220	10 877

Forrás: Magyarország Statisztikai Évkönyve, 1919–1922, 1930, 1938.

12. táblázat

A Dél-Dunántúl közigazgatási felosztása, 1946

Megnevezés	Törvény- hatósági város	Megyei	Járás	Nagy- köz- ség	Kör- jegy- zőség	Kis- köz- ség	Pusztá, te- lep, egyéb lakotthely
Baranya és Pécs	1	1	7	13	73	288	4 89
Somogy és Kaposvár	1	—	9	41	81	261	1 016
Tolna	—	1	6	77	11	29	499
Zala	—	2	10	26	97	323	761
<i>Dél-Dunántúl</i>	2	4	32	157	262	901	2 765
Magyarország összesen:	13	45	150	1132	680	2104	12 862

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1943, 1944, 1945, 1946. Új folyam. LI, LII, LIII, LIV. Bp. KSH. 274. o.

13. táblázat

A dél-dunántúli megyék területe és népessége az 1949–1950-es közigazgatási reform előtt és után

Megnevezés	Terület	Népesség	Terület	Népesség	A járásek száma		A községek száma	
	a régi közigazgatási beosztás szerint	fő	az új közigazgatási beosztás szerint	fő	a régi	az új	a régi	az új
	km ²	fő	km ²	fő	közigazgatási beosztás szerint			
Baranya	4 014	328 041	4 572,2	362 543	7	9	299	333
Somogy	6 653	392 241	6 086,6	363 939	9	8	305	253
Tolna	3 601	272 334	3 562,1	268 459	6	6	108	108
Zala	4 567	362 734	3 280,1	265 639	10	6	349	262
Dél-Dunántúl	18 835	1 355 450	17 501,0	1 260 580	32	29	1159	956

14. táblázat

*A települések számának és közigazgatási jellegének alakulása Magyarországon, 1950–1980
(a mindenkori közigazgatási beosztás és jogállás szerint)*

Megnevezés	Az összes települések száma	Ebből		Önálló tanácsú község	Közös tanácsú község	Nagy- köz- ség	Járások száma	Város- környé- kek száma	Város- környéki községek száma
		városok	községek						
1950. év	3223	54	3169	2808	361	—	140	—	—
1960. év	3273	63	3210	2854	353	—	128	—	—
1970. év	3224	73	3151	1711	1440	94	107	2*	7*
1980. év	3122	96	3026	715	2311	316	83	49	308

*Városi irányítású községek

15. táblázat

A városi és a községi népesség számának alakulása Magyarországon, 1950–1980
(a mindenkori közigazgatási jogállás szerint)

Megnevezés	Összes népesség fő	E b b ő l			A népesség megoszlása településtípusonként, %			
		Budapest fő	Egyéb város fő	Községek fő	Buda- pest	Egyéb város	Közsé- gek	Össze- sen
1950. év	9 204 799	1 589 065	1 751 711	5 864 023	17,3	19,0	63,7	100
1960. év	9 961 044	1 804 606	2 153 801	6 002 637	18,1	21,7	60,2	100
1970. év	10 315 597	1 940 212	2 654 721	5 720 664	18,8	25,7	55,5	100
1980. év	10 709 463	2 059 347	3 642 218	5 007 898	19,2	34,0	46,8	100

16. táblázat

*A települések számának, közigazgatási jellegének és népességének alakulása Dél-Dunántúlon, 1950–1980
(a mindenkori közigazgatási beosztás és jogállás szerint)*

Megnevezés	Év	Az összes		Ebből		Az összes		Ebből		A városi		A községi
		települések	száma	városok	száma	községek	száma, fő	népesség	száma, fő	városi	községi	népesség aránya,
									népességszám, fő			%
Baranya és Pécs	1950	333		2	331		362 543	97 292	265 251	26,9		73,1
	1960	326		3	323		399 436	157 490	241 946	39,4		60,6
	1970	320		4	316		424 857	203 655	221 202	47,9		52,1
	1980	296		5	291		434 078	243 178	190 900	56,0		44,0
	1950	253		1	252		363 939	33 535	330 404	9,2		90,8
Somogy	1960	253		1	252		371 045	43 238	327 617	11,7		88,3
	1970	250		2	248		363 075	75 433	287 642	20,8		79,2
	1980	241		5	236		360 270	129 379	230 891	35,9		64,1
	1950	108		1	107		268 459	14 941	253 518	5,6		94,4
Tolna	1960	108		1	107		267 094	19 419	247 675	7,3		92,7
	1970	108		2	106		258 789	41 003	217 786	15,8		84,2
	1980	109		4	105		266 273	88 858	177 415	33,4		66,6
Zala	1950	262		2	260		265 639	43 619	222 020	16,4		83,6
	1960	259		2	257		273 826	57 992	215 834	21,2		78,8
	1970	244		2	242		266 716	78 811	187 905	29,6		70,4
	1980	265		4	261		317 298	134 463	182 835	42,4		57,6
Dél-Dunántúl	1950	956		6	950		1 260 580	189 387	1 071 193	15,0		85,0
	1960	946		7	939		1 310 401	278 329	1 033 072	21,2		78,8
	1970	922		10	912		1 313 436	398 901	919 535	30,4		69,6
	1980	911		18	893		1 377 919	595 878	782 041	43,2		56,8

18. táblázat

A dél-dunántúli megyék területe, népessége és közigazgatási beosztása, 1950

Megnevezés	Terület, ha	Népesség, 1949. I. 1. fő	Népsűrűség, fő/km ²	Megyei tanácsok alá rendelt városok	Járási	Önálló tanácsú közsé- gek	Közsé- gi ta- nácsok	Közsé- tanácsú közsé- gek
<i>Baranya</i>								
Komlói j.	38 006	25 054	65,9	—	—	17	4	9
Mohácsi j.	68 551	51 015	74,4	—	1	21	—	—
Pécsi j.	64 809	44 684	69,0	—	—	41	8	19
Pécsváradi j.	47 957	33 575	70,0	—	—	28	3	6
Sásdi j.	40 919	20 641	50,4	—	—	15	11	27
Sellyei j.	45 641	21 911	48,0	—	—	25	5	10
Siklói j.	62 603	36 587	58,4	—	—	34	8	17
Szigetvári j.	56 594	32 857	58,1	—	—	31	4	9
Villányi j.	23 764	16 969	71,4	—	—	20	1	2
Pécsi mfv.	8 372	78 199	934,1	1	—	—	—	—
Összesen:	457 217	361 492	79,1	1	1	232	44	99
<i>Somogy</i>								
Barcsi j.	70 123	36 390	51,9	—	—	28	—	—
Csurgói j.	51 764	28 502	55,1	—	—	15	1	2
Fonyódi j.	68 054	38 859	57,1	—	—	26	1	2
Kaposvári j.	151 004	80 343	53,2	—	—	73	2	5
Marcali j.	76 588	42 493	55,5	—	—	26	3	6
Nagyatádi j.	69 598	34 475	49,5	—	—	20	—	—
Siófoki j.	54 451	32 165	59,1	—	—	19	—	—
Tabi j.	62 675	37 257	59,4	—	—	28	1	2
Kaposvár mfv.	4 398	33 535	762,5	1	—	—	—	—
Összesen:	608 655	364 091	59,8	1	—	235	8	17
<i>Tolna</i>								
Bonyhádi j.	47 264	37 602	79,6	—	—	28	—	—
Dombóvári j.	44 494	34 477	77,5	—	—	13	—	—
Gyöngyi j.	46 788	31 881	68,1	—	—	19	—	—
Paksi j.	70 183	52 306	74,5	—	—	14	—	—
Szekszárdi j.	76 977	56 508	73,4	—	—	18	—	—
Tamási j.	62 011	40 822	65,8	—	—	15	—	—
Szekszárdi mfv.	8 494	15 301	180,1	1	—	—	—	—
Összesen:	356 211	268 897	75,5	1	—	107	—	—
<i>Zala</i>								
Lenti j.	61 664	33 895	55,0	—	—	32	10	23
Letenyei j.	42 366	32 972	77,8	—	—	31	—	—
Nagykanizsai j.	83 253	54 567	65,5	—	—	49	2	4
Zalaegerszegi j.	93 503	67 589	72,3	—	—	57	14	29
Zalaszentgróti j.	36 320	32 997	90,9	—	—	22	6	13
Nagykanizsa mfv.	7 529	28 460	378,0	1	—	—	—	—
Zalaegerszeg mfv.	3 378	15 159	448,8	1	—	—	—	—
Összesen:	328 013	265 639	81,0	2	—	191	32	69

Forrás: Magyarország helységnevtára, 1951.

17. táblázat

A városok és a járásszékhelyek jelenlévő népességének változása, 1950–1980
(a mindenkor közigazgatási beosztás szerint)

Megnevezés	1950. év fő	1960. év fő	Növekedés, ill. fogyás 1950–1960 között, %	1970. év fő	Növekedés, ill. fogyás 1960–1970 között, %	1980. év* fő	Növekedés, ill. fogyás 1970–1980 között, %
<i>Baranya megye</i>							
Komló	4 605	24 820	439,0	28 191	13,6	30 319	7,6
Mohács	18 941	18 015	–4,9	19 717	9,5	21 383	8,5
Pécs	78 199	114 655	46,6	145 335	26,8	168 715	16,1
Pécsvár	3 044	3 199	5,1	—	—	—	—
Sásd	2 251	2 640	17,3	2 841	7,6	—	—
Sellye	2 240	2 499	11,6	—	—	—	—
Siklós	5 926	5 897	–0,5	7 083	20,1	19 625	50,0
Szigetvár	6 544	7 394	13,0	10 412	40,8	12 136	16,6
Villány	2 790	—	—	—	—	—	—
<i>Somogy megye</i>							
Barcs	7 455	7 245	–2,8	7 703	6,3	11 464	48,8
Csurgó	5 907	5 400	–8,6	—	—	—	—
Fonyód	2 996	3 255	8,6	3 957	21,6	—	—
Kaposvár	33 535	43 428	29,5	58 118	33,9	72 374	24,5
Marcali	6 450	7 877	22,1	8 282	5,1	12 938	24,9
Nagyatád	6 863	8 791	28,1	10 358	17,8	12 938	24,9
Siófok	6 800	9 793	44,0	17 315	76,8	20 125	16,2
Tab	3 960	4 265	7,7	—	—	—	—
<i>Tolna megye</i>							
Bonyhád	7 468	9 354	25,3	10 653	14,0	14 716	38,1
Dombóvár	6 828	15 371	125,1	16 670	8,5	19 985	19,9
Gyöngy	2 934	2 684	–8,5	—	—	—	—
Paks	12 056	12 167	0,9	12 385	1,8	19 509	57,5
Szekszárd	15 301	19 419	26,9	24 333	25,4	34 648	42,4
Tamási	8 075	7 689	–4,8	7 602	–1,1	8 623	13,4
<i>Zala megye</i>							
Keszthely	11 965**	14 768**	23,4	16 731**	13,3	21 736	29,9
Lenti	2 680	2 839	5,9	4 476	57,7	8 132	81,7
Letenye	4 463	4 507	1,0	—	—	—	—
Nagykanizsa	28 460	34 235	20,3	39 559	15,6	49 247	24,5
Zalaegerszeg	15 159	23 757	56,7	39 252	65,2	55 348	41,0
Zalaszentgrót	3 683	4 470	21,4	5 346	19,6	—	—

* Lakónépesség

** Veszprém megyéhez tartozott

19. táblázat

A járások jellemző adatai a Dél-Dunántúlon, 1950–1980

Megnevezés	A járások száma	Az egy járásra jutó		
		átlagos terület, km ²	átlagos lakosság, fő	község- szám
1950. év				
Baranya	9	468,7	31 477	36,8
Somogy	8	755,3	41 310	31,5
Tolna	6	579,5	42 266	17,8
Zala	5	634,2	44 404	52,0
Dél-Dunántúl	28	609,4	39 864	34,5
1960. év				
Baranya	7	600,2	34 563	46,1
Somogy	8	755,1	40 952	31,5
Tolna	6	581,2	41 279	17,8
Zala	5	632,2	43 166	51,4
Dél-Dunántúl	26	642,2	39 990	36,7
1970. év				
Baranya	5	828,9	44 240	63,2
Somogy	6	975,5	47 940	41,3
Tolna	5	688,0	43 557	21,2
Zala	4	775,6	46 976	60,5
Dél-Dunántúl	20	817,0	45 678	46,5
1980. év				
Baranya	4	896,9	42 492	65,3
Somogy	4	1166,8	50 631	49,8
Tolna	3	855,8	46 820	23,3
Zala	4	751,4	40 087	56,8
Dél-Dunántúl	15	917,7	45 007	48,8

20. táblázat

A községek nagyságrendi megoszlása a Dél-Dunántúlon, 1950–1980

Megnevezés	Év	Összes község	E b b ő l				Az ezer főn aluli községek aránya az össz.község %-ában	Az egy községre jutó átlagos lakos, fő
			– 500	501 – 1000	1001 – 2000	2001 – 5000		
			fő	fő	fő	fő	fő	fő
Baranya	1950	331	137	130	41	19	80,6	801,3
	1960	323	154	111	38	18	82,0	749,1
	1970	316	174	86	37	18	82,3	700,0
	1980	291	184	60	31	15	83,9	656,0
Somogy	1950	252	43	83	89	32	50,0	1311,1
	1960	252	46	85	83	33	52,0	1300,1
	1970	248	65	88	65	26	61,7	1159,9
	1980	236	81	81	51	21	68,6	978,4
Tolna	1950	107	5	26	31	37	29,0	2369,3
	1960	107	7	26	30	35	30,8	2314,7
	1970	106	8	32	34	26	37,7	2054,6
	1980	105	18	26	36	21	41,9	1689,7
Zala	1950	260	85	97	66	12	70,0	853,9
	1960	257	94	86	63	14	70,0	839,8
	1970	242	107	85	41	8	79,3	776,5
	1980	261	124	85	43	7	80,1	700,5
Dél-Dunántúl	1950	950	270	336	227	100	63,8	1127,6
	1960	939	311	308	214	100	65,9	1100,2
	1970	912	354	291	177	78	70,7	1002,8
	1980	893	407	252	161	64	73,8	864,5

A községek közigazgatási beosztása és jogállása, 1950–1980

Megnevezés	Év	Összes község	Önálló tanácsú község	Közös községi tanács	Közös tanácsú község	Egy közös tanácsra jutó átlagos köz- ségszám	Nagyköz- ségek száma	Városkör- nyéki köz- ségek száma
Baranya	1950	331	232	44	99	2,3	—	—
	1960	323	229	42	94	2,2	—	—
	1970	316	17	85	299	3,5	4	—
	1980	291	12	66	279	4,2	9	30
Somogy	1950	252	235	8	17	2,1	—	—
	1960	252	233	9	19	2,1	—	—
	1970	248	37	70	211	3,0	6	—
	1980	236	5	60	231	3,9	8	37
Tolna	1950	107	107	—	—	—	—	—
	1960	107	107	—	—	—	—	—
	1970	106	40	23	66	2,8	14	—
	1980	105	33	24	72	3,0	12	35
Zala	1950	260	191	32	69	2,2	—	—
	1960	257	191	32	66	2,1	—	—
	1970	242	10	64	232	3,6	3	—
	1980	261	4	64	257	4,0	4	34
Dél-Dunántúl	1950	950	765	84	185	2,2	—	—
	1960	939	760	83	179	2,1	—	—
	1970	912	104	242	808	3,2	27	—
	1980	893	54	214	839	3,9	33	136

22. táblázat

A községi mezőgazdasági termelőszövetkezetek számának alakulása, 1950–1980

Megnevezés	A községi termelőszövetkezetek száma			
	1950. év	1960. év	1970. év	1980. év
Baranya	56	217	94	58
Somogy	17	273	144	82
Tolna	74	158	91	66
Zala	79	247	105	52
Dél-Dunántúl	226	895	434	258

23. táblázat

Az általános körzeti orvosi ellátottság alakulása a községekben, 1950–1980

Megnevezés	Év	Orvosi körzetek száma	Körzeti orvos fő	Egy körzeti orvosra jutó lakos, fő	Körzeti orvos- sal rendelkező települések száma	Egy orvosi kör- zetre jutó te- lepülések átlá- gos száma
Baranya	1950	74	74	3842	70	4,5
	1960	88	82	2956	62	3,7
	1970	93	91	2342	81	3,4
	1980	97	92	2075	82	3,0
Somogy	1950	81	81	4079	79	3,1
	1960	105	104	3157	89	2,4
	1970	111	108	2606	90	3,2
	1980	108	102	2265	87	2,2
Tolna	1950*	85	85	2983	85	1,3
	1960	84	80	3129	62	1,7
	1970	84	79	2667	63	1,7
	1980	81	77	2306	58	1,8
Zala	1950	55	50	4440	48	4,7
	1960	67	60	3605	58	3,8
	1970	69	68	2635	59	3,5
	1980	79	79	2316	71	3,3
Dél-Dunántúl	1950	295	290	3836	282	3,2
	1960	344	326	3212	271	2,7
	1970	357	346	2562	293	2,5
	1980	365	350	2241	298	2,5

*Magánorvosokkal együtt

24. táblázat

A községek általános iskolai oktatási intézményrendszerének alakulása, 1950–1980

Megnevezés	Év	Iskolák száma	Valamilyen általános iskolai oktatási lehetőséggel rendelkező községek száma	Iskolai oktatás nélküli községek száma
Baranya	1950	.	298*	3
	1960	363	313	10
	1970	326	287	29
	1980	141	136	155
Somogy	1950	.	252	—
	1960	328	247	5
	1970	283	235	13
	1980	166	158	78
Tolna	1950	.	107	—
	1960	201	107	—
	1970	154	106	—
	1980	78	76	29
Zala	1950	.	248	12
	1960	257	245	12
	1970	224	206	36
	1980	107	105	156
Dél-Dunántúl	1950	.	905*	20
	1960	1167	912	35
	1970	987	834	78
	1980	492	475	418

. nincs adat

*A szigetvári járás irattári anyaga hiányos. Innen adódik, hogy az iskolával rendelkező községek és az iskolával nem rendelkező községek együttes száma nem azonos az összes községgel.

25. táblázat

A városkörnyéki igazgatás területi megoszlása, 1984. I. I.

Megnevezés	A város- és nagyközség-környékhez tartozó tanácsok száma					
	1 – 5 városi nagyk. székhely	6 – 10 városi nagyk. székhely	11 – 15 városi nagyk. székhely	16 – 20 városi nagyk. székhely	21 – 29 városi nagyk. székhely	Összesen városi nagyk. székhely
Baranya	–	1	–	–	4	5
Somogy	–	3	–	1	–	5
Tolna	–	–	2	–	1	5
Zala	–	–	3	1	–	5
Dél-Dunántúl	–	3	9	1	4	20
Magyarország	24	18	33	12	28	105

Forrás: KARA P. – KILÉNYI G. – KÖKÉNYESI J. – VEREBÉLYI L., 1983. 113. o.

26. táblázat

A dél-dunántúli megyék területe, népessége és településállománya, 1984. I. I.

Megnevezés	Terület, km ²	Népesség, fő	Megyei város	Város	Község	Városok és községek együtt	Város- kör- nyékek	Nagyköz- ség-kör- nyékek
Baranya	4 487	433 788	1	4	291	296	5	—
Somogy	6 036	358 283	—	5	233	238	6	3
Tolna	3 703	268 237	—	5	103	108	5	—
Zala	3 784	316 368	—	5	250	255	5	1
Dél-Dunántúl	22 497	1 376 676	1	19	877	897	20	4
Magyarország	93 036	10 700 155	5	103	2957	3066	105	34

Forrás: Város- és községnevtár 1984. Bp., 1984.

27. táblázat

A községi tanácsok száma és jellege a Dél-Dunántúlon, 1984. I. 1.

Megnevezés	Városi jogú nagyközségi tanácsok		Közzvetlen megyei irányítású nagyközségi tanácsok		Egyéb nagyközségi tanácsok		Községi tanácsok		A különféle jogállású nagyközségi és községi tanácsok	
	önálló	közös	önálló	közös	önálló	közös	önálló	közös	önálló	közös
Baranya	—	—	—	—	—	11	11	55	11	66
Somogy	—	3	—	—	—	5	4	51	4	59
Tolna	—	—	1	2	1	7	31	14	33	23
Zala	—	1	—	—	—	5	2	57	2	63
<i>Dél-Dunántúl</i>	—	4	1	2	1	28	48	177	50	211
Magyarország	20	14	19	13	103	149	539	524	681	700

Forrás: Város- és községnévtár 1984. Bp., 1984.

Megnevezés	Terület, ha	Népesség, fő (1983. I. 1.)	A város és a községek ré- szesedési aránya a terü- let lakosságának egészéből %	Összes tele- pülés
Baranya megye				
Komló város	7 422	30 853	41,4	1
A vk. községei együtt	80 559	43 592	58,6	54
Összesen:	87 981	74 445	100,0	55
Mohács város	11 215	21 510	35,0	1
A vk. községei együtt	83 166	39 874	65,0	48
Összesen:	94 381	61 384	100,0	49
Pécs megyei város	15 179	173 396	90,6	1
A vk. községei együtt	34 660	18 031	9,4	30
Összesen:	49 839	191 427	100,0	31
Siklós város	5 095	10 605	18,2	1
A vk. községei együtt	109 194	47 679	81,8	92
Összesen:	114 289	58 284	100,0	93
Szigetvár város	5 776	12 566	26,0	1
A vk. községei együtt	96 435	35 682	74,0	67
Összesen:	102 211	48 248	100,0	68
MINDÖSSZESEN:	448 701	433 788	—	296
Somogy megye				
Barcs város	12 288	11 829	40,8	1
A vk. községei együtt	57 366	17 170	59,2	25
Összesen:	69 654	28 999	100,0	26
Kaposvár város	11 360	74 100	56,2	1
A vk. községei együtt	145 962	57 788	43,8	74
Összesen:	157 322	131 888	100,0	75
Marcali város	10 148	12 777	26,0	1
A vk. községei együtt	92 322	36 367	74,0	38
Összesen:	102 470	49 144	100,0	39
Nagyatád város	9 831	14 352	45,5	1
A vk. községei együtt	54 711	17 206	45,5	15
Összesen:	64 542	31 558	100,0	16
Siófok város	12 466	21 864	45,7	1
A vk. községei együtt	50 315	25 963	45,3	21
Összesen:	62 781	47 827	100,0	22
Boglárlelle városi j. nk.	6 749	9 925	34,8	1
Tásközsége	777	658	—	1
Együtt	7 526	10 583	—	2
A nk-környék községei együtt	41 577	17 936	65,2*	16
Összesen:	49 103	28 519	100,0	18
Csurgó városi j. nk.	5 962	6 000	28,6	1
Tásközségei	9 146	1 070	—	3
Együtt	15 108	7 070	—	4
A nk-környék községei együtt	34 686	13 940	71,4*	13
Összesen:	49 794	21 010	100,0	17
Tab városi j. nk.	2 586	5 065	31,4	1
Tásközségei	17 923	6 118	—	11
Együtt	20 509	11 183	—	12
A nk-környék községei együtt	27 455	8 155	68,6*	13
Összesen:	47 964	19 338	100,0	25
MINDÖSSZESEN:	603 630	358 283	—	238
Tolna megye				
Bonyhád város	7 116	15 265	45,1	1
A vk. községei együtt	30 641	18 614	54,9	20
Összesen:	37 757	33 879	100,0	21
Dombóvár város	7 849	21 297	56,2	1
A vk. községei együtt	43 056	16 586	43,8	15
Összesen:	50 905	37 883	100,0	16
Paks város	15 387	22 939	42,2	1
A vk. községei együtt	60 341	31 408	57,8	13
Összesen:	75 728	54 347	100,0	14
Szekszárd város	9 623	37 109	39,5	1
A vk. községei együtt	93 518	56 774	60,5	25
Összesen:	103 141	93 793	100,0	26
Tamási város	12 505	9 627	19,9	1
A vk. községei együtt	90 355	38 708	80,1	30
Összesen:	102 860	48 335	100,0	31
MINDÖSSZESEN:	370 391	268 237	—	108
Zala megye				
Keszthely város	7 603	22 342	46,3	1
A vk. községei együtt	42 855	25 871	53,7	26
Összesen:	50 458	48 213	100,0	27
Lenti város	7 350	8 424	30,4	1
A vk. községei együtt	58 966	19 321	69,6	50
Összesen:	66 316	27 745	100,0	51
Nagykanizsa város	14 842	54 663	60,9	1
A vk. községei együtt	74 441	35 061	39,1	47
Összesen:	89 283	89 724	100,0	48
Zalaegerszeg város	10 001	58 983	54,8	1
A vk. községei együtt	89 277	48 571	45,2	77
Összesen:	99 278	107 554	100,0	78
Zalaszentgrót város	8 161	8 810	40,7	1
A vk. községei együtt	24 551	12 827	59,3	23
Összesen:	32 712	21 637	100,0	24
Léténye városi jogú nk.	4 176	4 452	27,1	1
Tásközségei	2 459	602	—	2
Együtt	6 635	5 054	—	3
A nk-környék községei együtt	33 758	16 441	72,9*	24
Összesen:	40 393	21 495	100,0	27
MINDÖSSZESEN:	378 440	316 368	—	255

*A városi jogú nagyközség társközségeivel együtt

29. táblázat

A Dél-Dunántúli közszéki jogdíllási településeinek intézményi ellátottsága, 1985

Megnevezés	A községek száma	Tanácsi szék- helyek száma (önálló, közös)	Mezőgazdasági termelőszö- vetkezet központja	Körzeti orvosi székhelyek száma	Valamilyen álta- lános iskolai ok- tatási lehetőség- gel rendelkező községek száma	A 8 osztály- lyal rendel- kező közsé- gek száma
Baranya	291	77	56	77	117	83
Somogy	233	63	76	84	140	81
Tolna	104	56	55	53	72	55
Zala	250	65	48	69	99	67
Dél-Dunántúl	878	261	235	283	428	286

Hajdú, Zoltán:

Settlement Network and Administrative Division in Southern Transdanubia

(Summary)

Public administration is a wide range activity which encompasses the settlement and territorial system of the life of the population powerfully influencing its development by far-reaching functioning. The organization, direction and control of the life of the population takes place within the framework of the existing administrative division.

Administrative division has always been mainly a matter of state power and policy making in Hungary. The formation and the contents of the territorial system of public administration have changed as a function of the prevailing power relations involving historically established national particularities beyond the determination by power.

The functional and hierarchical system of settlement network relation is formed by the administrative division in several ways. The interconnections of the system of centres and territories and the settlement network assert themselves in the course of the whole historical period – although with altering emphasis and different character.

The territorial and settlement system of administration entirely covers the whole territory of the country, each point of it being a regulated part of the administrative system. The relationships between the established territorial and settlement levels are definitely determined.

The author pays particular attention to the exploration of the regulated and spontaneous spaces. The spatial movements of the population and the directions of these movements have a complex character. The issue in focus is the interrelationship between the spaces of movements formed under regulation and those based on individual decisions, the social acceptance of the administratively determined division.

Southern Transdanubia (the counties of Baranya, Somogy, Tolna and Zala) does not form an organic unit either from the aspect of natural geography or from that of economic geography. The historical development of the territory, the structure of its economy and settlement network, the ethnical composition of the population are diversified, representing various natural, settlement network and economic types of space.

The author investigates the Southern Transdanubian processes from a specific aspect, i.e.: from that of administrative geography. He analyses the interrelationships of the transformation of the territorial (county, rural district, town-surrounding) and settlement (municipality, community) administration and the settlement network.

Giving a brief survey of the historical development up to 1867, he concludes that the establishment of the administrative territorial division and the stabilization

of the settlement network took place in several periods as processes dependent and conditional upon one another. (All the four counties are so-called first-established ones, going back to the foundation of the Hungarian kingdom by Stephen I, and after driving out the Turks in 1686 the questions of the reorganization of settlement network and administration emerged in them at the same time.)

The towns which obtained or maintained the county seat function in the course of the 18th century reorganization (Kaposvár, Pécs, Szekszárd, Zalaegerszeg) had a great privilege over the other settlements in the respective counties.

In the early years of the period of Dualism (1867–1918) the transformation of feudal administration into modern bourgeois administration takes place. The functions of public administration are extended, at the same time its authoritative, oppressing character is maintained. In the early 1870s community and county administration is regulated, in 1876 the spatial correction of the system of counties was initiated, which brought about only slight modifications in the territory of Southern Transdanubia. In the last third of the 19th century the modernization of the economy, the development of the modern infrastructure, the rapid growth of the population takes place. On the whole, there is a significant change in the former spatial structure of the economy, society and settlement network.

Administrative spatial division did not keep up with the basic changes, it adjusted the territorial division to the newly established spatio-structural units only in the most urgent and obvious cases. (Barcs and Dombóvár which were developing fast due to the completion of the railway network were granted the rural district seat function only with great difficulty.)

After surveying the whole period of Dualism the author states that the county seat function is significant and plays a determining role in the development of the individual towns (Kaposvár). Having the character of the rural district seat had a great effect on settlement development but only those rural districts seats could develop dynamically which had significant economic and supplying function beyond their administrative role.

After World War I essential structural changes occurred in the spatial structure of Hungary, in the system of settlement network and administrative division. Within the country which had been reduced to one-third of its former territory the importance of the 4 Southern Transdanubian counties increased, at the same time the new boundary brought about changes in their historically established system of relations directed towards the south.

The author gives a detailed analysis of the issues of settlement network, gravitational zones and administrative territorial organization. He presents the contradictions of settlement network and administrative division. He reveals and illustrates with the help of a series of maps that the hierarchy of settlements is more divided than the administrative system of centres and territories. Thus the conflict of the two systems is bound to take place.

The Constitution of 1949 reflected the achievements of the democratic development unfolding after the Liberation of 1945. It summarised the new economic-social, political relations and those of power and determined the essential features of administrative organization as well. The constitution did not bring about fundamental changes in the structure of the administrative territorial units, nor did it

alter the historically established system of administration. From the aspect of state administration the country is divided into counties, rural districts, municipalities and communities. On the whole, the former administrative territorial structure survived, the old grades, however, gained new sense and contents. The Constituion reinforced the centralized character of public administration.

After the territorial reform of the counties in 1950 the number of the counties was reduced to 19. In Southern Transdanubia the county of Zala suffered significant territorial losses but in other cases only slight corrections were initiated. The territorial division into counties established in 1950 stiffened, only a few communities and one rural district were reorganized. The district of Keszthely was taken from Zala and joined to the county of Veszprém in 1950, then it was returned to Zala in 1979.

With regard to both its function and spatial system the system of rural districts had been in the state of continuous transformation until 31st of Dec., 1985, when the division into rural districts was abolished and replaced by the territorial system of town – surroundings.

The author gives a detailed analysis of the different stages of this process, exploring its contradictions and pointing out that after losing their district seat function quite a few settlements got into the state of stagnation and at worst into regression. On the territory of Southern Transdanubia from among the settlements deprived of their district seat function only those could develop dynamically which had a stable economic basis.

Furthermore, the author provides a detailed examination of the contents, process and consequences of the development of hinter – settlement relations. Giving a full analysis of the system of municipal councils, the system of centres and territories of the agricultural co-operatives, the district doctor service and primary school education, he points out that some of the crisis phenomena of the rural settlement network cannot be attributed to regionalization in all respects, he shows that the process under discussion is a multi – factored one, where only one element and partly a consequence is represented by the regionalization process.

The author pays particular attention to the analysis of the formation of town-surroundings. In the early 1970s the town-surroundings formed on the territory of Southern Transdanubia united only some settlements, around most towns the division into rural districts and town-surroundings remained operative. On 1st of January, 1975, was established the first town-surrounding of district size which replaced the rural district. In 1979 was formed the town-surrounding of Pécs, the formation and spatial pattern of which gets comprehensive analysis and criticism in the paper.

Furthermore, the author gives a detailed analysis of the issues of administrative geography in connection with the town-surrounding reform of 1984. He concludes that in the Southern Transdanubian counties the territorial structure formed as a result of the reform reflects different endeavours and different peculiarities.

The paper touches upon the questions of the further development of administrative territorial division only very briefly. The future development of administrative division is considered as a function of the declared political objectives.

The paper ends on a note that administrative division will preserve its significance in the future, as the implementation of the political objectives will remain mainly the task of public administration. In the view of the author unnecessary and unfounded changes should be avoided in the further development of territorial division. Changes in the territorial division should be put into practice with due consideration and the actual co-operation of the population affected, vindicating its interests. Only this can result in the essential component of administrative division — in its social acceptance.

Хайду, Золтан

СЕТЬ ПОСЕЛЕНИЙ И АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ЮЖНОЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ

(Резюме)

Сфера деятельности государственного управления — одна из самых обширных, она затрагивает территориально-поселенческий порядок устройства жизни населения, благодаря своей многогранности значительно влияет на формирование этого порядка. Организация жизни населения, управление ею и контроль над ней — все это входит в круг задач административно-территориального деления.

Административно-территориальное деление в Венгрии всегда было, в первую очередь, вопросом государственной и политической власти. Становление и структура системы административных территорий претерпевали изменения в зависимости от соотношения властвующих сил, более того, носили в себе национальные черты, обусловленные историческим развитием.

Административно-территориальное деление во многих аспектах формирует функционально-иерархическую систему связей в сети поселений. В ходе исторического развития взаимосвязи системы административных центров и территорий и сети поселений наличествуют постоянно, имея, правда, различный характер и значение.

Система административных территорий и поселений охватывает всю территорию страны, любая точка Венгрии является регулируемой частью административной системы. Связи на уровне поселений и территорий определены однозначно.

Автор статьи особенно тщательно исследует образование регулируемых и стихийных пространств. Пространственное движение населения, траектория этого движения — сложный фактор. Основной вопрос — взаимодействие сфер движения, установленных на базе регулируемого и индивидуального решений, принятие обществом районов, определенных административным путем.

Южнозадунайский край (области Баранья, Шомодь, Толна и Зала) не являет собою органического единства ни в свете физической, ни в свете экономической географии. Историческое развитие района, структура экономики и сети поселений, а также этнический состав населения многообразны по своей природе и характерны для раз-

личных с точки зрения сети поселений и физико-экономических свойств пространственных типов.

Процессы, наблюдаемые в Южнозадунайском крае, рассматриваются автором весьма самобытно, с позиций административной географии. Он проводит анализ взаимных зависимостей формирования сети поселений и управления территорией (область, район, пригород) и поселением (город, село).

Сделав краткий обзор исторического развития до 1867 года, автор приходит к выводу о том, что формирование административного деления данного района и стабилизация сети поселений — процесс, осуществлявшийся в течение нескольких периодов времени при обоюдном предположении друг друга. (Все четыре области — области т. н. первого основания, ровесники государству, основанному Иштваном; после изгнания турок, начиная с 1686 года, практически одновременно встает вопрос о новой организации сети поселений и государственного управления.)

Города, в ходе реорганизации 18-го века получившие или сохранившие функцию областного города (Капошвар, Печ, Сексард, Залаегерсег), пользуются в пределах своей области большими преимуществами, по сравнению с прочими поселениями.

В начале периода дуализма (1867—1918 гг.) феодальное государственное управление преобразуется в современную гражданскую администрацию. Государственное управление расширяет свои функции, но сохраняет ведомственно-угнетательский характер. Начало семидесятых годов 19 века — регулирование сельской и областной администрации, 1876 г. — пространственная корректировка системы областей, приведшая в Южнозадунайском крае лишь к незначительным изменениям. Последняя треть 19-го века — усовершенствование экономики, создание современной инфраструктуры, быстрый прирост населения. В общей сложности — существенные изменения в существовавшей ранее пространственной системе экономики, общества и сети поселений.

Пространственная организация государственного управления, только в самых необходимых и крайних случаях приводившая территориальное деление в соответствие с вновь созданными пространственно-структурными единицами, не учитывала основных изменений. (Барч и Домбовар, развитие которых шло быстрыми темпами по причине железнодорожного строительства, с большим трудом получили функцию районного центра.)

После обзора дуалистического периода времени автор говорит о значимости, а иногда (Капошвар) и о предопределительности функции областного города в развитии городов. Большое влияние на развитие поселений оказывал также статус районного центра, однако только те районные центры развивались динамично, которые, кроме административной функции, имели еще и существенную экономико-снабженческую функцию.

После первой мировой войны в пространственной структуре Венгрии, а также в системе сети поселений и административных территорий произошли кардинальные структурные изменения. В стране, территория которой сократилась на одну треть, возросло значение четырех южнозадунайских областей; новые государственные границы изменили систему их связей, исторически направленных на представление интересов Южнозадунайского края.

В статье подробно вскрываются проблемы сети поселений, зон тяготений и административно-территориальной организации. Автор освещает противоречия между сетью поселений и административно-территориальным делением. Картографически изобразив, что иерархия поселений расчленена более, чем система административных центров и территорий, он показывает неизбежность столкновения двух систем.

Конституция 1949 года закрепила результаты демократического развития после освобождения в 1945 году, обобщила, новые социально-экономические и политические отношения, новые отношения во власти, установившиеся вслед за социалистическим переломом, и определила основные черты организации административных территорий. Конституция не внесла коренных перемен в структуру административно-территориальных единиц, не изменила сложившейся системы государственного управления. Территория Венгрии делится в административном смысле на области, районы, города и села, т. е. в целом сохраняется прежняя структура территориального управления, однако, старые понятия получают новое осмысление и содержание. Конституция укрепила централизованный характер государственного управления.

После реформы областных территорий, проведенной в 1950 году, число областей сократилось до 19. В Южнозадунайском крае значительная территория была отторгнута только от области Зала, в остальных же случаях были осуществлены всего лишь небольшие

коррекции. Сложившееся в 1950 году областное деление приняло застывшие формы, исключая присоединение нескольких сел и районов, как например, присоединение в 1979 году кестхейского района, в 1950 году отторгнутого от области Зала и отданного в ведение области Веспрем.

Система районов, упорядоченная в 1950 году, по своей функции и пространственному порядку находилась в стадии постоянных преобразований, 31 декабря 1983 года она прекратила свое существование, уступив место системе пригородных территорий.

Автор подробно останавливается на различных этапах упомянутого процесса, вскрывая противоречия в происшедших изменениях. Он показывает, что многие поселения, потеряв функцию районного центра, пришли в состояние застоя, в худшем случае – в упадок. В Южнозадунайском крае среди поселений, потерявших функцию районного центра, динамично развиваются лишь те поселки, которые располагают прочной экономической базой.

В статье подробно исследуются содержание, процесс и следствие формирования межпоселковых связей. Детально рассмотрев систему советов, сельскохозяйственные производственные кооперативы, районное здравоохранение и общеобразовательное обучение в центрально-территориальной системе, автор приходит к выводу о том, что кризис в некоторых областях сети деревенских поселений нельзя относить исключительно на счет районирования, по мнению автора, речь здесь идет об очень сложном процессе, где районирование – один из элементов, а частично и следствие.

Особое внимание уделяется автором изучению становления системы пригородов. На территории Южнозадунайского края в начале 70-ых годов нашего столетия насчитывалось только несколько поселений, примыкавших к образующимся пригородам; как правило, вокруг большинства городов имелось параллельно районное и пригородное деление. 1-го января 1975 года вокруг Домбовара был создан первый пригород районных масштабов, пришедший на смену району. За ним последовал пригород города Печ (1979 г.), образование и пространственный порядок которого рассматривается и оценивается автором по многим аспектам.

Автор углубленно исследует административно-географические проблемы реформы 1984 года относительно создания пригородов, отмечая при этом разнообразные стремления и отличительные осо-

бенности территориальной структуры, сложившейся в задунайских областях в результате этой реформы.

В работе в сжатой форме затрагиваются вопросы дальнейшего развития административно-территориального деления, будущая форма которого прикидывается автором с учетом провозглашенных политических целей.

В заключение автор подчеркивает, что административно-территориальное деление и в будущем сохранит свою важность, т. к. государственное управление останется и далее одним из главнейших факторов в осуществлении политических целей. Согласно автору, при последующем формировании территориального деления следует избегать излишних и необоснованных изменений. Модификация территориального деления должна осуществляться продуманно и при участии затронутого изменениями населения, должна претворять в жизнь интересы последнего. Только таким образом будет достигнута общественная приемлемость, являющаяся существенной составной частью административно-территориального деления.

Ára: 80,— Ft

1388